

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

**1945-1950 Yılları Arasında Demokrat Parti Karşısında
Cumhuriyet Halk Partisi'nin Dönüşümü**

Yüksek Lisans Tezi

Serhat Karadeniz

Ocak 2025

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

**1945-1950 Yılları Arasında Demokrat Parti Karşısında
Cumhuriyet Halk Partisi'nin Dönüşümü**

Yüksek Lisans Tezi

Serhat Karadeniz

Danışman

Doç. Dr. Veysel Kurt

Ocak 2025

TEZ JÜRİSİ ONAYI

Serhat Karadeniz tarafından hazırlanan "1945-1950 Yılları Arası Demokrat Parti Karşısında Cumhuriyet Halk Partisi'nin Dönüşümü" başlıklı bu Yüksek Lisans Tezi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı'nda hazırlanmış ve jürimiz tarafından kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

Tez Danışmanı:

Doç. Dr. Veysel Kurt

İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Üyeler:

Dr. Öğr. Üyesi Mesut Malik Yavuz

İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Erdal Okutan

Marmara Üniversitesi

Tez Savunma Tarihi: 20/ 01 / 2025

BEYANLAR

Yazım ve Kaynak Gösterme Kılavuzu Beyanı

Danışmanlığında yazılan bu tezin APA yazım ve kaynak gösterme kılavuzunda belirtilen kurallara uygun olarak yapılandırıldığı ve bu kılavuzun APA 7 kaynak gösterme standartlarının bu tezde tutarlı olarak uygulandığı tarafımdan incelenerek teyit edilmiştir.

Doç. Dr. Veysel Kurt

Etik İlkeler Sadakat Beyanı

Hazırladığım bu tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığımı ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi beyan ederim.

Serhat Karadeniz

ÖZET

1945-1950 Yılları Arası Demokrat Parti Karşında Cumhuriyet Halk Partisi'nin Dönüşümü

Karadeniz, Serhat

Yüksek Lisans Tezi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. Veysel Kurt

Ocak 2025

Bu tez çalışmasında 1945-1950 yılları arasında CHP'nin politikalarındaki ve yapılanmasındaki değişim araştırılmıştır. Bu araştırma yapılırken tek parti dönemi CHP'sine ve Demokrat Parti'nin Türk siyasetine getirdiği değişikliğe de değinilmiştir. 20 yılın üzerinde Türkiye'nin tek partisi olan CHP herhangi bir muhalefet partisi bulunmadan politikalarını uygulayabilmiştir. Ancak II. Dünya Savaşı sonrası Batı Bloğunda yer alan Türkiye çok partili rejime geçeceğini taahhüt etmiştir. Önce CHP içerisinde muhalefet yapan isimlerin Demokrat Parti adında yeni parti kurmalarıyla CHP tarihinde ilk kez ciddi bir muhalefet ile karşılaşmıştır. Tek parti dönemi uygulamalarından rahatsız olan halk yeni partiye yönelmiştir. Bu durum karşısında CHP, o zamana kadar uyguladığı politikaları terk ederek Demokrat Parti'ye benzer politikalar oluşturmaya başlamıştır. CHP'nin değişime gittiği başlıca konular din politikası ve ekonomi politikası olmuştur. Bu alanlarda o döneme kadar uyguladığı katı politikalardan vazgeçerek daha ılımlı politikalar oluşturmuştur. CHP'nin yeni arayışlarına parti içerisinde de itiraz sesleri yükselmiştir. CHP yeni döneme uyum sağlamaya çalışırken kendi yapılanmasını çok partili sistemin gerekliliklerine göre yeniden yapılandırmıştır. Demokrat Parti'nin kurulduğu ve teşkilatlandığı dönem CHP'nin bu değişimi yaşadığı dönemdir. Çalışmada 1945-1950 yılları arasında CHP'nin değişimi ve Demokrat Parti'nin bu değişimdeki etkisi üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tek Parti Yönetimi, Çok Partili Siyasi Hayat, Din Politikası, Parti Teşkilatı, Ekonomi Politikası

ABSTRACT

The Transformation of The Republican People's Party (CHP) In Response To The Democrat Party Between 1945-1950

Karadeniz, Serhat

Master Thesis, Political Science and Public Administration

Advisor: Assoc. Prof. Dr. Veysel Kurt

January 2025

This thesis examines the changes in the policies and structure of the Republican People's Party (CHP) between 1945 and 1950. While conducting this research, the study also addresses the CHP during the single-party era and the changes brought to Turkish politics by the Democrat Party. For over 20 years, the CHP operated as Turkey's sole party, implementing its policies without facing any opposition. However, after World War II, Turkey, as a member of the Western Bloc, pledged to transition to a multi-party system. Initially, figures within the CHP who voiced opposition formed a new party called the Democrat Party, which for the first time presented the CHP with serious opposition. Dissatisfied with the policies of the single-party era, the public gravitated toward the new party. In response, the CHP abandoned many of its existing policies and began formulating policies similar to those of the Democrat Party. The key areas where the CHP underwent change were religious and economic policies. The party moved away from the rigid policies it had previously implemented in these areas and adopted more moderate approaches. Within the CHP, these new directions also faced criticism from some party members. As the CHP sought to adapt to the new era, it restructured itself to meet the requirements of the multi-party system. The period during which the Democrat Party was founded and organized coincided with the period of transformation within the CHP. This study focuses on the transformation of the CHP between 1945 and 1950 and the role of the Democrat Party in influencing this transformation.

Keywords: Single-Party System, Multi-Party Political Life, Religious Policy, Party Organization, Economic Policy

ÖNSÖZ

Bu tez çalışmasının ortaya çıkmasında, bana yol gösteren, sabrı ve desteğiyle her zaman yanımda olan, tecrübe ve birikimlerini paylaşan, yoğun iş temposuna rağmen değerli zamanlarını ayıran saygıdeğer danışman hocam Doç. Dr. Veysel Kurt'a teşekkür ederim.

Eğitim hayatım süresince maddi ve manevi desteğini esirgemeyen, her daim yanımda olan babam Mustafa Karadeniz ve annem Aynur Karadeniz'e, beni mutlu ve motive eden kardeşlerim Samet ve Sümeyye Karadeniz'e son olarak ailemizin bugünlerinin mimarı olan dedem Yunis Karadeniz ve babaannem Hasibe Karadeniz'e sonsuz teşekkür ederim.

Serhat KARADENİZ

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT.....	ii
ÖNSÖZ.....	iii
İÇİNDEKİLER	iv
GİRİŞ	1
1.BÖLÜM: PARTİ KAVRAMI, PARTİ SİSTEMLERİ VE TÜRKİYE’DE TEK PARTİ YÖNETİMİ.....	5
1.1. Parti Kavramı.....	5
1.2. Siyasal Partilerin Doğuşu	6
1.3. Türkiye’de Siyasal Partilerin Doğuşu	10
1.4. Parti Sistemleri	16
1.5. Türkiye’de Tek Parti Dönemi.....	21
1.6. Çok Partili Hayata Geçiş ve Demokrat Parti’nin Kuruluşu	26
2. BÖLÜM: DEMOKRAT PARTİ KARŞISINDA CHP’NİN DİN POLİTİKALARINDAKİ DÖNÜŞÜM (1945-1950)	30
2.1. Tek Parti Dönemi Din Anlayışı	30
2.2. Tek Parti Yönetiminin Din Alanındaki Temel Reformları	33
2.2.1. Saltanatın Kaldırılması.....	34
2.2.2. Hilafetin İlgası.....	36
2.2.3. Şeriye ve Evkaf Vekaletinin Kapatılması.....	37
2.2.4. Tevhid-i Tedrisat Kanunu	38
2.2.5. Tekke ve Zaviyelerin Kapatılması	39
2.2.6. Laikliğin Anayasaya Girmesi	41
2.2.7. Dinle İlgili Diğer Reformlar	42
2.3. Tek Parti Döneminde Din Eğitimi	43
2.4. Demokrat Parti’nin Din Politikası	47
2.5. Cumhuriyet Halk Partisi’nin Din ve Din Eğitimi Politikasındaki Dönüşüm	50

3. BÖLÜM: DEMOKRAT PARTİNİN KURULUŞU VE CUMHURİYET HALK PARTİSİNİN TEŞKİLAT YAPISINDAKİ DÖNÜŞÜM (1945-1950).....	58
3.1. Tek Parti Dönemi Cumhuriyet Halk Partisi’nin Teşkilat Yapısı.	58
3.1.1. Cumhuriyet Halk Partisi Taşra Teşkilatı	65
3.1.2. Cumhuriyet Halk Partisi Merkez Teşkilatı	66
3.1.3. Halkevleri, Türk Ocakları ve CHP	68
3.2. Demokrat Parti’nin Teşkilatları ve 1946 Seçimleri.....	71
3.3. Cumhuriyet Halk Partisi’nin Yapılanmasındaki Dönüşüm.....	77
3.3.1. 1946 Olağanüstü Kurultayı	80
3.3.2. 1947 Kurultayı	83
3.3.3. Çok Partili Siyasi Hayata Geçişle Halkevleri	85
3.3.4. 12 Temmuz Beyannamesi ve Hükümet Değişiklikleri	86
4. BÖLÜM: DEMOKRAT PARTİNİN LİBERAL SÖYLEMLERİ VE CUMHURİYET HALK PARTİSİ’NİN DEVLETÇİ EKONOMİ POLİTİKALARINDAKİ DÖNÜŞÜM (1945-1950)	91
4.1. 1923-1929 Yılları Arası Ekonomi Politikası.....	91
4.1.1. 1929 Dünya Ekonomik Krizi ve Türkiye	96
4.1.2. 1929-1945 Ekonomide Devletçi Dönem	98
4.2. Demokrat Parti’nin Ekonomi Politikası.....	105
4.3. CHP’nin Ekonomi Politikasındaki Değişim.....	112
SONUÇ.....	117
KAYNAKÇA	122

GİRİŞ

Mustafa Kemal Atatürk ve arkadaşları tarafından kurulan yeni devletin rejimi 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet olarak belirlenmiştir. Türkiye, cumhuriyet rejimini benimsemesine karşın çok uzun yıllar cumhuriyeti demokrasi ile taçlandıramamıştır. Mustafa Kemal Atatürk döneminde iki kez çok partili sistem denemesine karşın kurulan partiler uzun soluklu olmamıştır. 1923-1945 yılları arası Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), kurulduktan kısa bir süre sonra kapatılan Terakki Perver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı paranteze alarak ifade edersek Türkiye'nin tek siyasi partisidir. Ayrıca CHP, 1950'ye kadar uyguladığı tek partili siyasal sistemle, siyasal iktidarı kesintisiz bir şekilde tekelinde tutmuştur. Bu yıllarda tek partili siyasal sistemin uygulanmasına rağmen Türkiye'de seçimlerin yapıldığını da belirtmek gerekir. Ancak buradan da anlaşılacağı üzere bir ülkede seçimlerin yapılması tek başına o ülkede demokrasi olduğu anlamına gelmemektedir.

Demokrasi en basit tanımıyla halkın kendi kendini yönetmesidir. Halk belli aralıklarla yapılan seçimlerle ülkesini kimin yöneteceğini belirler. Halk kendisine en yakın gelene oyunu verir. Halkın önüne koyulan sandık seçimlere katılan siyasal partilerin ürettiği politikaları biçimlendirir. Yani siyasal partilerin halka sunduğu politikalar sandıktan çıkan sonucun bir eseridir. Bu durumu tek parti döneminin sonunda iktidarı bırakmak istemeyen CHP'de görmek mümkündür.

Mustafa Kemal Atatürk, çok partili siyasal sistemin denenmesine iki kez öncülük etse de bu durum kendi döneminde gerçekleşmemiştir. Türkiye'de çok partili siyasal hayatın şartları Atatürk'ten sonra cumhurbaşkanı seçilen İsmet İnönü döneminde olgunlaşmıştır. İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanlığı dönemi Türkiye ve dünya açısından önemli dönüşümleri yaşandığı bir dönemdir. 1939 yılında II. Dünya Savaşı başlamış, Türkiye bu dönemde savaşın dışında kalmasına rağmen Türk halkı savaşın tüm etkilerini ağır şekilde hissetmiştir. Bu durum bazı uygulamaları halkta kabul görmeyen Cumhuriyet Halk Partisi'ne duyulan tepkiyi daha da arttırmıştır.

27 yıl Türkiye'yi tek başına yöneten CHP'nin en güçlü rakibi yine kendi içinden çıkmıştır. Celal Bayar ve arkadaşları tarafından kurulan Demokrat Parti kısa zamanda halktan büyük ilgi görmüştür. Bu durum karşısında CHP iktidarı kaybetmemek adına halkın arzu ve isteklerini daha fazla gözeten ve önceleyen politikalar üretmeye çalışmış ve

çeşitli alanlarda dönüşüm sağlamıştır. Dini söylemler ve ekonomik politikalar başta olmak üzere, bazı alanlarda Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1945-1950 arası dönemde eski politikalarından taviz verdiği anlaşılmaktadır.

Türkiye'de 1945-1950 yılları arası Cumhuriyet Halk Partisi'nin durumu, bir maraton koşusunda tek başına yarışan bir koşucunun maratona hızlı bir rakibin katılması ile yarışa sıfırdan hazırlanmasına benzetilebilir. 23 yıl boyunca hiçbir seçim kazanma kaygısı olmayan ve güçlü toplumsal ya da siyasal muhalefetle karşılaşmayan CHP istediği her uygulamayı hayata geçirmiştir. CHP kuruluşundan itibaren “Halka rağmen halk için” yaptığı inkılapların büyük çoğunluğu halkta kabul görmemiştir. Bunun üzerine eklenen ekonomik bunalım halkta iktidara karşı büyük bir muhalif kesimin oluşmasına sebep olmuştur. CHP her ne kadar sandıktan 1946 seçimlerinin galibi olarak çıksa da, halk nezdinde güçlü bir kabule sahip olmadığından da farkına varmış ve 1946 sonrasında kendine yeni bir görünüm kazandırma yoluna gitmiştir.

Bu çalışmada 1945-1950 yılları arası Demokrat Parti (DP) karşısında Cumhuriyet Halk Partisi'ndeki dönüşüm üzerinde durulmuştur. Türkiye'deki tek parti döneminin son yıllarına denk gelen bu tarih aralığında muhalefet partileri kurulmuştur. Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren rakipsiz olan Cumhuriyet Halk Partisi'nin en büyük rakibi kendi içinden çıkan Demokrat Parti olmuştur. “Muvazaa Partisi”, “sadık muhalefet” gibi sıfatlarla anılan Demokrat Parti CHP'yi bir çok alanda değişime zorlamıştır ve 1950 seçimlerinde de iktidarı ele geçirmiştir.

Türkiye'de 1945-1950 arası çok partili hayata geçiş sürecinde Demokrat Parti'nin Cumhuriyet Halk Partisi'nin politikaları üzerindeki etkisi çalışmanın başlıca cevap aradığı konudur. Bu açıdan, ‘1945- 1950 yılları arasında Demokrat Parti'nin kuruluşu ve halk nezdinde kabul görmesinin, Cumhuriyet Halk Partisi'nin politikalarında nasıl bir değişikliğe neden olmuştur’ sorusu çalışmanın ana sorusunu oluşturmaktadır. CHP'deki değişim din politikası, parti teşkilatı ve ekonomi politikası olmak üzere üç başlık üzerinden açıklanmıştır. Bu başlıkların tercih edilmesinin sebebi, Demokrat Parti kurucularının – partiyi kurmadan önce- sundukları *Dörtlülük Takrir*'de bu konuların üzerinde yoğun bir şekilde durmuş olmaları ve partiyi kurduktan sonra da CHP iktidarına bu alanlara yoğun bir muhalefet yürütmüş olmalarıdır. Bu başlıklardaki değişim Demokrat Parti'nin etkisi gözetilerek hazırlanmıştır. Çalışmada CHP politikalarındaki dönüşümü anlamlandırmak için, 1946 öncesi ilgili alanlardaki politikaları da açıklanmıştır. CHP'nin beş yıllık zaman

zarfındaki değişimi bütünüyle DP'nin etkisi ile açıklamak mümkün değildir. Uluslararası koşulların da önemli ölçüde değiştiği gözden kaçırılmamalıdır. Ancak bu çalışma daha çok DP'nin CHP'yi değişime nasıl zorladığı sorunsalı merkeze alınmıştır.

Bu tez çalışmasında konuların işlenişinde yorumsamacı bir yaklaşım benimsenmiştir. Seçilen konu başlıklarında parti programlarından, liderlerin konuşmalarından ve parti yöneticilerinin sözlerinden alıntı yapılarak CHP'nin çok partili hayata geçiş sürecindeki değişimi anlatılmaya çalışılacaktır. CHP bu dönemde Türkiye'yi bir sistem değişikliği getirmiş ancak bu değişim sadece sistemle sınırlı kalmamıştır. II. Dünya Savaşı sonrasında muhalefet partilerinin kurulduğu Türkiye'de halk ilk defa CHP dışında sečeneklere sahip olmuştur. CHP bu durum karşısında iktidarı kaybetmemek ve oyların Demokrat Parti'ye yönelmesini engellemeye çalışmıştır. Bu amaçlar CHP'yi tek parti dönemi ile yüzleşmeye itmiştir. 1945-1950 yılları arası Türkiye ve CHP için yeni bir dönemi ifade eder.

1945-1950 yılları arasına odaklanan bu çalışmada çok partili siyasi hayata geçiş dönemindeki politika değişiklikleri tek parti dönemi politikaları ve Demokrat Parti'nin politikaları ile kıyaslanarak açıklanmıştır. Bu kıyaslamanın yapılabilmesi için tek parti dönemindeki CHP'nin ve Demokrat Parti'nin politikaları 1945-1950 döneminden önce verilmiştir.

Çok partili siyasal hayata geçiş başlığı ve 1945-1950 dönemi CHP dönemi ile ilgili daha önce çalışmalar yapılmıştır. Ancak bu çalışmaların üzerinde durduğu konu genelde tek bir konudur. Bunlara ek olarak bu araştırmalarda çoğunlukla Demokrat Parti faktörü geri planda bırakılmış bu alandaki değişimler o dönemki dünya konjonktürü ön planda tutulmuştur. CHP'nin çok partili hayata geçişte yaşadığı değişimdeki Demokrat Parti'nin rolünün literatüre bu dönem ile ilgili yeni bir bakış kazandırması amaçlanmıştır.

Bu çalışma dört ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, tezi daha iyi anlamayı sağlayacak kavramlar açıklanmıştır. Parti kavramı, parti sistemleri ve bu kavramların türleri ele alınmıştır. Ayrıca CHP'nin nasıl bir parti olduğu ve Türkiye'nin CHP iktidarı döneminde nasıl bir sisteme sahip olduğu sorularına cevap aranmıştır. Birinci bölümde partileşme süreçleri ve parti sistemlerinin oluşumu açıklanırken önce dünya sonra Türkiye açıklanmıştır. Bu bağlamda kavramsal çerçeve başlığı dedüksiyon metoduyla ele alınmıştır.

İkinci bölümde, Türkiye siyaseti için önemli bir argüman olan din konusu açıklanmıştır. Bu bölümün cevap aradığı temel soru CHP'nin 1945-1950 yılları arasında din politikasının nasıl değiştiğidir. İlk olarak, tek parti dönemindeki laiklik anlayışı, din politikaları, din alanında yaptığı reformlar ve dini eğitim konuları açıklanmıştır. Ardından Demokrat Parti'nin din konusundaki yaklaşımı ve din alanında halka neler vaat ettiği incelenmiştir. Son olarak da çok partili siyasi hayata geçiş döneminde CHP'nin katı din politikasını terk etmesi ve dini eğitim konusunda attığı adımlar ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde, ilk olarak CHP'nin tek parti dönemindeki teşkilat yapısı incelenmiştir. Tek parti dönemi CHP'sinin merkezdeki ve taşradaki yapılanması açıklanmış ve CHP ile bağları bulunan Halkevlerinin bu dönemdeki durumu ele alınmıştır. Ardından Demokrat Parti'nin nasıl örgütlendiği ve halkın Demokrat Parti'ye yönelmesi anlatılmıştır. Son olarak Demokrat Parti karşısında CHP teşkilatlarının yeniden yapılandırılması, 1946 Olağanüstü Kurultayı, 1947 Kurultayı ve CHP'de yarattığı etki, yeni dönemde Halkevlerinin değişimi, 12 Temmuz Beyannamesi ve Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün partiler üstü konumu, CHP'nin çok partili dönemde bocalaması ve hükümet değişiklikleri ele alınmıştır.

Dördüncü bölümde, CHP'nin 1923-1945 dönemindeki ekonomi politikası iki döneme ayrılarak açıklanmıştır. İlk olarak 1923-1929 dönemindeki liberal iktisat politikası, İzmir İktisat Kongresi'nin ve Lozan Antlaşması'nın ekonomi politikasına etkileri incelenmiştir. 1929 Ekonomik Krizi ve devletçi ekonomi modeline geçiş ele alınmıştır. 1929-1945 döneminde uygulanan planlı ekonomi ve II. Dünya Savaşı dönemindeki olağanüstü ekonomik uygulamalar anlatılmıştır. Ardından Demokrat Parti'nin ekonomi politikası açıklanmıştır. Son olarak da II. Dünya Savaşı sonrası dünyadaki gelişmeler ve Demokrat Parti'nin etkisi ile CHP'nin ekonomi politikasındaki değişim incelenmiştir.

1.BÖLÜM

PARTİ KAVRAMI, PARTİ SİSTEMLERİ VE TÜRKİYE’DE TEK PARTİ YÖNETİMİ

1.1. Parti Kavramı

Parti kavramı Fransızca kökenli bir kelime olup bir bütünün belli bir bölümü ve grup anlamını taşımaktadır. Türkiye’de önceleri fırka kavramı kullanılmış zamanla bu kavram yerini parti kavramına bırakmıştır. Anlamından hareketle parti kavramı ortak görüş ve hedefleri paylaşan insan grubunu ifade eder (Teziç, 1976, s. 5).

Toplumlar farklı bireylerden meydana gelmektedir. Toplumu ilgilendiren sorunlarda farklı bireylerin farklı çözümler sunması olağandır. Ancak tek başına fikir beyan etmek ve çözüm önerisi sunmak sorunu çözmeye yetmemektedir. Benzer fikirlere sahip bireylerin siyasi iktidarı ele geçirme amacıyla bir araya gelmesi ile partiler oluşmuştur (Teziç, 1976, s. 5-6). Siyasal partiler, belli bir program etrafında toplanmış, siyasi iktidarı ele geçirmek yahut ortak olmak amacıyla kurulan ve sürekli bir teşkilata sahip kuruluşlar olarak tanımlanabilir. Siyasi parti tanımında belirtilmesi gereken en önemli unsur, siyasi iktidara ortak olma ya da ele geçirme hedefidir. Partilerin kuruluş amacı da zaten budur. Bu hedef siyasal partileri toplumun oluşturduğu diğer kuruluşlardan ayırır. Siyasal partileri diğer kuruluşlardan ayıran bir diğer özellik de sürekli bir teşkilat yapısına sahip olmalarıdır. Siyasal partiler geçici kuruluşlar değildirler (Kapani, 2017, s. 174).

Türkiye’de siyasi partilerle ilgili en önemli kanun Siyasal Partiler Kanunudur. Kanun’un üçüncü maddesinde siyasi partiler şu şekilde tanımlanmıştır;

“Siyasi partiler, Anayasa ve kanunlara uygun olarak; Cumhurbaşkanı, milletvekili ve mahalli idareler seçimleri yoluyla, tüzük ve programlarında belirlenen görüşleri doğrultusunda çalışmaları ve açık programları ile milli iradenin oluşmasını sağlayarak demokratik bir devlet ve toplum düzeni içinde ülkenin çağdaş medeniyet seviyesine ulaşması amacını güden ve ülke çapında faaliyet göstermek üzere teşkilatlanmış tüzel kişiliğe sahip kuruluşlardır (Siyasi Partiler Kanunu, 1983).”

Siyasal partiler tanımlanırken göz önünde bulundurulması gereken önemli hususlardan biri de siyasal katılımdır. Siyasal katılım partilerin en önemli fonksiyonları arasındadır. Demokrasiler halk desteğine dayanır ve dolayısıyla siyasi partiler demokratik işleyişin de anahtar kurumlarından birisidir. İktidar olma ve iktidardan indirme yetkisi ancak halktadır. Ancak iktidarı halk desteği olmaksızın ele geçirmeye çalışan gruplar, demokratik çerçevenin dışına çıktıkları ve halkın siyasal iradesini yansıtmaktan uzak kaldıkları için siyasal parti olma özelliğinden uzaklaşırlar (İnaç, Erdoğan, & Güner, 2007).

Siyasal partiler modern toplumlarda çok önemli bir yere sahip olmalarına karşın çok eski bir geçmişe sahip değildirler. 1850 yılında modern anlamda siyasi partilere Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) rastlamak mümkündür. Günümüzde ise birkaç istisna dışında tüm ülkelerde siyasal partiler bulunur. Partilerin gelişmesi ve yaygınlaşması demokratik rejimlerin kurulması ile paraleldir. Genel oy hakkının tanınması ve parlamentolara geniş yetkiler verilmesi partilerin kurulması açısından oldukça önemlidir (Duverger, 1974, s. 15-16).

Devletlerin vatandaşlarına ve yönetim organlarına belli haklar vermesi elbette önem arz etmektedir. Ancak siyasal partilerle ilgili değinilmesi gereken husus tepeden inmeci bir şekilde kurulmadığıdır. Geniş bir halk kitlesine dayanmayan siyasal partiler yönetimde söz sahibi olamazlar. Siyasal partilerin doğuşu toplumdaki farklı fikirler ve çıkarlar üzerinden olmuştur. Siyasal partiler benzer fikir ve çıkarlara sahip grupların sözcüsü durumundadır. Bu grupların oluşumu genelde ekonomi kaynaklı ve kendiliğinden olmuştur. Hiçbir ülkede siyasal partiler otoritenin eseri olarak oluşmamıştır. Siyasal partiler çıkar gruplarının bir araya gelme, sesini duyurma ve nihayetinde iktidara sahip veya iktidarın bir parçası olma isteklerinin bir sonucudur. Partileri oluşturan grupların çıkarları ekonomik olabilmekle beraber etnik, dini ve ideolojik sebepler de olabilmektedir (Teziç, 1976, s. 12-13). Siyasi partilerin farklı grupların sahip olduğu pek çok değeri yansıttığını söylemek mümkündür.

1.2. Siyasal Partilerin Doğuşu

Hükümet sistemlerinden bağımsız değerlendirildiğinde siyasi partiler günümüz demokrasilerini şekillendirmektedir. Siyasi partilere günümüzde önemli görevler yüklenmiştir. Hatta partisiz bir rejim düşünülemez hale gelmiştir. Günümüzde bu derece önemli bir yere sahip siyasi partilerin kökenini Roma İmparatorluğuna kadar götürmek mümkündür. Ancak modern anlamıyla siyasi partilerin ortaya çıkması 19. yüzyılda olmuştur. Bu yüzyılda siyasi partilerin oluşma nedeni devlet yönetiminde mutlakiyetten

ödün verilmesi ve kraliyet makamının yetkilerinin sınırlandırılmasıdır. Yine aynı dönemde iktidara talip olacak toplum kesimlerinin oluşması ve bu kesimlerin seçme, seçilme hakkı başta olmak üzere karar alma mekanizmalarında yer alma hakkını elde etmeleri, siyasi partilerin oluşmasında önemli nedenlerdir (İhtiyaroğlu, 2022).

Siyasi partilerin doğuşu ile ilgili üç temel teori bulunmaktadır. Bu teoriler; kurumsal teori, kriz teorisi ve modernleşme teorisidir. Kurumsal teori siyasi partilerin oluşmasını siyasal sistemlerdeki değişime bağlamıştır. Siyasi sistemlerde meydana gelen değişikliklerin yeni kuruluşlar üzerinde etkili olacağı fikri savunulmuştur. 19. Yüzyılda oluşan partiler siyasi sistemlerde meydana gelen değişikliklerle doğrudan bağlantılı iken günümüz siyasi partilerinin oluşumu pek çok nedenle ilişkilidir. Bu nedenle kurumsal teori günümüz partilerini açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Siyasi sistemleri açıklayan ikinci teori ise kriz teorisidir. Bu teoriye göre siyasal sistemlerin değişimi, mutlakiyetten demokrasiye geçiş vb. tarihte yaşanan olaylar ile açıklanabilir. Kriz teorisinin ortaya attığı ana düşünce geçmişin geleceği şekillendirdiğidir. Son teori ise modernleşme teorisidir. Modernleşme teorisine siyasi partilerin oluşumunu ekonomik ve sosyal modernleşmenin sonucu olarak oluştuğunu belirtir. Modernleşme ile siyasi partiler kendilerine daha uygun bir ortam bulmuştur. Sanayi devrimi, kentleşme, teknolojinin ilerlemesi ve yeni bir toplumsal yapının ortaya çıkması toplumdaki örgütlenmenin artması ile sonuçlanmıştır. Buna göre gelişmiş ülkelerde siyasi kuruluşlar daha yaygınken gelişmemiş ülkelerde siyasi kuruluşlara daha az ya da hiç rastlanmamaktadır. Modernleşme teorisine modernleşmenin siyasi katılımı arttırdığı bunun bir sonucu olarak da siyasi partilerin oluştuğu iddiasındadır (İhtiyaroğlu, 2022). Siyasi parti teorileri partilerin doğuşunu belli bir bakış açısıyla açıkladığını söylemek mümkündür.

Kurumsal teori, siyasi partilerin doğuşunu kurumsal bazı unsurlar ile açıklar. Kurumlarda meydana gelen değişiklikler diğer kurumları da etkileyerek siyasi bir değişime neden olur. Kurumsal teorisinin önemli temsilcilerinden Duverger'e göre, Avrupa'da 19. yüzyılda meydana gelen birtakım gelişmeler siyasi partilerin doğmasına neden olmuştur. Bu gelişmeler oy kullanımının genişlemesi ve hükümet anlayışının gelişmesidir (İnaç, Erdoğan, & Güner, 2007). Duverger'e göre partilerin doğması parlamentonun bağımsızlık ve işlevi artmasıyla ilgilidir. Parlamentonun yetkileri arttıkça parlamenterler arasında birlikte hareket etme ihtiyacı doğmuştur. Ayrıca oy kullanımının genişlemesiyle adayların propagandası ve seçmen tercihlerinin yönlendirilmesi için seçim komiteleri kurulmuştur. Duverger bu tip partileri parlamento içinde ve parlamento dışında doğan partiler olarak

ikiye ayırmıştır. Parlamento içindeki partiler seçim komiteleri ve parlamentodaki gruplaşmalar sonucu doğmuştur. Parlamento dışında doğan partiler parlamento ile ilişkisi bulunmayan gruplar tarafından kurulur (Çiçek, 2019).

Toplumsal krizler siyasi partilerin ortaya çıkmasında etkilidir. Buradan hareketle kriz teorisi ortaya çıkmıştır. Kriz teorisinin bütünleşme krizi, katılma krizi ve meşruluk krizi olmak üzere üç alt başlığı bulunur. Bütünleşme krizinde toplumda ortak bağları bulunmayan, içine kapanık ve topluma dahil olamayan bir grup bulunur. Meşruluk krizinde halk ülkeyi kimin yöneteceği konusunda ortak bir mutabakat sağlayamıyorsa, yöneticilerin meşruiyet ve yeterlilikleri konusunda şüphe duyuluyorsa meşruluk krizinden söz edilebilir. Katılma krizinde ise yöneticiler sisteme dahil olmak isteyen grupları görmezden gelir. Bu durum bir çatışmaya neden olursa katılma krizi oluşur. Kanuni haklar ve demokratikleşme oranı arttıkça krizi yaşayan gruplar siyasi sistemle bütünleşebilmektedir. Kriz teorisine göre bu tür krizler yeni bir partinin kurulmasına neden olur (Karakurt, 2016).

Modernleşme teorisinde siyasi partiler modernleşme üzerinden açıklanır. Teoriye göre modernleşme siyasi partilerin doğuşuna neden olur. Modernleşme süreci sonucunda köklü değişiklikler meydana gelir. Kişilerin siyasi sisteme katılma arzusu modernleşmeyle artmıştır. İnsanlar modernleşmeyle yönetim konusunda daha duyarlı hale gelmiş ve yöneticilerle kendileri arasında bir fark bulunmadığını anlamıştır. Bunun sonucunda partiler ortaya çıkmıştır (Avcı, 2021). Modernleşme teorisinde siyasi partilerin ortaya çıkışı modernleşmenin doğal bir sonucu olarak görüldüğü söylenebilir.

Siyasi partilerin doğuşu tarihsel olarak incelendiğinde modern anlamda siyasal partilerin yakın geçmişte ortaya çıktığı görülmektedir. Modern siyasi partiler ilk olarak 19. yüzyılda görülmeye başlanmıştır (Teziç, 1976, s. 13). Siyasi partilerin ilk örnekleri İngiltere’de ortaya çıkmıştır. 18. yüzyıl İngiliz parlamentosu kral ve kiliseye bağlı olanlar ve burjuva sınıfının temsilcileri arasında gruplaşmış durumdaydı. Kral ve kiliseye bağlı olan gruba Troy’lar, burjuva sınıfının temsilcisi olan gruba Whig’ler denmiştir. Bu iki grup modern bir siyasi parti görünümü çizmekten oldukça uzaktır. Troy’lar ve Whig’ler parlamento içinden doğmuş, parlamento dışında herhangi bir örgütsel yapıya sahip olmamıştır. Oy hakkının çok sınırlı olduğu bu dönemde İngiliz parlamenterler kendi güçleri ve ünleri ile seçilmektedir. Anlaşılabileceği üzere bu dönemde parlamento üyesi olmak oy almaktan ziyade adayların sahip olduğu imkânların bir sonucudur. Günümüz İngiliz parlamentosundaki ikili yapı bu ayrıma dayanmaktadır (Dağ & Irk, 2012).

İngiltere'deki Troy'lar ve Whig'ler bölünmesi ilk dönem siyasi partilerine örnek gösterilmekle birlikte modern anlamda siyasi partilerin doğduğu yer ABD olmuştur. ABD'de siyasal partilerin oluşumu incelendiğinde temelde ekonomik çıkarların ve savundukları farklı değerlerin olduğu görülür. Amerika kıtası keşfedilmesinin ardından sahip olduğu zenginlikler dolayısıyla kolonileştirilmiş ve hızla göç almıştır. İlk başlarda ekonomik nedenlerle olan göç zamanla siyasal ve sosyal bir boyut kazanmıştır. ABD'de göç sonucu oluşan yapı kıtanın farklı bölgelerinde farklı üretim biçimleri oluşturmuştur. ABD kolonileri bu dönemde iki parçalı bir görünüme sahiptir. Kuzeyde bulunan kolonilerin ekonomisi sanayi ve ticarete dayalıyken, orta ve güneyde bulunan kolonilerin ekonomisi tarıma dayalıydı. ABD kolonilerinin bu görünümü onu iç savaşa sürükleyecektir. Kuzey ve güney kolonilerinin kültürleri ve üretim biçiminin bir sonucu olarak da demografik yapıları zamanla farklılaşmıştır (Göktürk, 2016). ABD'de siyasi partilerin ortaya çıkışının çeşitli bölünmelerin bir sonucu olduğu söylenebilir.

ABD İç Savaşı'nın kökeni zenci esareti sorunundan kaynaklanmıştır. Sorun güney ve kuzey eyaletleri arasında büyük bir kutuplaşmaya sebep olmuştur. Eyaletler arasında çatışmanın artmasında zenci esareti sorunu, ekonomik ve sosyal farklılaşma önemli etkenlerdir. O dönemde güney eyaletlerinde tarıma dayalı bir ekonomi ve Katolik bir nüfus hakimdir. Tarımsal üretimde çoğunlukla zenci köleler çalıştırılmıştır. 1850 yılında 23 milyonluk ABD nüfusunun 3.2 milyonunu zenciler oluşturmuştur. Zenci esirler çoğunlukla güney eyaletlerinde toplanmıştır. Mississippi ve South Carolina eyaletlerinde beyaz nüfus azınlıkta kalmıştır. Kuzey eyaletlerinde ise sanayileşmiş bir ekonomi ve Protestan halk egemendir (Armaoğlu, 1997, s. 722-723). ABD'de eyaletler arasındaki gerilim büyük ölçüde ekonomik yapının beraberinde getirdiği farklı değer yargılarından kaynaklanmıştır.

1861-1865 ABD İç Savaşı'nın ardından Kuzey kolonileri galip gelmiştir. ABD, Kuzey kolonilerinin anlayışına göre şekillenmiştir. ABD'de farklı görüşleri olan iki partinin düşünsel temelinde iç savaş önemli bir yere sahiptir. Bağımsızlık savaşı sonrası farklı ekonomik çıkarlar ekseninde iki parti oluşmuştur. Bu iki parti Alexander Hamilton öncülüğündeki federalistler ve Thomas Jefferson öncülüğündeki anti-federalistlerdir. Bu iki parti arasındaki ayrım özgürlükler ve savundukları çıkarlar üzerine olmuştur. Federalistler daha demokratik bir düzeni orta ve alt kesimlerin çıkarlarını savunurken, anti-federalistler merkeziyetçi bir yapıyı ve ticaret burjuvazisini savunmuştur. Zamanla bu örgütlenmeler partileşmiştir. Federalistler, Federal Parti adını almış, anti-federalistler ise Cumhuriyetçi Parti adını almıştır. Amerika Birleşik Devletleri'nde siyasi partilerin daha

erken dönemde ortaya çıkmasındaki neden liberal felsefenin benimsenmesi olmuştur. ABD’de federalist ve anti-federalist bölünmesi ile temeli atılan ikili sistem günümüzde de ABD siyasi yapısının belirleyicisidir (Göktürk, 2016).

1.3. Türkiye’de Siyasal Partilerin Doğuşu

Seçimler dünya üzerinde çok eski dönemlerden beri görülmektedir. Ancak klasik Osmanlı idari sistemi tayin esasına dayanmıştır. Osmanlı Devleti, 19. Yüzyılda seçim sistemi uygulamaya başlamıştır. Bu karar bir zorunluluğun sonucudur. Çünkü bu dönemde idari ve mali konuların çözümü konusunda yerel halkın desteğinin alınması gerekmiştir. Bu dönemde seçime giren kişiler toplumun önde gelenleri arasından sözü dinlenen ve maddi imkana sahip kişiler arasından olmuştur. Tam manasıyla bir demokrasiden söz edememekle beraber Osmanlı Devleti’nde Tanzimat Döneminden beri seçimlerin yapıldığı bir gerçektir. İstanbul halkının seçimler yoluyla yönetime katılımı ancak I. Meşrutiyet döneminde olmuştur. Buradan hareketle Anadolu halkının seçimler yoluyla yönetime katılımı İstanbul’dan daha eskilere dayandığı söylenebilir (Ortaylı, 2012, s. 140-142). Daha önce de belirtildiği üzere siyasi katılım siyasi örgütlerin kurulmasında etkilidir.

Osmanlı Devleti’nde ilk siyasi hareketler Tanzimat Dönemi’nde ortaya çıkmıştır. 1859 Fedailer Cemiyeti ve 1865 Yeni Osmanlılar Cemiyeti bu dönemde kurulan başlıca siyasi oluşumlardır. Tanzimat Dönemi’nde ortaya çıkan bu oluşumların yasal bir dayanağı bulunmamakta ve faaliyetlerini gizli olarak yürütmektedirler. Örgütlenme şekillerini Osmanlı Devleti’nde faaliyet gösteren azınlık cemiyetlerini örnek alarak oluşturmuşlardır. Cemiyetlerin amacı Osmanlı Devleti’ne yeni bir anlayış kazandırmaktır. Bu anlayış Osmanlı padişahlarına meşruti yönetimi kabul ettirmektir. Tanzimat Döneminde gizli olarak kurulan bu cemiyetler I. ve II. Meşrutiyet dönemlerindeki siyasi oluşumlara zemin hazırlanmıştır (Paysalhoğlu, 1964, s. 413-414).

Osmanlı Devleti’nde özgürlüklerini kazanmak için kurulan ihtilal örgütleri ilk siyasi örgütlenmelerdir Fedailer Cemiyeti, Türklerin gerçekleştirdiği ilk siyasi harekettir. Fedailer Cemiyeti gizli şekilde faaliyet göstermesine karşın örgüt açığa çıkmıştır. Bunun sonucunda örgütün içinde yer alan isimler cezalandırılmış ve örgütün faaliyetlerine son verilmiştir. Fedailer Cemiyeti ve devamında gelen Genç Osmanlılar ve Jön Türkler hareketi bir siyasi parti özelliğine sahip değildir. Ancak bu siyasi hareketler İttihat ve Terakki partisinin öncüsü olmuştur (Akartürk , 2008, s. 105-106).

I. Meşrutiyetin perde arkasında Tanzimat döneminde yetişen neslin oluşturduğu siyasi düşünceler yatmaktadır. Tanzimat döneminde mevcut siyasi durumdan rahatsız olan ve imparatorluğun düşünce hayatının zenginleşmesi ile daha iyi bir yönetim sistemine sahip olması ve krizlerin çözümü için kafa yoran ilk gruplardan birisi Genç Osmanlılardır. Aralarında Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi gibi önemli isimlerin bulunduğu cemiyet 1865 yılında İstanbul'da kurulmuştur. Genç Osmanlılar hareketi padişahın otoritesine karşı sivil alanda ortaya çıkan ilk siyasi muhalefeti oluşturmuştur. Genç Osmanlılar hareketinin oluşmasında Sultan Abdülaziz'in Tanzimat Fermanı prensiplerine aykırı yönetim anlayışı etkili olmuştur. Dönemin tahta çıkması muhtemel şehzadeleri Murat ve Abdülhamit cemiyetin çalışmalarını takip etmişlerdir. Genç Osmanlılar Cemiyetinin ileri gelen isimleri Avrupa'ya giderek çalışmalarını basın yoluyla sürdürmüşlerdir. Mustafa Fazıl Paşa Cemiyete maddi destek sağlamış sonrasında desteğini çekince Genç Osmanlılar İstanbul'a dönmek zorunda kalmıştır (Kızıltan, 2006).

Genç Osmanlılar içerisinde Namık Kemal en öne çıkan isim olmuştur. Namık Kemal ve arkadaşları hayalini kurdukları siyasi düzende Batı medeniyetini tamamen taklit etmeye karşı çıkarlar. Onlar Doğu ve Batı medeniyetlerinin bir sentezini savunurlar. Genç Osmanlıların fikirlerini yaymasında ve taraftar toplamalarında basın önemli bir yer tutmuştur. Genç Osmanlılar fikrinsel olarak sağlam temellere sahip olmakla birlikte örgütsel olarak zayıf ve düzenli bir yapıya sahip değildirler. Günümüz partilerinin sahip olduğu lider, örgüt ve şube Genç Osmanlılarda mevcut değildir. Verilen yoğun mücadeleler sonucu 30 Mayıs 1876'da Sultan Abdülaziz tahtan indirilmiştir Yerine geçen V. Murat'ın saltanatı akıl sağlığı gerekçesiyle yalnızca üç ay sürmüştür. 31 Ağustos 1876'da Şehzade Abdülhamit tahta çıkmıştır. Abdülhamit tahta çıkmadan önce Meşrutiyet ve Kanun-i Esasiyi ilan edeceğini taahhüt etmiştir (Kızıltan, 2006). Buradan hareketle Genç Osmanlılar cemiyeti için bir partileşme eğilimi göstermedikleri ve belli bir amaç için toplandıkları söylenebilir.

1876'da I. Meşrutiyetin ilan edilmesi ile anayasal meşruti yönetime geçilmiştir. I. Meşrutiyet dönemi iki yıl gibi oldukça kısa bir süre ile sınırlı kalmıştır. Meşruti yönetimi ile yürürlüğe giren Kanun-i Esasi günümüz anlamıyla bir parlamenter sistem getirmemiş, parlamento işlevsiz bir şekilde yeni sistemde yer almıştır. Bu dönemde siyasal partiler henüz oluşmamış ve genel oy anlayışıyla seçim yapılması fikri olgunlaşmamıştır. Siyasal partilerin oluşması II. Meşrutiyet dönemine rastlamıştır. Bu dönemde kurulan İttihat ve Terakki Cemiyeti gizli bir örgütlenme olarak ortaya çıkmış ancak 1908 darbesinden sonra

siyasi hüviyete bürünmüş ve partileşmiştir. 1908 yılı baz alındığında İttihat ve Terakki Cemiyeti 10 yıl devlet yönetiminde söz sahibi olmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyetinin yanında pek çok parti kurulmuştur. Mutedil Hürriyetperveran Fırkası ve Osmanlı Ahrar Fırkası İttihat ve Terakki'ye muhalefet etmek için kurulan ilk partilerdir. II. Meşrutiyet dönemi günümüz siyasal partilerine benzer partilerin ortaya çıktığı ve bu partilerin seçimlerde yarıştığı bir dönemdir (Önder, 2019).

İttihat ve Terakki Cemiyeti II. Meşrutiyet dönemine damgasını vurmakla birlikte kökleri bu dönemden öncesine dayanmaktadır. İttihat ve Terakki 1889 yılında bir grup öğrenci tarafından Askeri Tıbbiye Mektebinde kurulmuştur. İttihat-ı Osmani adıyla kurulan cemiyet yine 1889 yılında Jön Türklerle iletişim kurulmasının ardından Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti adını almıştır. İttihat ve Terakki Cemiyetinin kurucu kadrosu memleketin olumsuz gidişatını durdurmak isteyen genç öğrencilerdir. İttihat ve Terakki zaman içerisinde yurtiçi ve yurtdışında faaliyet gösteren bir oluşuma dönüşmüştür. İstanbul'da faaliyet gösteren cemiyet mensupları padişahın tahtan indirilmesi fikrini savunmuşlardır. Bu fikir cemiyetin Paris'teki üyeleri tarafından kabul görmemiş ve cemiyet içerisinde ayrışma yaşanmıştır. Cemiyetin bu fikrinin açığa çıkarılması sonucunda cemiyetin önde gelenleri ülke içerisinde çeşitli bölgelere sürgün edilmiştir. Bu durum cemiyetin ülke dışında örgütlenmesini kolaylaştırmıştır. İttihat ve Terakki cemiyetinin Paris şubesi cemiyetin merkezi konumdadır. Cemiyet yurt dışında örgütlere sahip olmakla birlikte yurtdışında kalabalık bir üyesi yoktur. Bu durumda cemiyet içerisindeki fikrî ayrışmalar ve II. Abdülhamit'in cemiyeti parçalama yönündeki girişimleri etkili olmuştur. 1902 kongresi Jön Türkler arasındaki bölünmeyi daha da derinleştirmiştir. 1906 yılında İttihat ve Terakki bir anlamıyla Rumeli'de yeniden kurulmuştur. Selanik'te birçoğu 3. Ordu mensubu subaylar Osmanlı Hürriyet Cemiyetini kurmuşlardır. Cemiyet orduda taraftar bulmuş yönetim karşısında ihtilalci bir güç oluşturmuştur. Paris'te bulunan üyeler bu oluşuma gerekli ilgiyi göstermemiş, seyirci kalmışlardır. Cemiyetin Paris temsilcisi Nazım Bey burada bir görüşme gerçekleştirmiştir. Bu görüşme sonucunda Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile birleşmiştir. II. Abdülhamit oluşan büyük muhalefet karşısında II. Meşrutiyeti ilan etmiştir. Her ne kadar onun döneminde anayasada geniş çaplı değişiklik çalışmaları başlatıldıysa da 31 Mart olayı nedeniyle onun döneminde yapılamamıştır. Yine bu olay nedeniyle İttihat ve Terakki II. Abdülhamit'i tahtan indirmiş ve Selanik'te zorunlu ikamete mecbur bırakmıştır (Tunaya, 1988, s. 19-25).

İttihat ve Terakki Cemiyeti Türk siyasal hayatında kurulan ilk siyasi partidir. Cemiyet iktidarını güçlendirdiği dönemde parti içinde muhalif hareketler bulunmaktadır. Prens Sebahattin yanlısı olan bu muhalifler cemiyetin içinden ayrılarak Osmanlı Ahrar Fırkasını kurmuştur. Türk siyasal hayatının ilk muhalefet partilerinden biri Ahrar Fırkasıdır. İttihat ve Terakki'nin uyguladığı politikalar karşısında pek çok muhalif grup oluşmuştur. İttihat ve Terakki, 31 Mart Vakası sonrası muhalefeti susturma yoluna gitmiştir. Bu durum Ahrar Fırkasının sonunu getirmiştir. Muhalefete yönelik baskılar sonucu Ahrar Fırkası dağılmış ve bir daha toparlanamamıştır (Zariç, 2021).

1909 değişiklikleri ile siyasal rejim çift parlamentolu rejim olarak belirlenmiştir. II. Meşrutiyet döneminde yapılan seçimlerde halkın isteklerinin tam olarak meclise yansıdığı söylenemez. 1908-1919 yılları arasında dört genel seçim yapılmıştır. Bu seçimlerin ilki olan 1908 seçimlerinde İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde kendine muhalif olan isimleri barındırmakla birlikte meclisin çok büyük çoğunluğunu ele geçirmiştir. 1911 yılında İttihat ve Terakki'nin en önemli rakibi olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası kurulmuştur. Fırka kurulduktan üç ay sonra İstanbul ara seçimlerine katılmış ve bir oy farkla seçimleri kazanmıştır. Bunun üzerine İttihat ve Terakki 1912 yılında meclisi feshederek seçime gitmiş, muhalefet üzerinde baskı kurulması dolayısıyla “sopalı seçimler” olarak adlandırılan süreç sonucunda muhalefet parlamentoda çok düşük oranla temsil edilmiştir. Bu dönemde İttihat ve Terakki meclisi yeniden feshederek 1914 yılı mayısında yapılan genel seçimlere tek parti olarak katılmıştır. İttihat ve Terakki'nin gücü tam olarak elinde bulundurduğu parlamento döneminin ardından 1919 yılında yapılan seçimler son Osmanlı Mebusan Meclisini oluşturmuştur (Tunaya, 1988, s. 5-6).

Osmanlı Devleti'nde siyasal hareketler 19. Yüzyılla birlikte görülmeye başlanmasına karşın bu hareketler tam anlamıyla bir parti görünümüne sahip olamamışlardır. Osmanlı'da partileşme sürecini başlatan gelişme 1909 değişiklikleri kapsamında getirilen Cemiyetler Kanunudur. Bu kanunla o güne değin gizli olarak faaliyet gösteren siyasi hareketler meşru bir zeminde faaliyet alanına kavuşmuştur. II. Meşrutiyet döneminde yoğun bir partileşme görülür. Osmanlı Ahrar Fırkası, Osmanlı Demokrat Fırkası, İttihat-ı Muhammediye Fırkası, Ahali Fırkası, Osmanlı Sosyalist Fırkası, Türk Yurdu Cemiyeti, Hürriyet ve İtilaf Fırkası gibi daha da sayılabilecek parti bu dönemde kurulmuştur. Partiler konusunda belirtilmesi gereken husus partilerin “devletin kurtuluşu” adına belli bir fikir akımının temsilcisi olduğudur. Osmanlıcılık, Türkçülük, İslamcılık, Batıcılık ve hatta Sosyalizm gibi akımlar bu partiler aracılığıyla siyasi alana taşınmıştır. Bu

dönemde çeşitli partilerin kurulmasında Osmanlı'nın içinde bulunduğu siyasi durum oldukça etkili olmuştur. Partilerin kurulmasına I. Dünya Savaşı sonrası da devam edilmiştir (Kaştan, 2017).

I. Dünya Savaşının ardından imzalanan Mondros Mütarekesi sonucu Osmanlı Devleti'nin toprakları İtilaf Devletlerince işgal edilmiştir. Mütareke yıllarında devletin kurtuluşu adına çeşitli cemiyetler kurulmuştur. Bu cemiyetler arasındaki ayrışma temelde mevcut krizlerin çözümü ya da dönemin ifadesi ile söylemek gerekirse “devletin kurtuluşu” için sahip oldukları farklı yol haritalarından kaynaklanmıştır. Bir kısım cemiyetler devletin kurtuluşunu saltanat ve hilafet makamına bağlılıkta önerirken bir kısmı ülkeyi işgalden kurtarmakta bazı cemiyetlerse ülkenin kurtuluşunu başka bir ülkenin manda yönetiminde görmekteydiler. Mondros Mütarekesinde bir yıl önce Rusya'da Bolşevik Devrimi'nin gerçekleşmesinin bu yıllarda Osmanlı Devleti'nde sosyalist siyasi hareketlerin oluştuğunu belirtmek gerekir. Ülkenin işgal edildiği ve devletin kurtuluşu adına çeşitli yolların arandığı bu yıllarda Mustafa Kemal Paşa, 19 Mayıs 1919 yılında Samsun'a çıkmıştır. Mustafa Kemal Paşa önce Amasya Genelgesi sonra da Erzurum ve Sivas kongreleri ile milli mücadeleyi daha merkeziyetçi şekilde örgütlemiştir. Ülkenin kurtuluşu için verilen mücadele Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti çatısında toplanmıştır. 12 Ocak 1920 tarihinde İstanbul Hükümeti Meclis-i Mebusanı toplamıştır. Mecliste Misak-ı Milli kararları alınmıştır. Bu durum üzerine İstanbul resmen işgal edilmiş ve Meclis-i Mebusan toplanmıştır. Ardından Mustafa Kemal Paşa 23 Nisan 1920'de Ankara'da Büyük Millet Meclisi adında yeni bir meclis oluşturmuştur (Kaştan, 2017). Milli cemiyetlerin birleştirilmesiyle partileşme yolunda önemli bir adımın atıldığını söylemek mümkündür.

İlk dönem Büyük Millet Meclisi, yoğun tartışmaların yaşandığı, saltanat ve hilafet gibi o güne değin tartışılması dahi düşünülemez olan makamların ciddi biçimde sorgulandığı bir meclistir. Mustafa Kemal Paşa, bu ortam içerisinde meclis çoğunluğunu sahip olmak ve daha düzenli bir meclis görünümü oluşturmak amacıyla kendine yakın milletvekillerinden bir grup oluşturmaya karar vermiştir. Bu karar üzerine 1921'de Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu kurulmuştur. Meclis'te gruplar kurulmasına rağmen 1923 yılına kadar Büyük Millet Meclisinde partilerin bulunmadığını da belirtmek gerekir. Bu durumun altında yatan neden Sivas Kongresine katılan delegelerin herhangi bir parti adına çalışmayacaklarına dair söz vermeleridir. Mustafa Kemal Paşa, Meclis'te oluşan grupların meclis yapısı ve oy dağılımı konusunda faydalı olduğunu düşüncesindedir. Ancak bu gruplaşma Paşa'nın düşündüğü gibi olmamış zaman içerisinde meclis çalışmalarını

sekteye uğrattır hale gelmiştir (Demirel, 2003, s. 212-213). Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubunun kurulmasının ardından bu grubun karşısında yer alan mebuslar İkinci Grup adı altında faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

Büyük Millet Meclisinde iktidar partisi olmamasına rağmen Birinci Grup iktidar partisi gibi faaliyette bulunmuştur. Grup içinde bölünmeyi önlemek amacıyla gizli bir komite kurulmuştur. Ancak bu durum muhalif bir grubun oluşmasına neden olmuştur. Mustafa Kemal, Birinci Gruba ayrıntılı bir program hazırlamamıştır. Bunun nedeni rakip partilerin oluşumunun önüne geçilmek istenmesidir. Muhalif bir parti kurulmamasına rağmen ciddi bir muhalif grup oluşmuştur. İkinci Grup, muhalefet görevini üstlenerek meclisi denetlemiştir. Ancak ikinci grup halkın desteğini ve yönetimi ele geçirme gibi amacı yoktur (Erimli, 2022). Buradan hareketle İkinci Grubun meclis içerisindeki bir muhalif grup olmaktan öteye gidemediği söylenebilir.

Büyük Millet Meclisi oluşan bu tablo karşısında 1923 yılında seçim yapılması kararını almıştır. Seçimlere gidilirken Mustafa Kemal Paşa ve grubunun karşısında İkinci Grup, Bağımsız Grup ve herhangi bir muhalif oluşumun içinde yer almayan eski İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri yer alıyordu. Seçimlerden önce Hıyanet-i Vataniye Kanununda değişikliğe gidilerek İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarının seçimlere girmesinin önüne geçilmiştir. I. Büyük Millet Meclisinde en önemli muhalefeti oluşturan İkinci Grup ise seçimlere katılmama kararı almıştır. O dönem Grubun önderliğini üstlenen Hüseyin Avni Bey grup mensuplarının yapılacak seçimlerde bireysel olarak katılacaklarını belirtmiştir. Meclisteki Bağımsız Grup da İkinci Grup'a benzer şekilde seçimlerde bireysel hareket etmiştir. Zaten Bağımsız Grup seçimlerde faaliyet gösterecek örgüt yapısına da sahip değildir. 1923 Seçimleri sonrası İkinci Grupta yer alan hemen hiçbir milletvekili mecliste yer almamıştır. Yalnızca Eskişehir ve Gümüşhane'de bağımsız adaylar Mustafa Kemal Paşa'nın adaylarının önüne geçerek meclise girmeyi başarmıştır. 1923 seçimleri ile I. Meclis'te yer alan muhalif unsurlar tasfiye edilmiştir. Bu seçimlerle meclise giren mebuslar ileride Mustafa Kemal Paşa önderliğinde kurulacak Halk Fırkasının ilk milletvekilleri olacaktır. Mustafa Kemal Paşa mecliste önderliğini yaptığı grubun halkçılık esasına dayalı ve Halk Fırkası adında bir partiye dönüştürme fikrinde olduğunu duyurmuştur. 8 Nisan 1923 tarihinde Mustafa Kemal Paşa Halk Fırkasının ilk programı olarak sayılabilecek Dokuz Umde bildirisini yayınlamıştır. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 9 Eylül 1923'te Halk Fırkası adında partileşmiştir (Demirel, 2014, s. 31-35).

1.4. Parti Sistemleri

Tek parti devletleri hariç tüm ülkelerde birçok parti bulunmaktadır. Bu partilerin bir arada bulunuşu parti sistemlerini oluşturur. Partilerin yapısı ve aralarındaki ilişki parti sistemlerinin oluşmasında önemli bir yere sahiptir. Parti sistemleri, her ülkenin sahip olduğu kendine özgü pek çok etkenin bir sonucudur. Etnik ve mezhepsel farklılıklar, din, gelenek ve tarih bu etkenlerden bazılarıdır. Tüm ülkelerin sahip olduğu parti sistemleri incelendiğinde parti sistemlerinin oluşumunda üç ortak etkenden söz etmek mümkündür. Bunlar; sosyoekonomik etkenler, ideolojik etkenler ve teknik etkenlerdir. Sosyoekonomik etkenler ülkelerin sahip olduğu üretim biçimi sonucu oluşan sosyal sınıfların partilerle olan ilişkisidir. İdeolojik etkenler sosyoekonomik etkenlerle ikincil bir ilişki içerisinde olabilmektedir. Parti sistemlerini oluşturan teknik etkenlerin başında seçim sistemi gelmektedir. Oy verme ve temsil bütün partiler için büyük önem arz etmektedir. Parti sistemi ve seçim sistemi arasında güçlü bir bağ bulunmaktadır. Seçim sistemi partilerin sayısı ve aralarındaki ilişkiyi etkilerken, parti sistemi de belli bir seçim sistemini teşvik edebilir (Duverger, 1974, s. 272-275).

Parti sistemleri, bulunduğu ülkelerin sahip olduğu sosyal, ekonomik, kültürel ve tarihi etkenlerin bir sonucu olarak oluşur. Sayılan bu etkenler ülkelerin sahip olduğu iç dinamikler olabileceği gibi dünya konjonktürünün ve uluslararası çevreden gelen dış etkilerin de etkisi olabilmektedir. Burada belirtilmesi gereken nokta, uluslararası dinamiklerin doğrudan müdahalesi hariç tutulduğunda uluslararası etkilerin iç dinamikler üzerindeki etkisinin ancak hızlandırma ve yavaşlatma şeklinde olacağıdır. Soğuk Savaş döneminde Batı Bloğu ve Demir Perde ülkelerinde görülen siyasi parti sistemlerindeki değişim uluslararası dinamiklerin doğrudan müdahalesine örnek oluşturur. Parti sistemleri durağan değil değişkendir. Parti sistemleri üzerindeki dış etkinin yoğunluğu ya da ülkenin kendi iç dinamikleri zaman içerisinde değişebilmektedir. Bu durum parti sistemlerinde değişime yol açar (Erdem, 2017, s. 251).

Dünya üzerinde sayı kriterine dayanan üç temel siyasi parti sistemi bulunmaktadır. Bu sistemler ülkede bulunan parti sayısından hareketle tek parti sistemleri, iki parti sistemleri ve çok parti sistemleridir. Üç temel parti sistemi özünde ortak özellikler taşımakla birlikte, hiçbir ülkede saf halde bulunmaz. Parti sistemleri ülkelerin sahip olduğu şartlara göre değişkenlik gösterir. Parti sistemleri yalnızca adıyla açıklanamaz. Bir ülkede

bir, iki veya daha çok partinin bulunması o ülkeden üç temel parti sisteminden herhangi birinin olduğuna anlamını taşımaz (Erdem, 2017, s. 252).

Tek parti, iki parti ve çok partili sistem ayrımı temelde derin bir anlam ifade etmemektedir. Sayı kriterine dayanan bu klasik ayrım, bir ülkedeki parti sisteminin yalnızca o ülkede bulunan parti sayısı ile açıklanamayacağı yönünde eleştirilir. Bir siyasi parti sistemi analiz edilirken sistemi oluşturan etkenler göz ardı edilemez. Siyasi parti sistemleri uygulandıkları ülkelerdeki siyasal rejimin yapı ve işleyişi üzerinde büyük önem arz eder. Bu açıdan değerlendirildiğinde siyasi parti sistemlerinin tahlil edilmesinin zorluğu daha iyi anlaşılmaktadır (Kapani, 2017, s. 190-191).

Diktatörlük tarihin hemen her döneminde görülen bir kavramdır. Ancak tek parti rejimleri 20. yüzyıl ile görülmeye başlanmıştır. Yeni olan diktatörlüğün yani iktidarın tek elde toplanmasının parti eksenine dayalı olarak kurulmasıdır. Tek parti sistemi özünde diktatörlüğün demokrasi içinde doğmasını ifade eder. Bu sistemlerde yönetimi elinde bulunduran parti ile çok partili sistemlerdeki partiler arasında büyük farklar bulunmamaktadır. Tek parti yönetimleri genelde totaliterlikle ilişkilendirilmekle birlikte totaliter olmayan tek partiler bulunduğu gibi çok partili sistemlerde de totaliter partiler bulunmaktadır. Tek partiler yönetimi ele geçirmeden önce çok partili sistem içerisinde yer almaktaydılar ancak iktidarı ele geçirmelerinin ardından rakiplerini etkisiz hale getirerek iktidarı tek elde toplamışlardır (Duverger, 1974, s. 335-336).

Tek parti rejiminde herhangi bir müdahale olmaksızın diledikleri gibi devleti yönettiklerinden dolayı tek elci parti ile devlet arasında sıkı bir bağ kurulur. Parti devletin tüm organlarına nüfuz eder. Tek partiler isyan ve devrim benzeri radikal bir değişiklik yaşanmadan genelde iktidarı bırakmazlar. Tek parti rejimlerinin bu özelliğinden dolayı parti devleti yönetmekte kullanılan bir aygıttır (Heywood, 2014, s. 333-334).

Tek Parti sistemlerinin sınıflandırılmasında ikili bir ayrım yapılabilmektedir. Bunlar, gerçek tek parti sistemleri ve karmaşık tek parti sistemleridir. Gerçek tek parti sisteminde yönetimi elinde bulunduran parti rakipsizdir. Tek elci partiye bir rakibin oluşturulması kanunen ve fiilen mümkün değildir. Gerçek tek parti sistemleri iktidarı paylaşmayı tümüyle reddeder. Ancak bir ülkede çok sayıda parti bulunması da çok partili bir sisteme sahip olduğu anlamına gelmez. Daha önce de belirtildiği üzere çok partili rejimler içerisinde de tek parti yönetimi mümkün olabilmektedir. Gerçek tek parti sistemleri kendi içerisinde totaliter tek parti ve otoriter pragmatik tek parti sistemi olarak

ikiye ayrılmaktadır. Totaliter tek parti sistemi belli bir ideoloji ekseninde şekillenmiştir. İdeoloji tüm toplumu kapsar ve her şey bu ideoloji ile açıklanmaya çalışılır. Devlet yönetimi ideoloji ve onun kesin savunucusu olan parti kanalıyla yapılır. Gerçek tek parti yönetimleri yeni bir toplum ve insan modeli oluşturma düşüncesindedir. Bu doğrultuda devlet her şeye müdahale eder ve yönetim ile parti bir bütün halinde bulunur. Gerçek tek parti sisteminin bir diğer örneği otoriter pragmatik tek parti sistemidir (Kapani, 2017, s. 192).

Otoriter pragmatik tek parti sistemleri, totaliter tek parti sistemlerinden farklı özelliklere sahiptir. Bu tip yönetimlerde ideoloji bulunmaz. Amaç yeni bir toplum yaratmaktan ziyade milli birlik, kalkınma ve modernleşme gibi konuları hayata geçirmektir. Otoriter pragmatik yönetim totaliter pragmatik yönetimlerle kıyaslandığında devlet ve parti yönetiminde daha esnektir ve bu rejimler ileride rekabetçi çok partili sisteme geçiş eğiliminde olabilmektedirler. Türkiye’de 1923-1946 yılları arasında uygulanan tek parti rejimi otoriter pragmatik tek parti sistemine örnektir (Kapani, 2017, s. 192-193). CHP’nin böyle bir rejime sahip olması ileride atacağı adımları anlamada önemlidir.

Karmaşık tek parti sistemi görünüş olarak çok partili bir yapıya sahiptir. Bu sistemin tek parti kategorisinde değerlendirilmesinin nedeni fiiliyatta tek bir partinin yönetimde bulunması diğer partilerin yönetimde bulunma imkanının olmamasındandır. Karmaşık tek parti sistemlerinde bir parti öne çıkarken diğer partiler geri planda kalmaktadır. Ancak görünüşte çok partili sistemden söz etmek mümkündür. Karmaşık tek parti sistemleri, hâkim (üstün) parti ve hegemonyacı parti sistemi olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Hâkim parti sisteminde çok sayıda parti vardır. Partilerin kurulması, iktidara rakip olması ve belli bir ölçüde seçimlere katılmasının önünde herhangi bir engel bulunmaz. Bu sistemlerde yapılan seçimlerde bir partinin ön plana çıktığı görülür. Hâkim parti oy oranı ve temsilde diğer partilerle kıyaslandığında oldukça güçlü durumdadır. Dünya üzerindeki örnekler incelendiğinde sürekli olarak bir partinin seçimlerde zaferle çıktığı durumlarda hâkim parti sisteminin oluştuğundan söz edilebilir. Bu sistem güçlü bir parti etrafında konuşlanan küçük partiler üzerine kuruludur. Hâkim parti bu küçük partileri dışlamaz ya da yok saymaz. Küçük partiler zaman zaman ülke siyasetini ve karar alma süreçlerini belli oranlarda etkileyebilmektedir. Hâkim partinin iktidarı kolayca bırakması söz konusu değilken küçük partilerin iş başına gelmesi de imkânsız değildir (Kapani, 2017, s. 193-194).

Hegemonyacı parti sistemi hâkim parti sisteminden oldukça farklıdır. Bu sistemde de farklı partiler bulunmakla birlikte fiilen yönetimi ele geçirmesi tamimiyle olanaksızdır. Hegemonyacı parti haricindeki diğer partiler bu partiye hizmet etmekle görevlidir. Bu partiler muhalif bir parti olmaktan ziyade hegemonyacı partinin varlığı daha güçlü bir şekilde sürmesi için çalışırlar. Hegemonyacı parti ülkenin tüm yönetimini elinde bulundurur. Diğer partilerle adil seçimlere katılmazlar. Hegemonyacı parti sistemi uygulamada gerçek tek parti sistemleri ile aynıdır (Kapani, 2017, s. 194-195). Hegemonyacı parti sistemlerinde büyük parti dışındaki partilerin fiiliyatta var olmadıkları söylenebilir.

Çok parti sistemlerindeyse iki veya daha fazla partinin bulunması gerekir. Bu partilerden herhangi birinin sürekli ezici bir üstünlüğe sahip olması durumunda Hâkim Parti sistemi oluşur. Siyasi hayatta iki partinin baskın olması halinde ise iki partili sistem oluşur. Seçimlerde bu partilerden biri galip gelerek yönetime hak kazanır. Böylece yürütme tek bir partinin egemenliğine girer. Meclis desteği de iktidarla uyumlu bir görüntüdedir. İki parti sisteminde parti yönetiminin partililere karşı uygulamaları önemlidir. ABD ve İngiltere'deki iki partili sistem parti disiplini açısından birbirlerinden oldukça farklıdır (Çam, 1968).

ABD siyasal sisteminin dikkat çeken özelliği iki parti sistemidir. İki parti sistemi günümüzde Anglo-Amerikan siyasal yapısında hakimdir. Bu sistemde temelde iki parti bulunmasına rağmen yalnızca iki parti yoktur. Kullanılan anlamıyla iki parti sistemi, siyasi yapıya hâkim iki parti ve az sayıda küçük partiden oluşan sistemdir. Küçük partiler yalnızca siyasette etki eder. Hiçbir siyasi güç elde edemez ve varlık gösteremez. Sistemdeki büyük partiler güçlerini korumaya devam eder. Büyük partiler etkinliklerini azaltmaya yönelik uğraşlarla mücadele eder. İki parti sistemi ABD siyasal sisteminin en yerleşik kurumlarından. İki partinin hâkim yapısı büyük önem taşır (Schattschneider, 1984).

ABD'de iki partili sistem uygulanmasına rağmen her zaman küçük partiler bulunmuştur. Buradaki küçük partiler genellikle sol ideolojiye sahip, Latin ve Germen kökenli Amerikalıların kurduğu partilerdir. Küçük partilere bir örnek olarak 2010 seçimlerinde küçük bir başarı yakalayan Çay Partisi gösterilebilir (Özcan & Yanık, 2014, s. 19).

Parlamentele sistemle yönetilen İngiltere'de seçimler kazanma şansları birbirlerine oldukça yakın iki parti arasında geçmektedir. İngiltere siyasi sistemi bu iki parti sayesinde

sağlıklı işlemektedir. Seçimlerde birinci çıkan partinin başkanı aynı zamanda hükümetin başkanı olur. Parti lideri genel siyaseti tayin eder. İngiltere’de uygulanan parlamenter sistem için parti disiplini bir zorunluluktur. İktidar partisine mensup bir milletvekili yalnızca hükümeti oylamamakta aynı zamanda partisinin iktidarda kalıp kalmamasını da oylamaktadır (Turhan, 1983).

İki parti sistemi çok parti sistemi ile kıyaslandığında hükümet krizleri daha kısa sürelidir. İki parti sisteminde partiler her zaman birbirlerinin yerine taliptir. İki parti sisteminin başarıyla işleyebilmesi için partiler arasında demokratik bir anlaşmanın var olması gerekir. İki parti de rakibinin iktidar olmasını anlayışla karşılamalıdır (Turhan, 1983).

İki parti sistemi, partilerin büyüklük ve sayısı ile ilişkilidir. Seçimlere ikiden fazla parti katılmasına rağmen parlamento çoğunluğu için çekişme iki parti arasında yaşanır. Parlamentoda çoğunluk birbirlerine yakın iki partiden birine geçeceğinden iktidar güvenilir bir şekilde el değiştirir. İki parti sisteminde büyük partiler halkı kucaklayan, birleştiren ve çıkarlarını savunan bir anlayışa sahiptir (Sartori, 2005, s. 167).

Çok parti sistemi siyasi hayatta iktidara talip ikiden fazla sayıda partinin etkili olmasını ifade eder. Ancak bu partilerden biri aralıksız olarak iktidarı elinde bulunduracak çoğunluğa sahip olamaz. Çok parti sistemi uygulamaları ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. Bir ülkede çok parti sistemi tarihi, milli, dini, sosyal ve ideolojik pek çok nedenle ilişkilidir. Bu nedenlerden dolayı çok partili sistem kendi içerisinde ılımlı çok partili sistem ve aşırı çok partili sistem olmak üzere ikiye ayrılır (Yanık, 2003).

İlımlı çok partili sistemde partiler arasında büyük farklar yoktur. Partiler ideolojik açıdan birbirine benzer ve bloklaşma aşırı değildir. İlımlı çok partili sistemde iktidar iki blok arasında tek başına ya da koalisyon hükümeti şeklinde el değiştirir. Aşırı uçlardaki ideolojilere sahip partilerin sayısı azdır. Partileri ilgilendiren ana konularda mutabakat sağlaması kolaydır. Norveç, Almanya, İsveç ve Hollanda gibi ülkeler ilımlı çok parti sistemine örnek gösterilebilir. Ancak son dönemde köktenci partilerin sistemde yer aldığı belirtilmelidir (Uzun, 2020).

Aşırı çok partili sistemde köktenci partiler parlamentoda güçlü bir şekilde yer alır. Partiler arasında ülkenin temel konularında mutabakat sağlanamamış ve partiler çok fazla kutuplaşmıştır. İlımlı çok parti sistemi ile kıyaslandığında sistem içerisinde çok sayıda parti ve iktidar bloğu bulunur. Bu ülkelerde hükümetler kısa ömürlü koalisyon hükümetleridir.

Hükümet krizlerinin yaşanması alışıldık bir durumdur. İtalya böyle bir sisteme sahip olmasına rağmen bu durumu aşmak için çeşitli önlemlere başvurmuştur (Uzun, 2020). Aşırı çok partili sistemlerin uygulamadaki en büyük engeli hükümet bunalımlarıdır.

İki çok partili sistem türü karşılaştırıldığında aşırı çok partili sistem hükümet krizlerine gebe dir. İlmli çok partili sistemlerde etkin ve işler koalisyon hükümetleri kurmak kolaydır. Bu durum yalnızca az sayıda parti bulunmasıyla açıklanamaz. Asıl neden ılımlı çok partili sistemlerde siyasi ve ideolojik kutuplaşmanın az olması, siyasetin iki uçlu olması ve her zaman hükümet seçeneklerinin bulunmasıdır. İlmli çok parti sisteminde merkezde konumlanan partilerin hâkim olması yönetilebilir ve iki kutuplu bir siyasal yapı ortaya çıkarır. Bu sistemde çok parçalı hükümetler alışıldık bir hal almıştır (Özsoy Boyunsuz, 2016). Türkiye Cumhuriyeti'nin parlamenter sistem deneyimi incelendiğinde uzun yıllar çok parçalı hükümetlerle yönetildiği görülür. Türkiye'nin hükümsüz kaldığı dönemlerin çok kısa olduğu da göz önüne alındığında Türkiye'deki parti sistemi, ılımlı çok parti sistemine örnek gösterilebilir.

1.5. Türkiye'de Tek Parti Dönemi

I. Büyük Millet Meclisinde olduğu gibi meclis içi muhalefet 1923 sonrası da devam etmiştir. Ancak bu muhalefet ilk meclisten farklı olarak önce bir gruplaşmaya gitmemiş Halk Fırkasından ayrılmamıştır. Meclis görüşmelerinde kendini gösteren parti içi muhalefet bazı konularda hükümeti destekleyen kanadı geride bırakmıştır. 1924 yılına gelindiğinde parti içi muhalefetin Halk Fırkasından ayrılarak ayrı bir oluşuma gideceği yüksek sesle tartışılır olmuştur. Yeni Fırkanın oluşumu yolundaki en önemli konu mübadele ve göçmenlerin yerleştirilmesi konusundaki eleştiri olmuştur. Bu konuda verilen soru önergesine doyurucu bir yanıt verilmemesi mecliste tarafların arasını daha da açmıştır. Böyle bir ortamda Kazım Karabekir askerlik görevinden istifa ederek meclise katılmıştır. Mustafa Kemal Paşa, kendini güvenceye almak adına kendine bağlı asker kökenli mebusları orduda görevlendirmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın konumunu korumak adına yaptığı bir diğer adım muhalefeti parçalamak ve geniş bir tabana sahip olmasının önlemek olmuştur. 1924 Kasım'ında ayında başlayan istifalar nihayetinde 17 Kasım 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası adında partileşmiştir. Yeni Fırkanın programı incelendiğinde Halk Fırkasına kıyasla ekonomik, sosyal ve siyasal açıdan daha liberal olduğu görülmektedir. Burada değinilmesi gereken husus İttihat ve Terakki ile Hürriyet ve İtilaf fırkasından beri süre gelen siyasal bölünme Cumhuriyet'in ilanı sonrası TPCF ve HF

bölünmesiyle kendini göstermesidir. Mustafa Kemal Paşa yeni fırkaya kurulur kurulmaz tavrı almıştır (Tunçay, 1981, s. 99-104). Belirtilmesi gereken bir diğer konu Cumhuriyet'in ilanının ardında Büyük Millet Meclisi, Türkiye Büyük Millet Meclisi olarak ve Halk Fırkası ismine Cumhuriyet kelimesini ekleyerek Cumhuriyet Halk Fırkası olarak anılmaya başlanmıştır.

CHF içinde muhalif oluşuma hoşgörölü yaklaşanlar olmakla birlikte sertlik yanlısı politika sürdürölmesini savunlar da bulunuyordu. CHF içindeki sertlik yanlılarının siyasal muhalefeti bastırmak ve yönetimde tam egemenliklerini kurma yolunda en önemli fırsat 1925 Şubat'ında Palulu Şeyh Sait önderliğinde Doğu Anadolu'da ortaya çıkan isyan olmuştur. Doğu Anadolu'da Kürt isyanları yeni bir olay değildir. Cumhuriyet rejiminin saltanat ve hilafeti kaldırması Kürtlerin rejime karşı cephe almasını kolaylaştırmıştır. Alevi ve Sünni Kürtlerden taban bulan Şeyh Sait Şubat-Nisan 1925 tarihlerin arasında bağımsız bir Kürt Devleti kurmak amacıyla ayaklanmıştır (Zürcher, 2020, s. 202-204). Bu durum genç cumhuriyetin bazı uygulamalarının toplumun tepkisini çektiğinin bir göstergesidir.

CHF muhalefeti ortadan kaldırma girişimleri daha isyan devam ederken kendini göstermiştir. O dönem başvekil görevini yürüten Fethi Bey TPCF'ye dağılmalarını önermiş ancak bu karşılık bulmamıştır. Hükümet isyana çok sert müdahalede bulunmuştur. Önce bölgede bir aylık sıkıyönetim ilan edilmiş ve Hıyanet-i Vataniye Kanun'unda dinin siyasete alet edilmesini vatana ihanet sayacak şekilde düzenlemeye gidilmiştir. 3 Mart 1925 tarihinde İsmet Paşa başvekilliğe getirilmiştir. İstiklal mahkemeleri kurulmuş ve Takrir-i Sükûn kanunu çıkarılmıştır. Takrir-i Sükûn Kanunu isyanı önlemek amacıyla çıkarıldıysa da hükümete belli konularda esnek hareket etme olanağı sunuyordu. Muhalefetin önderi durumunda olan Kazım Karabekir kanuna karşı çıkmakla birlikte hükümetin isyanı bastırmadaki sert tutumunu desteklemiştir. İsyân aynı yıl içerisinde bastırılmış ancak Kürtler içerisinde ayrılıkçı hareketler görölmeye devam etmiştir. Takrir-i Sükûn kanunu isyanı bastırma amacından çok daha ileri giderek yönetimin otoriterleşmesi yolunda kullanılmıştır. Önemli muhalif gazetelerin yayın hayatına son verilmiş ve gazeteciler tutuklanmıştır. 1925 yılında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, İstiklal Mahkemesinin önerisi üzerine kapatılmıştır. (Zürcher, 2020, s. 204-205)

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kapatılması ve Takrir-i Sükûn kanunu ile iktidarı tümölle elde eden Cumhuriyet Halk Fırkası 1920'lerde git gide otoriter bir hale gelmiştir. Tepeden inmece batılılaşma modeli sonucu halkla zaten sıkıntılı ilişkililere sahip

Cumhuriyet Halk Fırkasının halkla bağları 1930'lara doğru gidildikçe neredeyse tamamen kopmuştur. 1930 yılına gelindiğinde CHF toplum içinde yönetimi elinde bulunduran küçük bir azınlığın temsilcisi durumundaydı. Partinin yapısı bu dönemde hantal bir görünüme sahiptir. Ülke içinde batılılarca takdir gören modernleşme hareketleri yapılmakla birlikte bu değişim halkın çoğunluğuna yansıtılamamıştır. Bunların üzerine yanlış ekonomi politikası ve bütçenin büyük oranda demiryolu ve askeri harcamalara gitmesi de toplumda olan rahatsızlığı giderek arttırmıştır. Dünyayı saran Büyük Burhan zaten zor ayakta duran Türk ekonomisini tümüyle durma noktasına getirmiştir. (Emrence, 2006, s. 26-31)

Mustafa Kemal Paşa, ülkedeki bu kötü gidişe son vermek ve ülkenin Batı karşısındaki görünümünü düzelmek istemekteydi. Bunun için partisine muhalefet edecek bir partinin kurulması gerektiğini düşünüyordu. Bu yıllarda Paris büyükelçisi olarak görev yapan Fethi Bey Türkiye'de bulunduğu bir sırada Mustafa Kemal Paşa'yı ziyaret etmiş ve eleştirini iletmıştır. TPCF olayından sonra parti konusunda hassas hareket eden Mustafa Kemal yeni kurulacak partinin başına Fethi Bey'in geçmesini önermiştir. Fethi Bey'e göre ülkedeki olumsuz gidiş mecliste bir muhalefet partisinin bulunmuyor olmasındandı. Yapılan görüşmeler sonucu Mustafa Kemal Paşa'dan tarafsızlık sözü alan Fethi Bey 12 Ağustos 1930 tarihinde Serbest Cumhuriyet Fırkasının kurulduğunu ilan etti. Mustafa Kemal Paşa, yakın çalışma arkadaşlarından ve kız kardeşi Makbule Hanımdan yeni partiye üye olmalarını istemiştir. Parti 11 maddeden oluşan bir program açıklamıştır. Parti programı incelendiğinde liberal öğelerin ön plana çıkarıldığı ve ekonomide CHF iktidarından farklı sektörlere öncelik verileceği dikkati çekmektedir (Çınar, 2016). Mustafa Kemal Paşa'nın bir muhalefet partisi kurdurması rejimin geleceği açısından önemlidir.

CHF ilk başta partiye ılımlı yaklaşmıştır. Ancak yeni partiye en büyük destek halktan gelmiştir. Kurulduktan henüz bir hafta sonra yaklaşık 10.000 kişi partiye üye olmuştur. Serbest Cumhuriyet Fırkasının iktidara en büyük eleştiri yanlış ekonomi politikası üzerine olmuştur. Başvekil İsmet Paşa bu durum karşısında uyguladıkları ekonomi politikasının mutedil devletçi olduğunu açıklamıştır. Serbest Cumhuriyet Fırkasının halktan geniş destek görmesinin nedeni de uygulanan bu ekonomi politikasıdır. Yeni parti iktidardan memnun olmayan geniş halk kitlelerinden destek bulmuştur. Fethi Bey partisinin teşkilatlanmasını batı Anadolu'dan başlatmış ve ege seyahati hükümetten bazı kişiler tarafından engellenmek istemiştir. Fethi Bey, 4 Eylül günü İzmir'de halkın izdihamına uğramıştır. Çıkan olaylarda 12 yaşında bir çocuk polis kurşunu ile hayatını kaybetmiştir. Bu durum gerilimi daha da arttırmıştır. İzmir de yaşanan olaylar basına

yansımış hükümet olayın sorumlusu olarak muhalif basını sorumlu tutmuştur. Mustafa Kemal Paşa bu olaylar karşısında basın ve partisinin de etkisiyle tarafsız tutumundan ödün vermiştir. Paşa'nın bu tutumu karşısında Fethi Bey partiyi kapatma girişiminde bulunduysa da Mustafa Kemal buna karşı çıkmıştır. Parti'nin kapatılması konusundaki en önemli gelişme belediye seçimleri olmuştur. SCF 1930 belediye seçimlerinde beklenmedik bir başarı elde ederek 31 belediye başkanlığı kazanmıştır. SCF kısa zamanda başarı elde etmesine karşın sonuçlara karşı çıkmıştır. Parti, seçimlere hile karıştırıldığını ve seçimlerden zaferle çıktığını iddia etmekteydi. Bu durumu meclis gündemine taşıyan Fethi Bey seçime müdahale edildiğini, seçimlerin serbest ve adil yapılmadığını belirterek Dahiliye Vekili Şükrü Kaya hakkında soru önergesi vermiştir. SCF ve CHF arasında yoğun tartışmalar yaşanmış; Şükrü Kaya hakkındaki gensoru reddedilmiştir. Görüşmelerin ardından SBF mensupları arasında partiye feshetme konusunda karara varılmıştır. Fethi Bey gelinen noktada muhalefet görevini daha fazla sürdüremeyeceğini Mustafa Kemal Paşa'ya iletmıştır. Sonuç olarak Cumhuriyet'in ikinci çok partili sistem denemesi 99 gün sürmüş Serbest Cumhuriyet Fırkası 17 Kasım 1930 tarihinde kendini feshetmiştir (Çınar, 2016).

Serbest Cumhuriyet Fırkası her ne kadar siyasi yaşamımızda kısa süren bir tecrübe olsa da CHF iktidarının otoriterleşmesi açısından ciddi sonuçlar doğurmuştur. SCF halkta yönetime karşı biriken tepkiyi açığı çıkarmıştır. CHF yönetimi bu durum karşısında daha otoriter uygulamalara gitmiştir. Ülkedeki tüm düşünsel ve kültürel kuruluşlar yasaklanmış varlığını sürdürenler ise iktidar kendi denetimi altına almıştır. Devletin parti devleti olduğu da bu süreçte resmiyet kazanmıştır. Mustafa Kemal Paşa meclisteki muhalefet boşluğunu doldurmak adına bağımsız mebuslara sandalye tahsis etmiştir. Ancak bu istenen sonucu doğurmamış, bağımsızlara ayrılan koltuklar dahi doldurulamamıştır. İktidarın otoriter eğilimlerine paralel olarak Türk Ocakları, Türk Kadınlar Birliği ve Türk Mason Locaları gibi varlığını uzun süreden beri devam ettiren kuruluşlar kapatılmıştır. İktidar benzer tavır basında da göstermiştir. Basın zaten 1925 yılında liberal ve sosyalist gazete ve dergilerin kapatılmasının ardından iktidarın gözetimi altında bulunuyordu. Hafif eleştirel yazılar yayınlayan gazetelerde 1931 yılında kapatılmıştır. İktidarın bu hamlesi ile basın tamamen denetim altına alınmıştır. Bu dönemde kapatılan gazete, dergi ve kuruluşlar incelendiğinde CHF iktidarına ideolojik açıdan zıt olmadığı görülür. Hatta bu kuruluşlar CHF iktidarının ideolojik destekçisi konumundadır. Burada amaç toplum üzerinde her alanda tam bir denetimin sağlanmasıdır. Devlet bu yıllarda Kemalizm'i yaymak için yoğun çaba

sarfetmiştir. Kemalizm belli bir ideolojik kalıba oturtulmaya çalışılmıştır. Dünyada o yıllarda var olan parti devletlerinin aksine Kemalizm hiçbir zaman tam anlamıyla bir ideoloji olmamıştır. Kemalizm bir düşünce biçimi ve tutum olarak kalmıştır. Kemalizm'in esnek yapısı ve tutarlı olmayışı onun farklı toplum kesimlerinde kabul görmesine neden olmuştur (Zürcher, 2020, s. 213-216).

1930'lu yıllar 1925 yılından itibaren başlayan otoriter tek parti yönetiminin kurulmasının hız kazandığı bir dönem olmuştur. Bu yıllarda CHF devlet yönetimi ve parti teşkilatında otoriterleşmeye gitmiştir. 1925 yılından itibaren yerel yöneticilerin atama usulüyle işbaşına gelmesi kararlaştırılmıştır. 1927 CHF 2. Büyük Kurultayında cumhuriyetçilik, halkçılık, laiklik ve milliyetçilik partinin kimliğini oluşturan dört temel prensip olarak belirtilmiştir. Aynı kurultayda Mustafa Kemal Paşa'nın değişmez genel başkan olması kararlaştırılmıştır. 1931 yılı 3. Büyük Kurultay'da ise daha önce CHF programı sayılan Dokuz Umdenin yerine yeni bir program oluşturulmuştur. Daha önce sayılan Kemalizm'in dört ilkesine devletçilik ve inkılapçılık ilkeleri eklenmiştir. Böylece Altı Ok olarak simgeleştirilen Kemalizm'in altı ilkesi tamamlamıştır. Bu kurultayda oluşturulan yeni tüzüğe göre milletvekillerinin kararlaştırılması değişmez genel başkan, genel başkan yardımcısı ve parti genel sekreterine bırakılmıştır. Halkın bu durumda yalnızca oy kullanan ve adayları onaylamaktan başka bir işlevi bulunmamaktadır. Bu durum aynı zamanda TBMM'nin CHF kontrolünde bulunduğunu da gösteriyordu. 1935 yılı Büyük Kurultayında ise o döneme kadar kullanılan Fırka kelimesinin yerine parti kelimesi kabul edilmiştir. Bu tarihten sonra CHF, Cumhuriyet Halk Partisi olarak anılmıştır. 3. Büyük Kurultayda dikkat çeken bir diğer gelişme de parti devlet bütünleşmesinin tüzükte açıkça yer almasıdır. Kurultay'dan bir yıl sonra ise İsmet İnönü parti devlet bütünleşmesinin daha sıkı bir biçimde devam edeceğini duyurmuştur. Bu doğrultuda İçişleri Bakanı aynı zamanda CHP genel sekreteri olmuştur. 1947 yılına kadar başbakanlık ve genel başkan yardımcılığı da aynı kişi de toplanmıştır. Parti devlet bütünleşmesini en üst seviyeye taşıyan gelişme ise 1937 yılında Atatürk'ün altı ilkesinin anayasaya koyulması olmuştur. CHP iktidarı bu dönüşümü ile dünyadaki otoriter rejimler arasındaki yerini almıştır (Sancaktar, 2012).

10 Kasım 1938'de Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümünün ardından 11 Kasım'da toplanan TBMM İsmet İnönü'yü Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci cumhurbaşkanı olarak seçmiştir. Aynı yıl 26 Aralık'ta yapılan CHP olağanüstü kurultayında ise Atatürk'ün Ezeli başkan İsmet İnönü'nün ise CHP'nin değişmez genel başkanı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin

Milli Şefi olması kararlaştırılmıştır. Yeni Cumhurbaşkanı meclisten muhaliflerini uzaklaştırmış kendisine mecliste muhalefet edilmesi amacıyla müstakil bir grup oluşturmuştur. Müstakil gruba mecliste önce 21 sonra ise 35 sandalye tahsis edilmiştir. İsmet İnönü hem CHP genel başkanı hem de Müstakil Grubun genel başkanlığını yürütmüştür. Burada amaç müstakil grubun İsmet İnönü'ye ciddi bir muhalefet oluşturmasının önüne geçilmek istenmesidir. Müstakil Grup hiçbir zaman mecliste hafif de olsa bir muhalefet yapmamıştır. Müstakil Grup, İsmet İnönü'ye yöneltilen tek adam eleştirilerine yalnızca bir cevap niteliğindedir. Ancak parti devlet bütünleşmesinin doruğa çıktığı bir dönemde böyle bir girişimde bulunulması gelecekte çok partili hayata geçileceği konusunda bir sinyal olarak kabul edilebilir. II. Dünya savaşı yıllarında otoriter eğilimler devam etmiştir. Varlık Vergisi, Toprak Mahsulleri Vergisi ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu gibi uygulamalar halkın büyük bölümünde iktidara karşı olan rahatsızlığı daha da arttırmıştır. II. Dünya savaşı yıllarında Batı Bloğunun savaş kazanacağı kesinleşince CHP kendi bünyesindeki ve halktan Alman yanlılarını tasfiye etmeye başlamıştır. II. Savaşını Batı Bloğunun kazanmasının ardından çok partili sisteme olan sempati artmıştır. CHP dünya konjonktürünün de bir gereği olarak çok partili siyasi hayata geçmiştir. 1946 Olağanüstü Kurultayında parti devlet sistemine son verilmiştir (Sancaktar, 2012).

1.6. Çok Partili Hayata Geçiş ve Demokrat Parti'nin Kuruluşu

II. Dünya Savaşı'nın bitmesinin ardından kaybeden tek partili rejimler olmuştur. Müttefik devletler zaferlerinin dünyada demokrasilerin yayılması ile tamamlanacağını düşünüyorlardı. Bu durum Batı Bloğuna katılmak isteyen ülkeleri siyasal sistemlerini demokrasi eksenine taşımak zorunda bırakmıştır. Türkiye de dünyadaki gelişmelerden nasibini almış siyasal liberalleşme yoluna girmiştir. Siyasal liberalleşme tamamıyla Türkiye'nin kendi isteği ile ortaya çıkmamış şartların dayatmasıyla bu yolda ilerlemek zorunda kalmıştır. Çünkü II. Dünya Savaşı sonunda oluşan durum siyasi liberalleşmeyi teşvik ediyor hatta bir ölçüde mecbur tutuyordu. Ancak Türkiye'nin tek parti iktidarına son vermesi yalnızca bu durumla açıklanamaz. Dünya'da Mihver Devletleri destekleyen Portekiz'de Salazar ve İspanya'da Franco'nun tek adam rejimleri Mihver Devletlerin savaşı kaybetmelerine rağmen devam etmiştir. Türkiye'deki durum ise bu devletlerden çok daha farklıdır. Savaşın sona erdiği 1945 yılında Türkiye yine bir savaş tehdidi altındadır. Türkiye Sovyetler Birliği ile savaş durumuna karşı kendine müttefik aramak durumunda kalmıştır.

II. Dünya Savaşı'nın başında çok partili sisteme savaş nedeniyle izin verilmezken savaş sonunda yine savaş nedeniyle çok partili sisteme geçilmiştir (Koçak, 2007, s. 560-561).

İç politikada ise savaşın Batı Bloğu ülkeleri tarafından kazanılacağına inanılması üzerine liberal adımlar hızla atılmaya başlanmıştır. Türkiye'de çok partili hayata geçiş bir anda olmamıştır. 1946 yılında biçimsel olarak son bulmasına karşın tek adam rejimi 1950 yılına kadar aşamalı olarak kaldırılmıştır. San Francisco Konferansı öncesinde daha önce kapatılmış bazı gazetelere yeniden açılmasına izin verilmiştir. Bu durum Batılı devletler karşısında liberal adımlar atıldığına dair gösterge olması açısından önemlidir. Halkta iktidara karşı büyük bir muhalefet olmakla birlikte mecliste de bir muhalefet oluşmaya başlamıştır. Ocak 1945'de Şirket-i Hayriye'nin devletleştirilmesi konusuna mecliste yapılan oylama sonucu şöyledir; 248 kabul oyu, 7 ret oyu ve 171 üye de katılmamıştır. Mecliste daha önce de ret oyu görülmesine rağmen bu kez kullanılan ret oyları yeni bir dönemin başlangıcı olarak değerlendirilmiştir. Muhalefet yalnızca TBMM'de kalmamış CHP'nin kendi içerisinde de görülmeye başlanmıştır. İktidar mecliste muhalefetin oluşmasına daha önceki muhalefet partilerinde görüldüğü üzere denetimden çıkma ihtimaline karşı rahatsızlık içinde olduğu da belirtilmelidir. Bu duruma rağmen İsmet İnönü, daha önceki çok partili hayat denemelerinin sona erdirilmesinin yanlış olduğu belirtiyor bu konuda kendini ve Atatürk'ü eleştiriyordu. İsmet Paşa bu dönemde demokrasinin yerleşmesinin ve bir muhalefet partisinin zorunlu olduğunu açıkça ifade etmiştir (Koçak, 2007, s. 545-554).

İsmet İnönü'nün muhalif partilerin kurulmasını desteklemesi üzerine 6 Haziran 1945'te Nuri Demirağ tarafından ilk muhalefet partisi kurulmuştur. Ancak muhalefet tarafındaki ciddi oluşum Demokrat Parti olmuştur. Saracoğlu Hükümeti tarafından meclise getirilen Çiftçiye Topraklandırma Kanunu ciddi şekilde eleştirilmiştir. 7 Haziran 1945'te Celal Bayar, Fuat Köprülü, Refik Koraltan ve Adnan Menderes'ten oluşan Dörtlülük Demokrat Parti'nin çekirdeğini oluşturmuştur. 1946 yılında Demokrat Parti resmen kurulmuştur. İlk başlarda fazla üyeye sahip olmayan parti gerçek bir muhalif parti olduğunu kanıtlayınca halktan ciddi destek görmüştür. 21 Temmuz 1946 da ilk defa çok partili ve tek dereceli genel seçimler yapılmıştır. Seçimler demokratik bir şekilde yapılmamış DP ancak 64 mebus çıkarabilmiştir. İsmet İnönü seçimlerden sonra partiye güvence vermiştir. Ancak DP'nin kapatılma endişesi Eylül 1947'de Recep Peker'in istifasına kadar devam etmiştir. 1946 sonrası CHP iktidarı DP tarafından ağır biçimde eleştirilmiştir. Aşırı devletçilik ve yanlış laiklik uygulamaları üzerine yoğunlaşan eleştiriler CHP'de değişime sebep olmuştur.

CHP bu dönemde devlet partisi olmaktan çıkıp normal bir parti gibi görünmeye başlamıştır. 14 Mayıs 1950 tarihinde gizli oy açık tasnif ile yapılan seçimlerde Demokrat Parti milletin çoğunluğunun oyunu alarak iktidara gelmiştir (Karpat, 2019, s. 165-168).

Demokrat Parti'nin başarısında halktan gördüğü ciddi destek yatmaktadır. Demokrat Parti'nin güçlenmesindeki nedenleri üç başlık altında toplamak mümkündür. Bunlar; Tüccarın desteği, ekonomik ve sosyal bunalım ve batılılaşmaya tepkidir. DP kuruluşundan itibaren tüccar ve eşraftan maddi ve manevi destek görmüştür. DP'nin sahip olduğu birçok imkân bu destek sayesinde. Eşraf uzun bir dönem bürokrasi tarafından kollarılmıştır. Tüccar ve eşrafın DP'yi desteklemesindeki neden bu kesimin bürokrasi denetiminden çıkmak istemesidir. Dünya ve Türkiye'deki değişim rüzgârı da eklenince DP'nin kuruluşu hızlanmıştır. DP'nin güçlenmesindeki bir diğer neden ekonomik ve sosyal bunalımdır. Yeni parti savaş döneminden yeni çıkıldığı, halkın ekonomik zorluklardan ve hükümet baskısından bunaldığı bir dönemde kurulmuştur. 1940-1945 yılları arasında uygulanan Yol Vergisi ve Toprak Vergisi ekonomik bunalımın başlıca nedenleridir. Vergilerin tespiti ve tahsili büyük ölçüde keyfi uygulamalara dayanıyordu. Halk vergileri ödemekte ciddi sıkıntılar yaşıyor ve memurlar vergileri zorla tahsil ediyorlardı. Bunların üzerine 7 Eylül kararları ile paranın değerinin düşürülmesi ve savaş zenginlerin oluşması iktidarı daha da yıpratıyordu. Ekonomik ve sosyal bunalım içerisinde kıvranan halk DP'yi bir kurtarıcı olarak görmüştür. Batılılaşmaya tepki de halkın DP'yi desteklemesinde önemli bir nedendir. CHP halk nazarında batılılaşmanın temsilcisidir. Batılılaşmanın en önde gelen savunucusu ve inkılapları yapan CHP'dir. Bu yüzden halk batılılaşmaya tepkinin faturasını CHP'ye çıkaracaktır. Halkta batılılaşmanın simgesi bürokratlardır. CHP'ye muhalefetin oluşmasında halkı hor gören bürokratların payı büyüktür. Halk içinde bulunduğu durumu bürokratlardan bilmektedir. Batılılaşmaya tepkide ortak nokta din gibi gözükse de özünde ekonomik nedenlerdir. Batılılaşmaya tepki gösteren halk DP çatısı altında birleşmiştir. DP halktan gelen tepkiyi oya dönüştürmeyi başarmıştır. DP'nin bir parti olmaktan ileri giderek tek parti yönetimine tepkinin dışı vurumu olmuştur (Cem, 2021, s. 317-323).

Demokrat Parti, CHP yönetiminden demokratikleşme ve yapısal değişimler talep etmiştir. Bu talepler DörtlÜ Takrird e şu şekilde yer almıştır;

“İşte, bir taraftan iç hayatımızdaki bu mesut tekamülün yarattığı siyasi olgunluk diğer taraftan bugünkü medeniyet dünyasının umumi şartları daha ilk Teşkilatı Esasiye kanunumuzda

hâkim olan demokratik ruhu bugünkü siyasi hayat ve teşkilatımızda kuvvetle tecelli ettirmek zamanı geldiği kanaatine bizi sevketmiş bulunuyor (Demokrat Parti Belgeleri, 1988).”

Ayrıca hak ve özgürlüklerle ilgili olarak “Yurttaşların siyasi hak ve hürriyetlerini daha ilk Teşkilatı Esasiye Kanunumuzun gerektirdiği genişlikte imkanların sağlanması (Demokrat Parti Belgeleri, 1988).” ifadeleri yer almıştır. Dörtlü Takrirden II. Dünya Savaşı sonrası dönemde demokratikleşme ve özgürleşme isteği dile getirilmiştir. Demokrat Parti’nin CHP’ye yönelik temel eleştirileri antidemokratik teşkilatlanma, dini ve siyasi özgürlükler ve devletçi ekonomi modeli üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu çalışmada Demokrat Partinin CHP üzerindeki etkileri din politikası, teşkilatlanma ve ekonomi politikası üzerinde durulacaktır.

2.BÖLÜM

DEMOKRAT PARTİ KARŞISINDA CHP’NİN DİN POLİTİKALARINDAKİ DÖNÜŞÜM (1945-1950)

2.1. Tek Parti Dönemi Din Anlayışı

Kurtuluş Savaşı döneminde İslamiyet siyasiler tarafından birleştirici bir unsur olarak kullanılmıştır. Mustafa Kemal dini akıllıca kullanmış, cihat çağrısı yaparak halkı harekete geçirmek amacıyla din adamlarından fetva dahi almıştır. Mustafa Kemal önderliğinde kurulan I. Mecliste 53 önde gelen din adamı bulunuyordu. Mustafa Kemal kurmayı planladığı yeni hükümetin saltanat ve hilafeti kurtarmak adına kurulacağını açıkça ifade etmiştir. Ancak saltanatın kaldırılmasının ardından cumhuriyetin kavramsal çerçevesi oluşturulmuştur. Mustafa Kemal zaten halk egemenliğine dayanan bir rejim kuracağını sinyallerini çok daha öncelerden vermeye başlamıştır. Mustafa Kemal’in düşüncesine göre Türkiye’nin çağdaş bir devlet olabilmesi laikliğin hem siyasal hem de sosyal alanda sağlam temeller üzerine inşa edilmesine bağlıydı. Çağdaş bir ulus olabilmek için dinin yerini akıl ve bilim almalı, milli hakimiyet tesis edilmeliydi. Ayrıca yönetimin seçkin bir zümre tarafından halk için ancak halka rağmen yapılması gerekliydi. Halk Fırkası da zaten bu amaçla kurulacaktır. Mustafa Kemal, meclis içerisindeki muhalif yapıyı tek tipleştirmek amacıyla 8 Nisan 1923’te seçimlerin yenilenmesi kararını almıştır (Aksoy, 2019).

Türkiye Cumhuriyeti’nin tam anlamıyla kuruluşu Lozan Barış Antlaşması ile olmuştur. Lozan Antlaşması ile Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş aşaması da sona ermiştir. Antlaşmadan sonra seçimlere gidilmiş içinde muhalifleri de barındıran yeni bir meclis oluşmuştur. Bu yeni meclis aynı zamanda yeni bir dönemin kurucu meclisidir. II. Meclis’in ilk uygulamalarında dini motifleri görmek mümkündür. Meclis yeni bir milletvekili metni oluşturmuş ve yemin metninde “vallahi” kelimesine yer vermiştir. Yeni devletin başkenti olarak Ankara seçilmekle birlikte İstanbul’un Halifeliğin merkezi olma durumu açıkça ifade edilmiştir. 1923 yılında kabul edilen Teşkilat-ı Esasiye Yasası’nda Cumhuriyet kabul edilip hakimiyet millete dayandırılmakla birlikte Devletin dini Din-i İslam’dır ifadesi açıkça belirtilmiştir. Halk Partisi uygulamalarında dini ibarelere bir müddet daha yer vermeye devam etmiştir. Bu durumun nedeni iktidarın dini tamamen saf dışı bırakmanın mümkün olamayacağının bilincinde olmasıdır. Din birdenbire siyasal ve toplumsal alanın dışına çıkarılamamıştır (Kara, 2017).

Tek parti yönetiminin ilk aşamadan daha ılımlı bir yol izlediğini 1923 yılında yayımlanan ve Cumhuriyet Halk Partisi'nin ilk parti programı olarak kabul edilen Dokuz Umdede görmek mümkündür. İleride kaldırılacak olan halifelik ile ilgili Dokuz Umdenin ikinci maddesinde şu ifadeler yer almaktadır;

“Saltanatın ilgasına ve hukuki hakimiyet ve hükümlerinin fayri kabili tecezzi ve ferağ olmak üzere Türkiye halkının mümessili hakikisi olan Büyük Millet Meclisinin şahsiyeti maneviyesinde mümdemiç bulunduğu dair 1 Teşrinisani 1338 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisinin müttefikan verdiği karar layettegayyer düsturdur. İstinatgahı Türkiye Millet Meclisi olan makamı Hilafet, beynelislam bir makamı mualladır (Tuncer, 2021, s. 43).”

Bu maddede saltanatın kesin olarak kaldırıldığından söz edilmekle birlikte Halifelik makamı ile ilgili olumlu bir tanımlama yapılmıştır.

Tek parti iktidarının ilk yıllarında din konularında temkinli adımlar atsa da ilerleyen süreçte daha keskin bir yol izlemeye başlamıştır. Bu yolla elde edilmek istenen uygar medeniyetler seviyesine ulaşmaktır. Atılan adımlarda örnek alınan medeniyet sanayileşmiş, ortak medeniyet olarak görülen Batı medeniyetidir. Bunun için din ve devlet işleri ayırımına gidilmiştir ancak laiklik algısı bununla sınırlı değildir. Laiklik algısı din ve devlet işlerinin tam anlamıyla birbirinden uzaklaştırılması devletin bu ayrımı denetlemesi ve din faktörünün devlette etkili olmasının önüne geçilmesi şeklindedir. Bu dönemde devlet egemenliğinde bir din anlayışı geliştirilmiştir. Tek parti döneminin bu anlayışı yalnızca devletle sınırlı kalmamış sosyal hayattan da dinin uzaklaştırılması amaçlanmıştır (Özkorkut, 2023).

Cumhuriyetin kurucu kadrosu hem modernizm ile çelişmeyen hem de milli olan bir din anlayışı oluşturmak istemiştir. Bunun için Avrupa'daki din anlayışının bizde de yerleşmesi için Avrupa'daki dönüşümün bir benzeri yaşanmalıdır. Burada dönüşümden kasıt İslam dininin modernizm ile çelişmeyecek bir hale getirilmesidir. Avrupa'dakine benzer şekilde 'dinin millileştirilmesi' çalışmalarına bu dönemde hız verilmiştir (Bakan & Levent, 2018). Burada belirtilmesi gereken bir diğer konu bu hareketlerin Cumhuriyet ile başlamayıp hız kazandığıdır. Osmanlı Devleti'nin son döneminde ortaya çıkan 'milli bir din anlayışı' oluşturma fikri Cumhuriyetle birlikte yeni bir sürece girmiştir.

Kuran-ı Kerim'in Türkçeye tercüme edilmesi ve Türkçe hutbe okunması II. Meşrutiyet döneminden beri tartışılan konulardır. Ayrıca bu fikirler İslamcılık da dahil olmak üzere tüm fikir akınlarını etkilemiş ve Türkçülük akımının yaygınlaşması ile doğru orantılı olmuştur. 1914'te Yusuf Akçura "İslamiyet'in Millileştirilmesi" konusunu ele almıştır. 1918 yılında ise Ziya Gökalp'in şu ünlü şiiri yayınlanmıştır;

“Bir ülke ki camiinde Türkçe ezan okunur
Köylü anlar manasını namazdaki duanın
Bir ülke ki mektebinde Türkçe Kur'an okunur
Küçük büyük herkes bilir buruşunu Hüda'nın
Ey Türkoğlu işte senin orasıdır senin vatanın”

Ziya Gökalp'in Türkçülüğün esasları kitabında "Dini Türkçülük" konusunda Türkçe ibadet konusunu ayrıntılı şekilde ele almıştır. Ziya Gökalp'in düşünceleri Cumhuriyetin dinde reform çalışmalarını etkilemiştir (Kara, 2024, s. 141).

Bu çalışmalar doğrultusunda 1928 yılında İstanbul Üniversitesinde bir komisyon dahi kurulmuştur ancak daha sonra tepkiler dolayısıyla dağıtılmıştır. Bu komisyon o dönem için oldukça ileri sayılabilecek öneriler getirmiştir. Komisyonun önerilere değinmek gerekirse bunlar; ibadet edilirken yalnızca Türkçenin kullanılması, ibadethanelere Batıdakilere benzer şekilde sıralar konmalı, ibadet ayakkabılarla edilmelidir. Din adamlarına din eğitiminin yanında müzikal eğitim de verilmeli, ibadethaneler müzik aletleri ile donatılmalıdır. Bu önerilere paralel olarak Alevi ve Bektaşî inanışları araştırmacılar tarafından büyük ilgi uyandırdığını da belirtmek gerekir. Alevi ve Bektaşîlik dinin millileştirilmesi konusunda oldukça elverişlidir. Ancak daha sonraları bu din anlayışlarına da bakış değişecektir (Bakan & Levent, 2018).

Cumhuriyet döneminde din alında yapılan çalışmaların temelinde pozitivist düşünce yatmaktadır. Cumhuriyet kadroları bu fikir akımından önemli ölçüde etkilenmiştir. Cumhuriyetin ilanı ile dar bir kadroya düşüncelerini uygulama imkânı doğmuştur. Bu dönem dünyada pozitivist düşüncenin baskın olduğu bir dönemdir. Cumhuriyet'in din anlayışı, Anadolu'da İslam'ın esnek yorumlanması, Sünni muhalefet geleneğinin olmaması ve Osmanlı Devleti'nde görülen siyasi laiklik nedenleriyle anayasal temelde yerleştirilmiştir (Türküne, 1994, s. 32-33).

Cumhuriyet kadrolarının din anlayışı Cumhuriyet Halk Partisi programlarının laiklikle ilgili maddelerinde yer almaktadır. CHP'nin laiklik anlayışı 13-19 Mayıs tarihleri arası gerçekleşen Cumhuriyet Halk Partisi Üçüncü Büyük Kongresi'nde kabul edilen 1931 Parti Programında şu şekilde ifade edilmiştir;

“Fırka, Devlet idaresinde bütün kanunların, nizamların ve usullerin ilim ve fenlerin muasır medeniyete temin ettiği esas ve şekillere ve dünya ihtiyaçlarına göre yapılmasını ve tatbik edilmesini prensip kabul etmiştir. Din telakkisi vicdani olduğundan, Fırka, din fikirlerini Devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutmayı milletimizin muasır terakkide başlıca muvaffakiyet amili görür (CHF Program ve Nizamnamesi, 1931, s. 31).”

Benzer ifadeleri tek parti dönemi boyunca kabul edilen diğer parti programlarında da görmek mümkündür. Bu maddede din ve dünya işlerinin ayrı olduğu vurgulanmakla birlikte uygulamada farklılıklar dikkat çekmektedir.

Batılı örneklerinin aksine Türkiye’de laikleşmenin iki temel unsuru bulunmaktadır. Bunlar, devletin dini düzenlemesi ve laikliğin dine karşı bir kavram olarak sunulmasıdır. Cumhuriyet döneminde yapılan reformların istenilen ölçüde başarılı olmaması karşısında tek parti yönetimi dini kendi kontrol alanı içinde tutmaya çalışmıştır. Devlet bunun için resmi bir din anlayışı oluşturmaya çalışmıştır. Bu çalışmalar İslamiyet’le ters düştüğü ölçüde halkta daha kapalı ve muhafazakâr din anlayışlarının görülmesine sebep olmuştur. Tek parti yönetimi laikliği dini inançları güçlü bir toplumda gerçekleştirmek istemiştir. Ancak laiklik kavramının toplumda bir karşılığı o gün için bulunmamaktadır. Bu durum laikliğin adeta dinin yerine konulabilecek bir şeymiş gibi sunulmasına sebep olmuştur. Dinin kontrol altına alınmak istenmesi ve baskılanması halkta devletle uyuma zarar vermiştir. Halkın inandığı İslam anlayışı merkez dışındaki yerlerde gücünü ve canlılığını sürdürmüştür (Türköne, 1994, s. 33-34). Bu durum muhafazakâr ve dindar kesimin Cumhuriyet Halk Partisi yönetimine cephe almasıyla sonuçlanmıştır. Yönetim buradan anlaşılacağı üzere kendi rakip olacak partinin tabanını kendi uyguladığı din politikası ile oluşturmuştur.

2.2. Tek Parti Yönetiminin Din Alanındaki Temel Reformları

Kurtuluş Savaşı'nın ardından kurulan tek parti iktidarının ilerleyen yıllarında din politikaları önemli kırılımlara uğradı. Anayasal ve yasal düzeydeki değişiklikler dinin siyasi ve sosyal hayattan soyutlanması ile sonuçlanmıştır. Anayasal ve yasal düzeyde yapılan temel değişiklikler şunlardır: Saltanatın kaldırılması, Hilafetin ilgası, Şeriye ve Evkaf Vekaletinin kapatılması, Tevhid-i Tedrisat Kanunu, Tekke ve Zaviyelerin kapatılması ve Laikliğin anayasaya girmesidir. Hilafetin ilga edilmesi, laikliğin temel umde olarak kabul edilmesi, “Devletin dini, din-i İslamdır” maddesinin Anayasa'dan kaldırılması, tek parti yönetiminin din politikalarını oluşturan ana çerçevesidir.

Cumhuriyetin din politikası iki temel kaynaktan beslenmiştir bunlar, 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde görülen değişiklikler ve cumhuriyetin kurulduğu dönemdeki ulusal ve uluslararası şartlardır. 20. Yüzyılın ilk çeyreğinde ise toplumsal ve siyasal reformlara şekil veren ana düşünce Türk milliyetçiliğidir. Bu akımın kurucusu Ziya Gökalp olmakla birlikte uygulayıcısı Mustafa Kemal olmuştur. Ziya Gökalp'in “Din Türkçülük” adını verdiği fikirleri Cumhuriyet döneminde uygulanan din politikalarının temelini oluşturmuştur. Bu dönemde din laiklik ilkesi altında dinin toplum ve siyaset hayatındaki baskınlığının azaltılarak dini vicdani kanaatlerde yaşanan bir olgu olarak sunulmak istenmiştir. Bu yolda devletin zor ve baskı araçlarına başvurduğu da belirtilmelidir (Adıvar, Feroze, & Rustow, 1995, s. 8). Buradan hareketle Mustafa Kemal'in yapmak istediği o güne değin din üzerinden kimlik kazanan ve kendini açıklayan topluma ulus üzerinden bir kimlik kazandırmaktır.

Türkiye'de reformlar din alanında yapıldığı zaman dine müdahalede bulunma ve din karşıtlığı olarak algılanmıştır. Tanzimat Dönemi'nden günümüze yapılan reformların din alanına bakışı ideolojik izler barındırmaktadır. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde görülen üst bir Osmanlı kimliği yaratmak üzerine kurulu Osmanlıcılık akımının kullandığı din etkeni Türkiye Cumhuriyeti'nde görülen ulus-devlet inşa etmekte kullanılan din anlayışını etkilemiştir. Osmanlıda din ulusları bir arada tutma politikasının bir parçasıdır. Cumhuriyet'in bu alandaki politikaları farklı olmakla birlikte din modernleşme konusu içerisinde değerlendirilmiştir (Topçu, 2020). Anlaşılacağı üzere Cumhuriyetin din reformları Osmanlıdan izler barındırmakla birlikte din modernleşme ile çelişmeyecek bir hale getirilmek istenmiştir. Ancak bu anlamda yapılan reformlar önemli bir kopuşa işaret etmektedir.

2.2.1. Saltanatın Kaldırılması

Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mayıs 1919'da başlattığı Kurtuluş Savaşı içeriden ve dışarıdan engellemelere maruz kalmıştır. Millî Mücadele kadrosu tarafından İstanbul Hükümeti ve Sultan Vahdettin Kurtuluş Savaşının önünde büyük bir engel olarak görülmüştür. Saltanatın kaldırılması düşüncesi gerek savaş döneminde gerekse savaş sonrası oluşan konjonktürde kurucu kadroların zihninde belirmiştir.

Millî mücadele yılları siyasi ve askeri gelişmelerin aynı zamanda yaşandığı bir süreçtir. Misakı Milli'de benimsenen ilkelerin hayatı geçirilmesi adına askeri alanda bir mücadele verilirken, siyasi alanda da önemli dönüşümlere yol açacak kararlar alınmıştır. 9 Eylül 1922 tarihinde Türk ordusu İzmir'e girmiştir. Böylece Türk ordusu üç buçuk yıllık Yunan işgalini sona erdirmiştir. Mustafa Kemal 18 Eylül 1922'de Yunan ordusunun Anadolu'daki varlığının son bulduğunu açıklamıştır. Ardından Türk ordusu Çanakkale Boğazına yönelmiş İngilizler ile sıcak çatışmaya girilmeden Çanakkale Boğazı ve çevresine Türk ordusu yerleşmiştir. Bunun üzerine İngilizler savaşa son vermek istemiş ve Trakya bölgesinden işgal kuvvetlerini çekmiştir. 11 Ekim 1922'de Mudanya Ateşkes Antlaşması imzalanmıştır. Ancak sınırlar için son bir barış konferansı yapılmak istenmiştir (Karpaz, 2019, s. 134).

Mudanya Ateşkes Antlaşmasının ardından Büyük Millet Meclisi ve İstanbul Hükümeti barış görüşmeleri için çalışmalara başlamışlardır. Çalışmaların devam ettiği günlerde İstanbul ve Ankara'da ayrı hükümetlerin bulunması barış görüşmelerinde Türk tarafının kim tarafından temsil edileceği sorununu ortaya çıkarmıştır. İstanbul Hükümeti kendini Türk tarafının meşru bir temsilcisi olarak görmüştür. İstanbul Hükümetinin bu tutumu Ankara tarafından büyük rahatsızlıkla karşılanmıştır. Mustafa Kemal yaşanan durumda taviz vermeyeceklerini açıkça belirtmiştir. İtilaf Devletleri yapılması planlanan barış konferansına her iki tarafı da davet etmiştir. İki tarafın da davet edilmesi İtilaf Devletleri'nin hala Büyük Millet Meclisini tek temsilci olarak görmediklerinin göstergesidir. Bu durum konferansta İtilaf devletleri tarafından bir avantaja dönüştürülebilir ve Türk tarafının elini zayıflatabilirdi. Mustafa Kemal'in kesin tavrı karşısında Müttefikler İstanbul Hükümetini konferansa katılmaktan vazgeçirmişlerdir. Ancak sorun henüz tamamıyla ortadan kaldırılmamıştır. Bu sorun karşısında en etkili çözümün saltanatın kaldırılması olduğu düşünülmüştür. Sonuç olarak 1 Kasım 1922 tarihinde Rıza Nur ve 78 kişinin verdiği kanun teklifi kabul edilerek saltanat kaldırılmıştır (Ertan, 2013).

2.2.2. Hilafetin İlgası

Şubat 1924'te TBMM'de bütçe görüşmeleri yapılırken din işleri konusu da tartışılmıştır. Hilafetin ilgası en çok tartışılan konu olmuştur. Mecliste çok sert tartışmalar yaşanmış halifelik tarihten örnekler verilerek açıklanmaya çalışılmıştır (Güven, 2023). 27 Şubat 1927'de bütçe görüşmeleri sırasında Saruhan Milletvekili Vasıf Bey, Halifelik makamına ilişkin sert bir konuşma yapmıştır. Konuşmada, bütçenin sadece rakamlarla değil, partinin prensipleri ve cumhuriyetin esasları çerçevesinde de değerlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Halifenin, halkın parasıyla gösterişli bir hayat sürdürdüğünü ifade etmiştir (Türkmen, 2022). Görüşmelerde hanedan üyelerine ve Halifeye ödenek belirlenmiş, 436.000 lira olan Halife ödeneği 331.000 liraya indirilmiştir. Halifelik makamının ayrıcalık ve gücü kademeli olarak azaltılmış, Halifenin katılacağı bazı törenlere son verilmiştir. Basında Halifelik makamı ile ilgili yayınlar yapılmıştır (Aksoy, 2018).

Cumhuriyetin ilan edilmesinin ardından basında yer alan tartışmalar hilafetin gündeme gelmesiyle unutulmuş, Hilafetin geleceği ile ilgili yazılar basında geniş yer almıştır (Murat & Özmen, 2018). Tanin Gazetesi Başyazarı Hüseyin Cahit Bey ve İstanbul Barosu Başkanı gibi isimler halifeliğin kaldırılmasına karşı çıkmıştır. Hilafet makamının Türklerin manevi bir gücü olduğunu ve bu makamın kesinlikle korunması gerektiğine dair yazılar basında yer almıştır (Aksoy, 2018). Hindistan Müslümanlarının liderleri Emir Ali ve Ağa Han'ın Hilafetin kaldırılmaması yönündeki mektupları İsmet Paşa'nın eline geçmeden önce Tanin ve İkdâm ardından da Tevhid-i Efkâr gazetesinde yayınlanmıştır. Bu durum halifelik ile ilgili yapılan tartışmalara farklı bir boyut kazanmıştır (Kopar, 2016). Basında bu tür haberlerin yer alması o dönem basının ne derece özgür olduğunu göstermektedir. Basın henüz tam anlamıyla iktidarın denetimine girmemiştir.

Cumhuriyetin kurulması ile siyasi bunalım son bulmasına rağmen halifelik yeni bunalımlar yaratmaya adaydır. Meclis Başkanı Fethi Bey ve İcra Vekilleri eski başkanı Rauf Bey basına birtakım eleştirel demeçler vermişlerdir. Bunun üzerine bir de Fethi ve Rauf Bey ile Refet Paşa Halife Abdülmecid'i ziyaret etmiştir. Ziyaret sonrası İsmet Paşa hazırladığı bir önerge ile durumun Cumhuriyet Halk Fırkası Meclis Grubunda görüşülmesini talep etmiştir (Koçak, 1987, s. 93).

İsmet Paşa, Cumhuriyet Halk Fırkası toplantısında halifelik makamı ile ilgili şu sözleri söylemiştir;

- “Tarihin herhangi bir devrinde bir halife, zihninde bu memleketi mukadderatına karışmak arzusunu geçirirse o kafayı behemehal koparacağız (İnönü’nün Söylev ve Demeçleri I T.B.M. Meclisinde ve CHP Kurultaylarında (1919-1946), 1946, s. 81).” Bu sözler aslında tek parti iktidarının ileriki dönemlerde uygulayacağı katı laiklik politikasının da bir göstergesidir.

Halifeliğin devam etmesini savunanlar halifelik makamı için Mustafa Kemal’i önermişlerdir. Bu öneri sert bir şekilde reddedilmiştir. Halifeliğin kaldırılmasına karşı çıkanlar arasında Millî Mücadelede yer alan Rauf Orbay da bulunmaktadır. Rauf Orbay, Cumhuriyetin ilanı ve halifeliğin kaldırılması sırasında muhalif bir tutum sergilemiştir. (Özalper, 2014).

Mustafa Kemal, Nutuk’ta Rauf Beyi sert bir şekilde eleştirmiş ve kendisine halifelik teklifinde bulunulması ile ilgili olarak şu ifadeleri kullanmıştır;

“Baylar, halifelik makamını tutmakta dinsel ve siyasal yarar ve zorunluluk bulunduğu sanısında olan birtakım kişiler, bilginize sunduğum kararların alındığı son dakikalarda halifelik görevini üzerime almamı önerdiler. Bu gibilere hemen, gereken olumsuz yanıtı vermiştim (Atatürk, 2019, s. 1133).”

Tek parti yönetimi Hilafeti temelde bir rejim sorunu olarak görmüştür. Mustafa Kemal, 1924 yılı başlarında sorunu tümüyle ortadan kaldırmak için girişimlerde bulunmuştur. Bunun için basın, öğretim üyeleri, çalışma arkadaşları ve kurtuluş savaşının lider kadrosuna benzer tavır aldirmaya çalışmıştır. Sonuç olarak 3 Mart 1924 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hilafet ’in kaldırılması yönünde karar almıştır. Halife Abdülmecit Efendi ve Hanedan üyeleri de Türkiye’den uzaklaştırılmıştır. Bu kararlar Cumhuriyet’e rakip olabilecek önemli bir makam ortadan kaldırılmıştır (Koçak, 1987, s. 94-95).

Hilafetin ilgasının ardından Tanin gazetesinde yayınlanan bir haberde bu kararın olumsuz sonuçlar doğurabileceği belirtilmiştir. Türkiye’nin ekonomik olarak henüz güçlenmediği ve Müslüman ülkelerden gelen dış yardımların kesilebileceği belirtilmiştir. Türkiye’nin İslam dünyası üzerinde ağırlığının kalmayacağı iddia edilmiştir (Güven, 2023).

2.2.3. Şeriye ve Evkaf Vekaletinin Kapatılması

Osmanlı Devleti'nin son döneminde Şeriye ve Evkaf Vekaleti fetva verme görevine devam etmiştir. Ankara Hükümeti de belli konularda Şeriye ve Evkaf Vekâlet'inin görüşlerini almıştır. Ancak Halifeliğin kaldırıldığı gün Şeriye ve Evkaf Vekâlet'inin varlığına da son verilmiştir. Bu kurumun yerine başkanı Cumhurbaşkanı tarafından seçilen ve başbakanlığa bağı olan Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur. Vakıflar içinse yine başbakanlığa bağı ayrı bir genel müdürlük kurulacaktır. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kurulmasının ardından kendine hükümette yer bulan Şeriye ve Evkaf Vekaleti yerini iki farklı kuruma bırakmıştır. Nihayetinde bu kurumların yerini herhangi bir siyasi güce sahip olmayan kurumlar almıştır (Boyacıoğlu, 1996).

2.2.4. Tevhid-i Tedrisat Kanunu

Tevhid-i Tedrisat, öğretimin birleştirilmesini ifade etmektedir. Tevhid-i Tedrisat Kanunu yürürlüğe girmeden önce eğitim ve öğretimde çok başlı bir yapının hâkim olduğunu söylemek mümkündür. Tanzimat ve Meşrutiyet döneminde gerçekleştirilen yeniliklerde yeni birtakım düzenlemeler getirilmekle beraber yeni düzenlemeler eskilerle birleştirilmemiş, eskilerle yenileri birlikte uygulama yoluna gidilmiştir. Cumhuriyet idaresi, Osmanlı yönetiminden devraldığı eğitim ve öğretimde geleneksel ve modern yapıların birlikte yürütüldüğü ikili sistemin sonlandırılarak birliği sağlamayı benimsemiştir (Bilgin, 1996).

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılın ortalarına değin eğitim ve öğretim, dini ve sosyal bir görev kabul edilmiş ve vakıflar aracılığıyla sürdürülmüştür. Bu dönemde sadece asker ve yöneticilerin eğitimi devlet eliyle yapılmıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nin 18. Yüzyıl ile yükselen Avrupa devletleri karşısında geri kalması onu pek çok alanda yenileşmeye itmiştir. Bu alanların içinde eğitim ve öğretim faaliyetleri de bulunmaktadır. Böylece eğitim bir devlet politikası halini almıştır. Eğitim ve öğretimde ilk yenileşmeler askeri eğitim ve öğretimde görülmüştür. Medreselerin tepkisinden çekinilerek bu kurumlarda yenileşme yoluna gidilmemiştir. Bu dönemde mevcut okulların yapılarını çağdaşlaştırmak yerine yeni okullar açılarak yenileşme sağlanmaya çalışılmıştır. Modern sivil okulların açılmasıyla eğitim ve öğretimde görülen ikilik daha da belirginleşmiştir. Yeni açılan okullarda eğitim ve öğretim devam ederken diğer yandan da geleneksel eğitim veren sübyan ve mahalle mektepleri de eğitim ve öğretime devam etmiştir. Modern eğitim kurumları ile geleneksel eğitim kurumları birlikte varlığını sürdürmüştür. Bu durum kurumsal birliğin ve tasarlanan ulusal bilincin sağlanması önünde engel olarak

görülmüştür. Bunun yanı sıra askeriye'nin içinde alaylı ve mektepli ayrımı ortaya çıkmıştır. Ayrı eğitim sistemlerinde yetişenler arasında farklı hayat tarzları da görülmüştür. Bu eğitim sisteminde iki farklı nesil yetişmiştir. Bu yüzden devlet işlerinde kesin bir karara varılamamaktadır. II. Meşrutiyet döneminde Tevhid-i Tedrisatın ön hazırlıkları yapılmasına rağmen Cumhuriyet kurulduğunda bu ayrım devam etmektedir (Arı, 2002).

Cumhuriyet kadroları tarafından öğretimin birleştirilmesinin bu konuda hazırladıkları kanunun Türkiye Büyük Millet Meclisine sunulmadan önce de bir hedef olarak belirlendiği anlaşılmaktadır. Mustafa Kemal, eğitimin birleştirilmesi ile ilgili kanun meclisten geçmeden iki gün önce yaptığı konuşmasında belirttiği üç husustan birisi eğitim ve öğretimin acil olarak birleştirilmesidir. Öte yandan basın yoluyla eğitimin birleştirilmesinin bir zorunluluğa dayandığı anlatılmıştır. Eğitim ve öğretimde birlik olmamasının maddi israfa sebep olduğu belirtilmiştir. Kamuoyuna da yansıtılmak istenen bu durumla ilgili yönetici kadroların bir hazırlık içinde olduğu anlaşılmaktadır. Saruhan Mebusu Vasıf Bey ve 57 kişinin eğitim ve öğretimin birleştirilmesine yönelik olarak hazırladıkları kanun tasarısını 2 Mart 1924 tarihinde Tevhid-i Tedrisat Kanunu tarihi süreç ile bağlantı kurularak meclise sunulmuştur (Zengin, 2002). Kanundan beklenen farklı kurumları ortadan kaldırmak ve tek bir çatı altında birleştirmek olduğu için meclisteki herkeste aynı fikirde olduğundan kanun oybirliği ile meclisten geçmiştir (Bilgin, 1996).

Tevhid-i Tedrisat Kanunu, sadece geleneksel eğitim veren medreseleri kapatmamıştır. Türkiye'de devlet tarafından verilen eğitimin içeriğini bütünüyle dinden ayırmıştır. Buna ek olarak devletin dışında yer alan kişi ve kurumlarca dini eğitim verilmesine engel olmuştur. Tek Parti iktidarı bunu sağlamak için sert uygulamalara başvurmuştur. İmam-Hatip Okulları ve İlahiyat Fakülteleri bu durumun istisnalarıdır. Ancak bu iki okul kısa süreli varlık göstermiştir. CHP, dini eğitim politikasını 1950 seçimleri öncesi gözden geçirmiştir (Kara, 2021, s. 121).

2.2.5. Tekke ve Zaviyelerin Kapatılması

Tarikatlar Osmanlı Devleti'nin son dönemiyle birlikte ciddi bir bozulma sürecine girmiş ve menfaat ilişkilerinin görüldüğü yerler haline gelmiştir. Özellikle Sultan II. Abdülhamit'in uygulamaya koyduğu İslamcılık politikası ile bağlantılı olarak padişahın siyasi amaçları doğrultusunda kullanılmışlardır. Devlet politikası ile ters düşen tarikatlar siyasi baskı görmüşler bu da tarikatların siyasi görünüm kazanması ile sonuçlanmıştır

(Dokuyan, 2021). Tekke ve zaviyeler kanunla kapatılmadan önce Osmanlı Devleti'nin uygulamaya başladığı birtakım düzenlemeler Cumhuriyet dönemindeki düzenlemenin hazırlayıcısı olmuştur. Osmanlı Devleti tarikatların sosyal ve hatta siyasal düzeyde etkin olduğu, devlet-toplum ilişkilerinde tarikatların önemli rol oynadığı bir yapı oluşturmuş bu yapı Cumhuriyetle birlikte zihniyet ve yönetim açısından önemli kırılmalara uğramıştır (Hakyemez, 2014).

Cumhuriyetin kurucu kadrosu ve Mustafa Kemal'in esas düşüncesi Türkiye'yi Batı dünyasının temsil ettiği çağdaş medeniyetler seviyesine ulaştırmaktır. Mustafa Kemal'in hedefi o güne değin gelenek, itikat ve İslam inanışlarının asli unsur olduğu bir toplumda akıl ve bilimi önceleyen çağdaş medeniyet seviyesini yakalamış bir toplum oluşturmaktır. İlerleyen yıllarda yapılan değişiklikler, Cumhuriyetin kurucu kadroların zihninde dini ilkelerin geride bırakıldığı bir değişimi ifade ettiği anlaşılmaktadır. Batı merkezli modernleşme sürecinin bir gereği olarak cumhuriyet doğulu geleneklere cumhuriyetin değerleri ile ters düşeceği düşüncesiyle mesafeli olmuştur. Bu anlamda tekke ve zaviyeler batıl inanç ve hurafelerin kaynağı olarak görülmüştür. Tekke ve zaviyelere yönelik bu anlayış yalnızca bu nedenle değil yapılan devrimlere karşı koyabilme potansiyeli nedeniyle de ağır basmıştır. Tekke ve zaviyelerin kapatılmasında hurafe kaynağı olduklarına yönelik söylem ve Şeyh Said İsyanında rol aldıkları iddiası da etkili olmuştur. Tekke ve zaviyelerin kapatılması belli bir plana dayalı olarak gerçekleştirilmiştir. Önce hilafet ve medrese gibi kurumların kapatılmasının ardından bu düzenlemenin gerçekleştirilmesi bize bunu göstermektedir (Apaydın, 2017).

1924 yılında cami ve mescitlerle birlikte tekke ve zaviyeler de Diyanet İşleri Başkanlığına bağlanmıştır. 1925 yılında çıkarılan 677 sayılı Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklarla Birtakım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun'la tekke ve zaviyeler kapatılmıştır (Hakyemez, 2014). Kanunun aksine hareket edenlere üç aydan az olmamak üzere hapis ve 50 liradan az olmamak üzere para cezası verilmesi kararlaştırılmıştır. Tekke ve Zaviyelerin kapatılmasının ardından bu yapılarda görev yapan şeyh, zaviyedar ve türbedarları hem devlet kontrolünde tutmak hem de mağdur olmamalarını sağlamak amacıyla düzenlemeler yapılmıştır. Türbedarların devletten maaş almasına devam etmesine ve Diyanet İşleri Başkanlığının imam ve müezzin atamalarında bu kişilere öncelik vermesi kanun maddeleri arasında yer almıştır. Yine bu kurumlarda ilim ehli olanlara ve başka bir gelir kaynağı bulunmayanlara devletten maaş bağlanmıştır

(Apaydın, 2017). Kanunun bu önlemleri alması tekke ve zaviyelerin kapatılmasının ardından dahi rejim aleyhinde çalışmalarının önüne geçmek olduğu anlaşılmaktadır.

Tekkeler, 1925'te kapatılmasının ardından sistem karşıtlığı yapamamış ve aktif muhalefette bulunmamıştır. Ancak zor koşullarda da olsa varlıklarını sürdürmeyi başarmışlardır. Bu dönemde birikim ve gelenek bakımından güçlenmelerine karşın yeni şartlara uyum sağlama konusunda güçlenmişlerdir. Bazı tarikat mensupları kravat takmış ve fötr şapka giymiştir. Kimi tarikatlar ideolojik olarak cumhuriyetçilik ve Atatürkçülüğe yakınlaşmış kimi tarikatlar da içine kapanık bir tutum sergilemiştir. Bu dönemde CHP'li hocalara rastlamak mümkündür. Bu hocalar CHP'li olmalarını CHP'nin devlet partisi olması üzerinden açıklamıştır (Kara, 2019, s. 210-211).

2.2.6. Laikliğin Anayasaya Girmesi

Osmanlı Devleti III. Selim ve II. Mahmut ile bir değişim sürecine girmiştir. Tanzimat dönemi ile bu değişim daha belirgin bir hal almış ve Meşrutiyetle hız kazanmıştır. Ancak laiklik tüm bu süreçlerde pratikte karşılığını bulamamıştır. Türkiye Cumhuriyetinden önce laiklik, Müslüman ve gayrimüslim vatandaşlar arasında eşitliği sağlamak adına kendiliğinden ortaya çıkmıştır. Bu süreçte pek çok alanda Batı'dan kurum ve kurallar alınmış ve laiklik Jön Türkler ve bazı aydınların ideolojisinde yer edinmiştir. Tüm bunlara rağmen ikili hukuk, yargı ve eğitim sistemi devam eden, dini kimliği kullanan ve din ve vicdan özgürlüğü tartışmalı olan Osmanlı Devleti'ne laik demek pek de mümkün değildir (Özkorkut, 2023).

Türkiye'de laiklik düşüncesinin köklerinin cumhuriyet öncesi döneme kadar uzandığı ve Cumhuriyetten önce laiklik konusunda önemli bir birikim olduğu söylenebilir. Laikliğin anayasal düzeyde kabulünden önce, en az yüzyıllık bir geçmişi bulunmaktadır. Mustafa Kemal, bu birikimi kullanarak ve din ile devlet işlerinin birbirinden ayrılması olarak anlaşılan ve fakat siyasi ve sosyal hayatın dinden arındırılması pratiğine dayanan laiklik anlayışını uygulamaya koymuştur (Tayhani, 2009).

Mustafa Kemal 1923 yılında Cumhuriyetin ilan edilmesini ardından Türkiye'nin laik bir devlet olması için gerekli çalışmalara başlamıştır. 1924'te Halifeliliğin kaldırılmasından sonra Şeriye ve Evkaf Vekaleti ile Harbiye Vekaletlerinin de kaldırılmasının ardından Tevhid-i Tedrisat kanunu kabul edilmiş ve eğitimde ikiliğe son verilmiştir. Bu sayede eğitim ve öğretimin laiklik prensibine uygunluğu sağlanmıştır.

Burada amaç Cumhuriyetin yetiştireceği genç nesilleri batıl inançlar yerine akli ve bilimi önceleyen, milli terbiye içerisinde eğitim almalarını sağlayacak bir ortam yaratmaktır. 1925 yılında tekke, zaviye ve türbeler kapatılmıştır. Yine aynı yılın kasım ayında çıkarılan Şapka Kanunu ile Osmanlı Devletinden miras kalan fesin yerini Avrupa tipi şapka ve başlıklar almıştır (Gülcan, 2015).

1924 Anayasasının 2. maddesinde, Türkiye Cumhuriyeti'nin dininin İslam dini olduğuna ve 26. Maddesinde, “ahkamı şeriiyenin tenfizi” ibaresine yer verilmiştir. Mustafa Kemal'in çağdaş hukukla bağdaşmadığı ve uygun bir zamanda kaldırılması gerektiğini söylediği bu maddeler 1928 yılında anayasadan çıkarılmıştır. Bunlara ek olarak milletvekili ve cumhurbaşkanı metninde yer alan “Vallahi” ibaresi de yemin metinlerinden kaldırılmıştır. Laiklik 14 Mayıs 1934 tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi programına girmiştir. Atatürk döneminde laiklikle ilgili son gelişme 1937 yılında yaşanmıştır. Laiklik ilkesi anayasada yer bulmuştur. Anayasasının 2. maddesinde Türkiye Devleti'nin cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, laik ve inkılapçı olduğu belirtilmiştir. Cumhuriyetin niteliklerinin belirtildiği bu maddede diğer ilkelerle birlikte laiklik ilkesi de anayasal güvence altına alınmıştır (Özkorkut, 2023). Anlaşılacağı üzere laiklik bir anda kabul edilmemiş bir plan dahilinde ve belirli aşamalardan geçerek anayasada yerini almıştır. Laikliğin ilk önce kabul edileceği bir ortam hazırlanmış ardından kabul edilmiştir. Çok partili hayata geçilmesiyle birlikte bu ilkedan tavizler verildiği de görülecektir.

2.2.7. Dinle İlgili Diğer Reformlar

Medeni hukukun kabulüne kadar özel hukuk dini kurallar ekseninde şekillenmiştir. Bundan dolayı Medeni hukukun kabulü Türkiye’de laik hukuk sisteminin başlangıcı sayılabilir. 1926’da kabul edilen Medeni Kanun’daki hükümler eski kanundan farklı olarak dini hükümleri referans almamıştır. Ancak Medeni Kanun’da dinle ilgili maddelerde yer almaktadır. Bu maddeler din özgürlüğünün güvence altına alınması ve güçlendirilmesi bağlamında değerlendirilebilir. Medeni Kanun’un kabulünden önce kanunun içerdiği konular Mecelle tarafından dini birtakım argümanlar üzerinden cevaplandırılmıştır. İsviçre Medeni Kanun’u esas alınarak Türk Medeni Kanunu oluşturulması ile hukukta köklü bir değişim başlamış ve hukukun dini temele dayanması sona ermiştir (Ataay, 2011).

Tarihlendirme Osmanlı Devleti ve Avrupa arasında ilişkilerin gelişmesi ile sıkıntı yaratan konular arasında olmuştur. Birinci Dünya Savaşı ve nüfus sayımlarında

tarikhlendirme sorun yaratmaya devam etmiştir. 1917’de Takvim-i Garbi sistemine geçilmesi ile kısmen batılı takvimi kullanılmaya başlanmıştır. 1925 yılında 698 sayılı Takvimde Tarih Mebdeinin Tebdili Hakkında Kanunun çıkması ile resmen miladi takvime geçilmiştir. Bu değişiklikle takvim başlangıcı Hz. İsa’nın doğumu kabul edilmiş hicri 1342 Ocak ayının birinci günü 1 Ocak 1926 olarak değiştirilmiştir. 1945 yılında ise ay isimleri Türkçeleştirilmiştir (Aksu, 2018).

Türkler tarih boyunca çeşitli coğrafyalara dağılan bir millet olmuştur. Latin alfabesi kabul edilinceye değin farklı alfabeler kullanılmıştır. 9. yüzyıldan itibaren Türkçe, Arap dilinin etkisi altına girmekle birlikte Türkçe temel kullanım şeklini korumuş ancak zamanla kullandıkları Uygur alfabesinin yerini Arap alfabesi almıştır. Ancak Türkçenin fonetiğini tam karşılamaması nedeniyle Arap harfleri Osmanlı döneminde çeşitli tartışmalara sebep olmuştur. Bu tartışmalar Cumhuriyet döneminde de devam etmiş zamanla gücü azalmıştır. Bundan önceki süreçte eğitim laikleştirilmiş ve Batı Medeniyetinin değer yargılarının eğitim ve hukukun temeli haline getirme yaklaşımı benimsenmiştir. Harf devrimi ile bu yaklaşım geleneksel ve dini yaklaşımdan oldukça keskin bir kopuş anlamına gelecektir. 1 Kasım 1928’de TBMM’nin oy birliği ile kabul edilen 11 maddelik yasa ile Arap alfabesinin yerini Latin alfabesi almıştır. (Kale, 1999). Latin alfabesinin kabul edilmesinde hiç şüphesiz yazı dilini İslami karakterden kurtarmak ve eski ile olan bağı kesme amaçları da bulunmaktadır.

2.3. Tek Parti Döneminde Din Eğitimi

Mustafa Kemal, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçiş yıllarında dini ve din eğitimi ile ilgili konuşma ve düzenlemelerde bulunmamıştır. Din ve din eğitimi ile ilgili düzenlemelere tek parti iktidarı kökleştikten sonra ve çok partili siyasal hayata geçilinceye kadarki sürede gerçekleşmiştir. Bu süreç boyunca eğitimdeki reformlar ve dine dair söylemler dini eğitimi kısıtlamaya ve neredeyse tamamen kaldırılmasına yöneliktir. Cumhuriyet kadroları için dini eğitim Osmanlı Devleti’nin yıkılmasındaki bir faktör olarak görülmüştür. Aynı zamanda bu alanda gerçekleştirilen reformalar geçmişten kopuşu da temsil etmiştir. Buna göre devlet farklı yönelimlerde insan yetiştirmemeli, eğitim milli karakter ve laiklik ilkesi ile örtüşmelidir. Devlet, kurulması planlanan laik eğitim sisteminde dini eğitim konusunda tarafsız bir konuma sahip olmalıdır (Deniz, 2021). Belirtildiği gibi din eğitimiindeki dönüşüm bir anda gerçekleşmemiştir.

Mustafa Kemal, henüz cumhuriyet kurulmadan 1 Mart 1922 tarihinde üçüncü toplantı yılını açarken yaptığı konuşmada din eğitimin verileceğini şu sözlerle açıklamıştır:

“Bu memleketin sahb-i asalisi köylüdür ve heyeti içtimaiyemizin unsur-u esasisi köylüdür. İşte bu köylüdür ki bugüne kadar nur-u maariften mahrum bırakılmıştır. Binaenaleyh; bizim takip edeceğimiz maarif siyasetinin temeli evvela mevcut cehli izale etmektir...köylüye okumak yazmak ve vatanını milletini, dinini dünyasını tanıtabak kadar coğrafi, tarihi, dini ve ahlaki malumat vermek ve amal-i erbaayı öğretmek maarif programımızın ilk hedefidir (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, 1997, s. 245).”

Ancak Mustafa Kemal'e göre milli bir eğitim programının uygulanması bir zorunluluk teşkil eder. İster Doğudan ister Batıdan gelsin bütün milli olmayan etkiler reddedilmelidir. Milli düşünceleri savunan, yabancı düşünceleri milli kimliğe uyan ve uymayan düşünceler olarak ikiye ayırmayı becerebilen yabancı etkilerden ziyade yerlici bir eğitim anlayışı benimsenmiştir. Bununla beraber eski devirden uzak tamamen milli bir eğitimin öne sürüldüğünü ve dinin eğitimdeki payının örtülü bir şekilde azaltıldığı görülmektedir. Milli eğitim hem uluslararası hem de dini eğitimin karşısında konumlandırılmıştır. Mustafa Kemal'in milli eğitim ideolojisi, milli karaktere aykırı uluslararası eğitimi ve dini eğitimin karşısındadır. Eğitimde yeni kuşakları devlet ve millete sadık ayrıca bu kavramlara düşman olanlarla mücadele etmeye hazır şekilde yetiştirmek amaçlanır. Mustafa Kemal'e göre eğitim araçsaldır. Eğitim maddeten başarı kazandırmalıdır (Kaplan, 1999, s. 138-139). Mustafa Kemal, eğitime dünyevi amaçlar yüklemiştir. Eğitim dünya ile ilgilidir bundan dolayı dini eğitim geri planda kalmıştır.

3 Mart 1924 eğitimde yapılacak devrimlerin önünün açıldığı bir gün olmuştur. Bu tarihten itibaren devrimlere engel oluşturabilecek kurumlar kaldırılmıştır. Bu tarihte Tevhid-i Tedrisat Kanunu kabul edilmiştir. Kanunun kabul edilmesinin ardından çok başlı eğitim sona ermiştir. Bir genelge ile medreseler kapatılmıştır. Büyük bölümü bu yıllardan önce iptidailere dönüştürülmüş olan sübyan mektepleri ya kapatılmış ya da Maarif Vekaleti bünyesindeki ilkokullara katılmışlardır (Deniz, 2021).

Yasanın yürürlüğe girmesini takip eden ilk üç yılda medreseler aracılığıyla okullara sızan dini eğitim kaldırılmıştır. Bunlara ek olarak Arapça ve Farsça eğitim de

yasaklanmıştır. Okullarda bulunan farklı milletlerin milli duygularını aşılayan ve dini anlamlar yüklü simgeler kaldırılmıştır. Değişikliklerden yabancı okullarda nasibini almış yabancı dilin yanında Türkçe öğretilmesi ve müfredatlarına Tarih, Coğrafya ve Yurtbilgisi gibi derslerin konulması sağlanmıştır. Bu dönemde kapatılan 479 medresenin yerine eğitim birliği esasına bağlı kalınarak İmam ve Hatip yetiştirecek okullar açılmıştır. Bu okullar açılmasına karşın bir süre sonra öğrenci yokluğu gerekçe gösterilerek kapatılmıştır. 1927 yılında din derslerinin kaldırılması kararlaştırılmıştır. Kararda Türkiye'nin tümüyle Müslüman olmadığı başka dinlere mensubiyeti bulunan kişilerin de yaşadığı gerekçe gösterilmiştir. Azınlık okulları ise Maarif Vekaletine bağlanmıştır (Sakaoğlu, 1992, s. 26-27).

Din dersleri Maarif Vekaletinin programları dahilinde değerlendirildiğinde Cumhuriyet döneminde hazırlanan ilk program 1924 yılı programıdır. Bu program dahilinde ilkokullar altı yıldan beş yıla indirilmiştir. Bu programda birinci sınıflar hariç tutularak ilkokul öğrencilerine haftada iki saat Kur'an-ı Kerim ve iki saat din dersi olmak üzere dört saat dini eğitime ayrılmıştır. Ancak 1924 yılı programı uzun süre yürürlükte kalmamış 1926 yılı müfredatı ile yürürlükten kaldırılmıştır. 1926 yılında hazırlanan yeni müfredatta din derslerinin Hayat Bilgisi adı altında verilmesi kararlaştırılmıştır. Din dersleri ise haftada bir saate düşürülmüş ve üçüncü sınıftan itibaren okutulan bir ders olmuştur. 1930 yılına gelindiğinde ise din derslerinde yeniden bir değişikliğe gidilerek din dersleri beşinci sınıftan itibaren ve haftada yalnızca yarım saat olmak üzere verilen dersler olmuştur (Tavukçuoğlu, 1996).

1935 yılında ilkokul ve ortaokulların ders programlarını gözden geçirmek için bir komisyon oluşturulmuştur. Komisyon 1936 yılında yeni bir ilkokul programı oluşturulmuştur. Programda çocuklara milli kültürü aşılamanın önemi vurgulanmıştır. Ancak dine milli kültürün bir parçası olarak programda yer verilmemiştir. Ayrıca 1936 programı din eğitimi verilebilecek bir yapıya da sahip değildir. Tek partili dönemde kabul edilen son program 1939 yılı programıdır. Program köy ve şehir çocuklarını aynı program dahilinde okutulması esasına göre hazırlanmıştır. Din dersi ile ilgili herhangi bir düzenlemeye gidilmemiş din dersi programda yer bulamamıştır. 1930 yılında isteğe bağlı hale getirilen din dersleri, 1936 yılında köy okullarından da kaldırılması ile 1948 yılına kadar dini eğitim verilmemiştir (Tavukçuoğlu, 1996). İlkokul din dersleri üzerinde bu kadar çok değişikliğe gidilme nedeni olarak genç Cumhuriyetin yeni nesilleri kendi istediği biçimde eğitime isteği gösterilebilir.

1936 yılında hazırlanan ilkeler 1940 yılında kurulacak olan Köy Enstitülerinde temel prensiplerini belirlemiştir. Köy enstitüleri Türkiye'nin şartları ve yabancı ülke eğitim sistemleri incelenerek Türkiye'ye özgü bir modelin oluşturulması planlanmıştır. Köy Enstitülerinin kuruluş amacı olarak ilk öğretimin yurda yayılması, meslek sahibi kişilerin yetiştirilmesi ve üretimin farklılaştırılması gibi amaçlar bulunurken din ile ilgili bir amacı bulunmamaktadır. Köy Enstitülerinin müfredatı esnek bir yapıda oluşturulmuştur. Derslerin yarısı kültür, dörtte biri tarım ve geri kalan kısmı ise teknik ve uygulamalı eğitimden oluşturulmuştur. 1940 yılında kurulan Köy Enstitülerinin müfredatında din dersleri yer almamıştır. Bu kurumlar laik eğitim sunmayı hedeflemiş dini öğrencilerin bireysel bir meselesi olarak görmüştür. Eğitim programında toplumsal değerler geniş yer bulmasına karşın din öğretilmemiştir. Devletin din alanına müdahalede bulunmaması esas alınmıştır. 1943 yılında Köy Enstitülerinin ilk yazılı programı 1943 yılı II. Maarif Kongresi sonrası kabul edilmiştir. Ahlaki eğitim komisyonu kurulmuş ahlaki öğretimle ilgili geniş bir çalışma yapılmasına rağmen olanak yetersizliği nedeniyle bu ders tam anlamıyla okutulamamıştır. 1943 yılı Köy Enstitüleri programında din dersi bulunmamaktadır. Ancak ahlaki değerler diğer derslerin içerisinde verilmeye çalışılmış ayrıca din içerikli bir ders programa konmamıştır. Aynı durum 1947 yılında oluşturulan Köy Enstitüleri ders programı için de geçerlidir (Çorbacı & Özkan, 2023).

4 Ekim 1926 tarihinde kabul edilen Türk Medeni Kanun'da çocuğun dini eğitimi çocuğun anne ve babasına bırakılmıştır. Din eğitimi kimler tarafından verileceği yönünden kanun önemlidir. 1927 yılında din dersleri ile Arapça ve Farsçanın da kaldırılması eğitimin bu kültürlerden ve dini kaynaklarda uzaklaşması anlamına gelmiştir. Din derslerinde Hz. Muhammed'in örnek davranışları, milli ve dini bayramlar, sadaka gibi dini vecibelerin hayır kurumlarına verilebileceği, İslam'ın aklı ve bilimi önceleyen bir din olduğu ve bağnazlıkla bağdaşmadığı gibi konulara yer verilmiştir. Müfredata bu konulara koyularak Cumhuriyet devrimlerini benimsetilmesi amaçlanmıştır. Din dersleri köy okullarında haftada bir ders olmak üzere işlenmiştir (Kara, 2017). Din derslerinde köy ve şehir ayrımına gidilerek dini eğitim verilmesi ve liselerde din eğitiminin tümüyle kaldırılması önemli adımlardandır. İlkokulların din dersi müfredatında köy ve şehir ayrımına gidilmiştir. Bu durum yaşanan değişim sürecinde sosyal tabanın duyarlı olduğu konularında göz önünde bulundurulduğunu göstermektedir. Dini metinlerin Türkçeleştirilmesi, din eğitiminin müfredattan kaldırıldığı bu süreçte dikkat çeken bir diğer noktadır (Gürsoy & Çapcıoğlu, 2006).

Hutbelerin yaygın din eğitiminde önemli bir yere sahip olduğunun bilincinde olan Atatürk, hutbelerin halkın anlayacağı bir dille okunmasının önemli olduğunu belirtmiştir. Hutbelerin tamamı Türkçe olarak ilk kez 1932 tarihinde Hafız Sadettin Kaynak tarafından Süleymaniye Cami'nde okunmuştur. Bu uygulama halk tarafından olumlu karşılanmamıştır. Atatürk Kur'an-ı Kerim'in halk tarafından anlaşılması gerekçesiyle Türkçe meal ve tefsir kitaplarının yazılması istemiştir. Atatürk döneminde, Elmalılı Hamdi Yazır, Konyalı Mehmet Vehbi Hadimi ve Kâmil Miras gibi yazarlar tarafından İslam dininin temel öğretilerini içeren on civarı eser yazılmıştır. Devletin imkanları kullanılarak yazılan bu eserler halka ücret talep edilmeden dağıtılmıştır. O güne değin Türkçeye çevrilmeyen Kur'an-ı Kerim ilk kez bu dönemde Türkçeye çevrilmiştir (Şimşek, 2011).

2.4. Demokrat Parti'nin Din Politikası

Demokrat Parti kuruluşun ardından basının ilgi odağı olmuştur. Gazetelerde parti yöneticilerinin söylemlerine ve partinin programına geniş yer verilmiştir. Demokrat Parti üyeleri, partinin kurulma amacının ekonomide şahsi girişimin ön planda olması ve ileri demokrasi olarak açıklamıştır. Partinin önde gelenleri laiklik konusundaki düşüncelerini ayrı bir başlıkta açıklamıştır. Din özgürlüğünü diğer konulardaki özgürlüklerle kıyaslanarak din özgürlüğünün öneminin altı çizilmiştir (Eroğul, 2013, s. 29).

Demokrat Parti'nin laiklik ve din özgürlüğü konusundaki tutumu parti programının 14. maddesinde şu şekilde açıklanmıştır;

“Partimiz, laikliği, devletin din ile hiçbir ilgisi bulunmaması ve hiçbir din düşüncesinin kanunların tanzim ve tatbikinde müessir olmaması manasında anlar; din hürriyetini diğer hürriyetler gibi, insanlığın mukaddes haklarından tanır. Dinin siyaset olarak kullanılmasına, devlet işlerine karıştırılmasına, başka dinler aleyhine propaganda vasıtası yapılarak yurttaşlar arasındaki sevgi ve tenasüdü bozmasına, serbest tefekküre karşı taassup duygularını harekete getirmesine asla müsamaha olunmamalıdır (Demokrat Parti Programı, 1946).”

CHP ve Demokrat Parti'nin benimsedikleri ilkeler incelendiğinde büyük benzerlik gösterir. Demokrat Parti programında CHP ilkelerine yeni bir yorum getirilerek yer verilmiştir. Demokrat Parti'nin ilkeleri; Laiklik, Halkçılık, Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik,

liberal koruma ve teşvikçilik, sendikacılık ve anti-kominterncilik ile muhafazakâr devletçiliktir (Ahmad, 1996, s. 27). Demokrat Parti CHP'nin altı ilkesini kendine göre formüle ederek benimsemiştir. Demokrat Parti, bu konuda oldukça hassastır. Çünkü halkta yanlış bir algıya neden olmak ve CHP'yi kuşkulandırmak istememiştir (Ahmad, 2009, s. 129). Demokrat Parti, CHP ile temel ilkeler konusunda mutabakat içindedir. Demokrat Partinin CHP'ye yönelik eleştirileri detaylar üzerindedir. Bundan dolayı Demokrat Parti 'sadık muhalefet' olmakla itham edilmiştir.

Parti programında Demokrat Parti'nin laiklik anlayışı açıkça belirtilmiştir. Ancak bazı parti mensupları muhafazakâr kesimi cezbetmek için dini argümanlara başvurmuştur. Demokrat Parti söylemlerinde dine ve din özgürlüklerine vurgu yapması partinin muhafazakâr halkın desteğini almasını kolaylaştırmıştır. Demokrat Parti'nin muhalefet döneminde uyguladığı itidalli din politikası CHP'nin din politikasında değişime neden olmuştur (Afşar, 2019).

Demokrat Parti, halkın beklentilerini karşılamak için sıklıkla dinle ilgili vaatlerde bulunmuştur. Ancak bunu yaparken laiklik prensibine zarar verecek tutum ve davranışlardan kaçınmıştır. Demokrat Parti, laiklikle ilgili CHP ile benzer bir tutuma sahip olduğu gerekçesiyle kendi partisi içerisinde eleştirilmiştir. Özellikle 1946 seçimlerinin ardından Demokrat Parti'ye yöneltilecek bu eleştiriler daha da artmıştır. Sonuç olarak Demokrat Parti'nin içerisinde bir grup milletvekili ayrılarak Millet Partisini kurmuştur (Çevik, 2022). Demokrat Parti'nin din politikası temelde CHP'ye benzemekle birlikte CHP içerisinde bir dönüşüme neden olacak kadar da etkilidir.

Halk, yeni kurulan muhalefet partisinden din konusunda özgürlük ve tek parti iktidarının uyguladığı katı din politikalarının terkedilmesini beklemiştir. Demokrat Parti, bu beklentileri karşılamaya çalışmış ancak laiklik prensibinden ödün vermemiş ve gericilik suçlamalarına ihtiyatlı yaklaşmıştır. Tek parti döneminde Atatürk'ün ve Cumhuriyet'in getirdiği yenilikleri korumak amacıyla din konusunda baskıcı bir politika izlenmiştir. İstiklal Mahkemeleri'nin Arapça ezan, şapka kanunu ve din eğitimi gibi konularda verdiği kararlar buna örnek gösterilebilir. Halkın tek parti dönemindeki yaşanmışlıkları Demokrat Parti'nin din politikasını halka anlatmasını kolaylaştırmıştır. Demokrat parti, din uygulamalarına özgürlük getirmeye çalışmış ancak bunu yaparken laiklik ilkesine bağlı kalmıştır (Türköz, 2021). Demokrat Parti'nin muhalefette olduğu dönemde katı laiklik politikalarına karşı çıktığı söylenebilir.

Demokrat Parti, CHP yönetiminin rejimin temeli olarak gördüğü laiklik uygulamasının sınırlamalarına karşı din uygulamalarına yönelik yumuşak bir politika, ekonomik durgunluk yerine ekonomide büyüme ve merkezîyetçi devlet yönetiminin değişeceğini vaat etmiştir. Demokrat Parti'nin bu vaatleri ile dindar ve muhafazakâr kesimlerin beğenisini kazanmıştır. Bu kesimler, Demokrat Parti'yi CHP iktidarının yerine geçebilecek bir seçenek olarak görmüştür (Savcı, 1965).

Toplumun büyük çoğunluğunun Demokrat Partiyi benimsemesinde CHP'nin tek parti döneminde din alanında uyguladığı katı laiklik anlayışı ile kıyaslandığına Demokrat Parti'nin dini konularda yumuşak bir söyleme sahip olması etkilidir. Buna ek olarak Demokrat Parti bürokrasi ve iktidarın özgürlükleri baskılayan politikalarına karşı çıkarak bu politikalardan şikayetçi olan geniş toplum kesimlerinin desteğini kazanmıştır (Özdağ, 1991, s. 168).

Halkın Demokrat Partiden beklentileri arasında din eğitimi de bulunmaktadır. Demokrat Parti'nin din eğitimi ile ilgili politikası parti programının 35. maddesinde şöyle açıklanmıştır;

“Umumi ve mesleki eğitim ve öğretim; yurt ihtiyaçlarını karşılayacak umumi bir plana göre tanzim edilmeli ve gelecek nesillerin yalnız ilim ve teknik bilgi ile değil, milli ve insani bütün manevi kıymetlerle de teçhizine çalışılmalıdır (Demokrat Parti Programı, 1946).”

Parti programında dini eğitim doğrudan yer almasa da eğitimin manevi tarafı görmezden gelinmemiştir.

Demokrat Parti kültür ve eğitim konusunda kutsal değerlerin altını çizmiştir. Ancak din eğitimini Osmanlı zamanında öğrenim görmüş din adamlarının eline bırakmamıştır. Dinin milli kültürün önemli bir parçası olduğu açıklanmıştır. Laiklik dünyadaki gelişmelere bağlı olarak yeniden yorumlanmıştır. Demokrat Parti laiklik prensibinde oldukça duyarlı olduğunu belirtmiş, laiklik karşıtı grupların eylemlerine asla müsaade etmemiştir (Baytal, 2020).

Demokrat Parti'nin 1949 ve 1952 yılında yayınlanan parti programları 1946 programı ile kıyaslandığında dini eğitim verecek kurumlardan bahsedildiği görülür. 1946 Programında din özgürlüğüne vurgu yapılırken bu programda farklı olarak “Gerek dinî

tedrisat meselesi ve gerekse din adamlarını yetiştirecek müesseseler kurulması hususunda, mütehassıslar tarafından esaslı bir program hazırlanması zaruridir. Üniversite içinde yer alacak İlahiyat Fakültesi ve ilmî mahiyette mümasil müesseseler, Millî Eğitim Bakanlığının bu kabil müesseseleri gibi muhtar olmalıdırlar” ifadelerine yer verilmiştir. Bu ifadelerle din adamı yetiştirilmesi, dini eğitimin özgürce verilmesi ve laik devlet anlayışının eğitim kurumlarındaki ağırlığının azaltılması vurgusu yapılmıştır. Bunların sağlanabilmesi için dini eğitim verecek kurumların özerk bir yapıya kavuşturulması gerektiğinin altı çizilmiştir (Erdal, 2017).

Demokrat Parti muhalefet döneminde CHP iktidarının eğitim politikasını eleştirmiştir. Demokrat Parti, iktidarı din eğitimi konusuna yeterli önemi vermediğini iddia etmiştir. CHP iktidarının son döneminde değişen din eğitimi politikasının hazırlayıcısı Demokrat Parti olmuştur. CHP bu dönemde özellikle din adamı yetiştirecek uygulamalara yönelmiştir (Akça, 2023).

2.5. Cumhuriyet Halk Partisi’nin Din ve Din Eğitimi Politikasındaki Dönüşüm

CHP’nin din politikasındaki dönüşümü incelemek için Atatürk sonrası dönemden başlamak gerekmektedir. Din politikası alanındaki dönüşüm 1939 yılı Cumhuriyet Halk Partisi Beşinci Kurultayı sonrası başlamıştır. Kurultay’ın ardından parti üyelerinden meclis içerisinde müstakil bir grup oluşturulmuştur. Oluşturulan bu grup meclis içinde değerlendirme çalışmaları yürütmüştür. Bu faaliyetler sonucu hazırladıkları raporu gelecek kurultayda partiye sunmuşlardır. Raporun içeriğinde yer alan konular arasında din de yer almıştır. Buradan hareketle dine yaklaşımdaki değişimin 1939 yılı CHP Kurultayı ile başladığını söylemek yanlış olmayacaktır. Raporun bir diğer özelliği çok partili siyasal yaşama geçilmeden önce CHP’nin din görüşünü yansıtmasıdır. Müstakil Grup’un hazırlamış olduğu Din İşleri Raporu 1945’te CHP olağanüstü toplantısına sunulmuştur. İlerleyen dönemde bu rapor Demokrat Partililerin elinde CHP’yi dinsizlikle suçlayan bir koza dönüşecektir. Din İşleri Raporu farklı görüşleri içerisinde barındırsa da özünde laiklik ilkesine sıkı sıkıya bağlıdır (Salimoğlu, 2020).

1946 yılıyla Türkiye çok partili siyasal hayat ile tanışmıştır. Aynı yıl yapılan ve şaibeli olarak nitelendirilen seçimleri CHP kazanmış ve tek başına iktidar olmuştur. CHP bu dönemde Demokrat Parti muhalefetini iyiden iyiye hissetmeye başlamıştır. Demokrat Parti’nin muhalefet ettiği konuların başında laiklik gelmektedir. Yine 1946’da Hamdullah Suphi Tanrıöver din meselesini Meclis gündemine taşımıştır. CHP içinde ilk kez bu konu

ile ilgili farklı görüşler belirtilmeye başlanmıştır. Din konusunun gündeme getirilmesinde iç politik koşullar ve Demokrat Parti etkili olduğu kadar dış politikadaki konjonktüründe etkili olduğu belirtilmelidir. Soğuk Savaşın başladığı ve komünizmin yayılma tehlikesinin olduğu bu yıllarda Hamdullah Suphi Tanrıöver “Komünizme karşı din” din söylemi dile getirmiştir. Recep Peker bu söyleme sert bir dille karşı çıkmıştır. Demokrat Parti muhalefetine yoğunlaştığı din konusu bu dönemde CHP’nin de gündemi olmaya başlamıştır. CHP din politikasında kendi içerisinde karşı çıkanlara rağmen belli öneriler getirmeye çalışmıştır. Bu süreç CHP’nin uyguladığı katı din politikasından ayrılmasını ve bu alanda bir dönüşümü ifade eder. CHP’nin bu yaklaşımı Demokrat Parti’nin elinden kullandığı din kozunu almaya yöneliktir (Salimoğlu, 2020). Bundan sonra din yalnızca Demokrat Parti’nin söylemlerinde yer almayacaktır. CHP, Demokrat Parti karşısında din politikasına yeni bir boyut kazandıracaktır.

Cumhuriyet Halk Partisi’nin laiklik tutumu çok partili dönemde hazırlanan ilk parti programı olan 1947 programında şöyle açıklanmıştır;

“Partimiz, devlet idaresinde bütün kanunların, nizamların ve usullerin muasır medeniyete, ilim ve fenlerin temin ettiği esas ve şekillere ve dünya ihtiyaçlarına göre yapılmasını ve tatbik edilmesini din fikirlerinin devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutulmasını milletimizin her yönden ilerleyip yükseltilmesinde başlıca muvaffakiyet amili görür. Din anlayışı vicdani olduğundan her türlü taarruzdan ve müdahaleden masundur. Hiçbir vatandaşa kanunların menetmediği ibadet ve ayinlerinden dolayı karışılmaz (CHP Program ve Tüzüğü, 1947).”

Programın laiklikle ilgili bu maddesi tek parti dönemindeki diğer programlarla benzerlik göstermektedir. Ayrıca Demokrat Parti’nin hazırladığı parti programında yer alan laiklik anlayışı küçük farklılıklar dışında CHP programı ile aynı anlamdadır. CHP’nin din alanındaki politika değişikliği uygulamada kendini göstermiştir.

1946 yılının başından itibaren CHP Divanı din eğitimi konusunda görüşmeler yapmaya başlamıştır. Bu görüşmelere laiklik ve devrimlerden ödün verilmeyeceği belirtilmiş ayrıca Arap harfleri ve din öğretimi konusundaki yasakçı anlayışın sürdürüldüğü belirtilmiştir. Ancak din eğitimi konusunda az da olsa liberalleşme görülmektedir. Din eğitiminin devlet kontrolünde, tamamıyla isteğe bağlı ve okullardan başka yerlerde

yapılmak şartıyla Türkçe olarak özel din derslerinin yapılması devletin görevi olarak sayılmıştır. Bu çalışmaların ardından din öğretimine ilişkin temel prensipler belirlenmiştir. Bu sayede özel din öğretimi veren dershanelerin kurulmasının önü açılmıştır (Duman, 2015).

1949 yılında Başbakan Hasan Saka TBMM’de yaptığı bir konuşmada: “Efendiler, Mekteplere din derslerini kabul etmezsek gelecek intihabda partimiz bir rey bile alamayacaktır.” ifadelerini kullanmıştır (Kara, 2021, s. 138). Bu ifadeler din derslerinin müfredata girmesinin CHP açısından ne derece önemli olduğunu göstermektedir.

CHP Hükümeti din eğitimi verilmesi uygulamasını istediği zaman hayata geçirebilme olanağına sahiptir. CHP Divanı’nın din dersleri konusunun üzerinde durması basında da yer almıştır. Bunun üzerine partinin ileri gelenlerinden Necmettin Sadak, Cumhuriyet Halk Partisi’nin laiklikten asla ödün vermeyeceğini dile getirmiştir. Necmettin Sadak’ın belirttiği üzere din ve devlet işlerinin birbirlerinden ayrılması esastır. Laiklik prensibine göre yönetilen bir devlette devlete bağlı okullarda din eğitimi verilmesi mümkün değildir. Din eğitimi konusu devlete yüklenmemelidir. Ancak bireyler dinini öğrenmede hak sahibidir. Halk, çocuklarını din eğitimi vermek için belli girişimlerde bulunabilirler. 1947 yılı başında Hasan Saka dini eğitim ve dini eğitimi verecek kişilerin seçilmesi ile ilgili bir komisyon oluşturulması için partiye bir teklif götürdüğünü ve kabul edildiğini açıklamıştır. CHP’nin nisan ve mayıs aylarında gerçekleştirildiği Meclis grubu toplantılarında din eğitimi konularında olumlu ve somut adımlar atılmıştır. 20 Mayıs’ta gerçekleştirilen meclis toplantısı sonrası bu konu hakkında din adamı yetiştirilmesinin gerekliliği üzerinde durulduğu ifade edilmiştir. “Milli eğitim bakanlığına bağlı kurslar açılması ve buraya orta okul mezunlarından askerliğini yapmış kimseler alınması suretiyle, memleket ihtiyacını karşılamak üzere, din hizmetlerini göreceк elemanların yetiştirilmesi” prensibi kabul edilmiştir. Din eğitimi ile ilgili talepleri parti örgütü de dile getirmiştir (Koçak, 2015, s. 178-179).

Devlet tarafından din eğitimi verilecek dershaneler eğitmen olabilmek için devlet okullarında görev yapma şartı getirilmiştir. Buna ek olarak üniversite, yüksekokul ya da imam hatip mezunu olmak gerekmemektedir. Köyler için ayrı bir düzenlemeye gidilerek köy imamlarının dershanelerde eğitmen olarak görev alabilmesi kararlaştırılmıştır. Dershane açılabilmesi ilköğretim bulunan bölgelerde ve valilik iznine tabi olarak açılabilir. Dershanelerde Arapça yasağı sürdürülmüş Türkçe dışında herhangi bir

kaynak okutulması yasaklanmıştır. Hükümet dersanelerde tekeli anayışı sürdürmüştür. Dersanelerde İslam dinin ortak öğelerini işlenebilmiştir. Belli bir mezhep ve tarikat üzerine din eğitimi yapılması yasaktır. Öğitmenler devletin vereceği seminerlere katılacaktır. Dershanede kullanılacak eğitim materyalleri devlet onayından geçmek zorundadır. 1947 yılı Türkiye’de din ve din eğitimi konusunun yoğun şekilde tartışıldığı bir yıl olmuştur (Koçak, 2015, s. 184-185).

Girilen yeni dönemde CHP, ekonomi ve toplumsal meseleler olmak üzere iki başlık üzerine yoğunlaşmıştır. Toplumsal meselelerin içerisinde en önemli taleplerin başında din konusu gelmektedir. Din, Türkiye’de çok partili siyasal hayata geçilene kadar ihmale uğrayan bir konu olmuştur. Bu dönemde CHP, din politikasındaki katı tavrından ödün vermek istememekle birlikte girilen yeni dönemde din ve din eğitimi başlıklarında adımlar atmak zorunda kalmıştır. CHP’ye bu zorunluluğu hissettiren iç politikada değişikliklerdir. Din, toplumun dikkatini çekmede önemli bir araçtır. CHP’nin politik tutum değişikliğinde özellikle 1947 kurultayı önemlidir. 1948 yılı ile din politikasındaki değişiklikler daha somut hale gelecektir (Çevik, 2022).

1947 CHP Kurultayı II. Dünya Savaşı sonrası ve yeni siyasal sistemle birlikte ortaya çıkan sorun ve toplumsal beklentilerin dile getirildiği bir kurultay olmuştur. Tartışma CHP’lilerin sert eleştirileri altında sürdürülmüştür. Tartışmalar özellikle devletçilik ve laiklik başlıklarında daha da sertleşmiştir. Kurultayda CHP içerisindeki farklı düşünceler belirginleşmiştir. Kurultay sürecinde CHP’nin yeni politika ve söylemlerine dair ipuçları belirmiştir. CHP içinde devlet, din ve din eğitimi konularında araçsal bağlamda da olsa farklı görüşler dile getirilmeye başlanmış ve bunların bir kısmı partinin söylem ve politikalarına yansımıştır. CHP içerisindeki bir grup milletvekili dini siyasette birleştirici bir unsur olarak görmüş ve komünizmin yayılmasını önlemek amacıyla kullanmaya teşvik etmiştir. 1947 Kurultayını diğer CHP kurultaylarından ayıran özellik o güne değin hassas olarak görülen laiklik gibi konuların tartışmaya açılması ve parti söylemlerinin sert bir şekilde eleştirilebilmiş olmasıdır. Burada belirtilmesi gereken nokta parti yöneticilerinin tek parti döneminde yürütülen din politikasının mevcut siyasal ortamda devamının mümkün olmadığı bilincinde olmalarıdır. Bundan dolayı laiklik meselesinin gündeme taşınmasına karşı çıkmamışlardır (Çevik & Dinçer, 2018). Din konusunun gündeme getirilip tartışılması dahi CHP üyelerinin bilinçli olarak bir dönüşüm geçirdiklerini göstermektedir.

Çok partili hayata geçilmesi ile din konusu önem kazanmıştır. Kurultayda en yoğun tartışmalar CHP ilkelerinden olan laiklikle ilgili yaşanmıştır. Köylerin din hizmeti bakımından büyük eksiklikleri olduğu, cenazeleri defnedecek din adamlarının bulunmadığı, din adamı yettirilmesi amacıyla okulların açılması gerektiği ve Diyanet İşleri Başkanlığının laiklik ilkesiyle bağdaşmadığı gerekçesiyle özerk bir yapıya kavuşturulması gerektiği kurultayda üzerinde durulan konular arasındadır. Laiklikle ilgili tartışılan bir diğer konu dinin komünizm karşısında bir silah olarak kullanılması fikridir. Sinop Delegeşi Vehbi Dayıbaş, Laikliğin iyi bir anlayış olduğunu ve toplum tarafından kabul gördüğünü belirtmiş, ayrıca dini eğitimdeki eksikliklere dikkat çekerek Millî Eğitim Bakanlığının din dersini müfredata koyması gerektiğini ifade etmiştir. Seyhan Milletvekili Sinan Tekelioğlu, ülkede kötü ve ahlaka aykırı davranışların çoğaldığını bunun dini eksikliklerden kaynaklandığını, gayrimüslim vatandaşların Müslümanlara kıyasla daha rahat yaşadığını ve Diyanet İşleri Başkanlığının özerk bir yapıya kavuşturulması gerektiğini dile getirmiştir. Hamdullah Suphi Tanrıöver de tarihte önemli bir yere sahip olanların türbelerinin tekrardan açılmasını istemiştir (Uzun, 2012).

Kurultay basında yer almış, kurultaya katılanlar basına demeçler vermişlerdir. Bunlardan birisi de Hamdullah Suphi Tanrıöverdir. Tanrıöver verdiği demeçte; din ile ilgili mevcut politikanın aynen devamının olumsuz sonuçlar doğuracağını din ve vakıf işlerinin devlet bünyesinde güçlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Laiklik prensibinin Türk toplumu açısından yeni olmadığı ve Türk toplumuna uygun olduğunu belirtmiştir. Falih Rıfkı Atay ise laikliğin milli birlik açısından önemine değinmiş ve bu konuda atılacak yanlış bir adımın milli birlik açısından olumsuz olacağını ifade etmiştir. Milli Eğitim Bakanı Reşat Şemsettin Sürer, din eğitimi ile ilgili yapılacak düzelmelere dair basın açıklaması yapmıştır. Kurultay sonucunda 1943 programın laiklikle ilgili maddesinde yer alan "...Parti milli dilin ve milli kültürü diyanet yollarından yabancı dil ve kültürlerin tesirinden masun kalmasını Türk milletinin hali ve istikbali için lüzumlu sayar." ifadesi yeni programdaki laiklik tanımında yer almamıştır (Uzun, 2012). 1947 CHP kurultayı sonrası parti din ve laiklik algısı konusunda önemli bir bakış açısı değişikliğine uğramıştır. Burada alınan kararların siyasette bir manevra alanı oluşturmak için atıldığı da belirtilmelidir. CHP'nin bu dönemde din ve devlet ilişkisini değil din ve siyaset ilişkisinin değiştirdiğini söylemek mümkündür.

1947 CHP kurultayı sonrası alınan laiklik prensibinin uygulanmasında yumuşama kararı kısa sürede etkilerini göstermeye başlamıştır. Aynı yıl Millî Eğitim Bakanlığı, okul

dışında verilecek eğitimle ilgili temel ilkeleri belirlemiştir. 1 Eylül 1947 tarihinden itibaren ortaokul ve ilkokul mezunları için ayrı olarak hazırlanan iki ve beş yıllık seminer eğitimleri verilmeye başlanmıştır. Ayrıca yine kurultay sonrası değişim bir göstergesi olarak ilahiyat fakülteleri oluşturulmuştur. CHP milletvekilleri 1948’de ilahiyat fakültelerinin açılması için meclise kanun tasarısı sunmuşlardır. 1949 yılında Ankara Üniversitesi bünyesinde ilahiyat fakültesi kurulmuş ve aynı yıl içerisinde eğitim vermeye başlamıştır. CHP’nin burada güttüğü amaç din ve dini eğitim konularında toplum nazarında sahip olduğu algıyı yeniden kurmaktır. İsmet İnönü, bu dönemde bir müderrisin oğlu olan ve İslami eğitim almış Şemsettin Günaltay’a hükümet kurma görevini vermiştir. Günaltay, İslami dergilerde yazılar yazan ve toplumun temel dinamiklerini iyi okuyabilen dindar bir kişidir (Rakkır, 2014).

Tek parti döneminin son başbakanı Şemsettin Günaltay’dır. Günaltay dindar kimliği çok eskilere uzanan bir kişidir. 1947 CHP Kurultayı’nda Başkan Vekili görevinde bulunmuştur. 1949 yılında kendisine hükümet kurma görevi verilmiştir. Günaltay Hükümetinin programında ilk kez dinle ilgili bir konuya değinilmiştir. Hükümet Programında;

“Bütün diğer hürriyetler gibi, vatandaşın vicdan hürriyetini de mukaddes tanırız. Din öğreniminin ihtiyari olması esasına sadık kalarak, vatandaşların çocuklarına din bilgisi vermek haklarını kullanmaları için gereken imkanları hazırlayacağız. Fakat laiklik prensibimizden ayrılmamıza asla imkân tasavvur edilmemelidir. (...) Her türlü vicdan ve düşünce hürriyetinin masuniyeti esastır. Fakat kanaatler ve düşünceler, kanunlarımızın yasak ettiği tahrir ve propaganda mahiyetini aldığı zaman en ağır suç sayılacaktır. Bu husustaki kanunlar da kısa zamanda büyük Meclis’e sunulacaktır.”

İfadeleri yer almaktadır. Ankara Üniversitesine bağlı İlahiyat fakültesi kurulması Günaltay Hükümeti döneminde gerçekleşmiştir (Koçak, 2017, s. 112-114).

Burada belirtilmesi gereken bir konu CHP’nin uyguladığı laiklik anlayışının Fransız tipi laiklik anlayışına yakın ve jakoben bir laisizm olduğudur. CHP’nin laikliği devletin gücünü kullanarak topluma yeni bir görünüm kazandırmayı ve dinin kamusal alandaki etkisinin ortadan kaldırılmasını amaçlamıştır (Dündar & Taylan, 2017). Ancak Demokrat Parti’nin din vicdan özgürlüğüne dayalı İngiliz laiklik anlayışına yakın din politikası çok

partili siyasi hayata geçiş döneminde CHP politikalarını da etkilemiştir. Günaltay Hükümeti programından bu etkiyi görmek mümkündür.

Günaltay Hükümeti, bir yandan din alanında özgürleşme adımları atarken diğer yandan da Türk Ceza Kanunda ağırlaştırmalar yapmıştır. Dini propaganda konusunu yeniden ele almış bu konuda ağır cezalar getiren bir yasa tasarısı hazırlamıştır. Şemsettin Günaltay'ın bu tezat davranışları muhalefet tarafından eleştirilmiştir. Tekke ve Zaviyeler konusu ise bu dönemin sonunda ele alınmıştır. Başbakan Günaltay, 21 Ocak 1950'de Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddinde ve Türbedarlıklarla Birtakım Unvanların Men'i ve İlğasına Dair Olan 677 Sayılı Kanun'un Birinci Maddesinde Bir Fıkra Eklenmesi Hakkındaki kanun tasarısını, Meclise sunmuştur. Ancak bu Kanun tasarısı mart ayında TBMM gündemine gelmiştir. Şemsettin Günaltay Hükümeti Sebülürreşad dergisi gibi yayınlardan destek almıştır. Nihat Erim, günlüklerinde "Günaltay'ın din adamı olarak tanınması da bizim için istifadeli oldu." ifadelerine yer vermiştir (Koçak, 2017, s. 114-116). Cumhuriyet Halk Partisi'nin dindar olduğunu ifade etmekten çekinmeyen, Diyanet İşleri Başkanlığı yapmış bir ismi başbakan olarak seçmesinin arkasında din alanındaki politikaların halk nezdindeki kabulü ve Demokrat Partiye ciddi bir oy kaybı yaşatacağına dair kaygıları olduğu anlaşılmaktadır. CHP, Günaltay Hükümeti döneminde benimsediğı dini söylemler ve din politikaları ile kendisine yöneltilen 'dinsizlik' suçlamasını bertaraf etmeye çalışmıştır.

Cumhuriyet Halk Partisi iktidarının din alanında ciddi suçlamalarla karşı karşıya kaldığı bir diğer konu da Köy Enstitüleridir. Muhafazakâr kesimler Köy Enstitülerinde İslam aleyhtarlığı yapıldığı, dinin geri geri plana itildiğı, karma eğitim yüzünden bu kurumlarda ahlaka aykırı olayların yaşandığını iddia ederek eleştirmiştir (Bilecik, 2016).

1946 yılında Köy Enstitüleri ilk kez güç kaybetmeye başlamıştır. Çok partili dönemin ilk seçimlerinin yapıldığı bu yılda CHP seçimleri küçük bir farkla kazanmıştır. CHP bu durum karşısında endişelenmiş ve eleştiri konusu olan Köy Enstitüleri gözden geçirmiştir. CHP iktidarı seçimlerin ardından bu kurumlarda değişikliğe gitmiştir (Pazar, 2001, s. 135).

Demokrat Parti'nin Köy Enstitülerine yönelik muhalefeti CHP içinde de taraftar bulmuştur. İktidar, Köy Enstitülerini savunmak yerine bu okulların düzeltileceğini vaat etmiştir. 1946'da kurulan Recep Peker Hükümeti, Milli Eğitim Bakanı olarak Reşat Şemsettin Sirer'i atamıştır. Yeni Bakan, bu okullarda büyük emeğı geçen İsmail Hakkı

Tonguç'u görevden almıştır. Bu kararın ardından bir Köy Enstitülerinde görev yapan birçok öğretmenin yeri değiştirilmiş ve öğrenciler komünistlik suçlamasıyla ihbar edilmiştir. 1947'de Köy Enstitülerinin işleyişi adeta durdurulmuştur. Okulların elinde bulunan canlı cansız tüm araç gereçlere el koyulmuştur. Köy Enstitülerinin görevleri arasında bulunan ğretmen, sağlık memuru ve ebe evlerinin yapımı çıkarılan yasalarca devlet görevi haline getirilmiştir. Burada okutulan müfredat da Millî Eğitim Bakanlığı tarafından değiştirilmiştir. Bakan şemsettin Sirer bu değişikliği Demokrat Parti'nin muhalefetine dayandırarak gerçekleştirmiştir. Dönemin son Milli Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu döneminde çıkarılan 5541 sayılı yasa ile Köy Enstitülerinde karma eğitime son verilmiş ve bu okullara köy çocukları hariç ğrenci de alınmaya başlanmıştır. İsmet İnönü ve Hükümetleri eğitim sorununa çözüm olarak getirdikleri sistemi muhalefet partilerinin kurulması ile ortadan kaldırmaya yönelmiştir (Aysal, 2005). şüphesiz bu adımların atılmasında Demokrat Parti'nin muhalefeti etkili olmuştur.

3.BÖLÜM

DEMOKRAT PARTİNİN KURULUŞU VE CUMHURİYET HALK PARTİSİ'NİN TEŞKİLAT YAPISINDAKİ DÖNÜŞÜM (1945-1950)

3.1. Tek Parti Dönemi Cumhuriyet Halk Partisi'nin Teşkilat Yapısı

Halk Fırkası, Cumhuriyet Halk Fırkası ve en sonunda Cumhuriyet Halk Partisi'nin teşkilatlanması, istiklal mücadelesinin başlangıç ve gelişimi ile doğrudan ilgilidir. Bir parti olarak ortaya çıktığında bu örgütün ilk teşkilatları istiklal mücadelesi sürecinde ortaya çıkan örgütlenmenin üzerine oturacaktır. Mondros Mütarekesi sonrası ortaya çıkan direniş sürecinin evrimine bakıldığında bu durum netleşecektir.

Anadolu'da yerel kurtuluş örgütlerinin kurulması Mondros Ateşkes Antlaşması sonrası olmuştur. İtilaf Devletlerinin doğrudan ve yerel gruplarla ittifak halinde gerçekleştirdikleri işgale karşı İstanbul ve Anadolu topraklarında milli kurtuluş hareketlerini başlatmak adına yerel direniş örgütleri kurulmuştur. Mütareke sonrası kurulan bu örgütler temelde milli direniş kaygısıyla ortaya çıkmakla birlikte bütün Anadolu'nun işgalden kurtuluşunu hedeflememiştir. Örgütlerin temel amaçları kuruldukları bölgelerde işgale karşı direniş sergilemek ve bu bölgeleri düşman kuvvetlerinden arındırmaktır. Bütün ülkenin kurtuluşunu sağlamak ancak Mustafa Kemal'in başlattığı hareket ile mümkün olmuştur. İzmir'in işgalinin ardından Mustafa Kemal Paşa 9. Ordu Müfettişi olarak Samsun'a doğru hareket etmiştir. 19 Mayıs 1919'da Samsun'a varmış ancak kısa süre sonra Havza'ya gitmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Havzada yayınladığı genelge ile tüm yurttaki milli örgütlerin kurulması gerektiğini bildirmiştir. Ayrıca Ordu Müfettişlikleri, valilik gibi kuruluşlara Batı Anadolu'daki direniş hareketinin canlı tutulması gerektiği iletilmiştir (Türker, 2022).

Mustafa Kemal'in kafasında Anadolu'da dağınık halde bulunan örgütlerin birleştirilmesi düşüncesi bulunmaktadır. Bu amaç doğrultusunda Havza'dan Amasya'ya gitmiştir. Amasya'da hazırlanan genelgede ülkenin içinde bulunduğu tehlikeli duruma dikkat çekilerek İstanbul'da bulunan hükümetin görevini yapmadığı ve ülkenin kurtuluşunun ancak "milletin azim ve kararı" ile olacağı belirtilmiştir. Yerel direniş örgütlerinin birleştirileceği de Amasya Genelgesinde yer alan konulardandır. Mustafa Kemal, bu amaçla güvenilir bir nokta olan Sivas'ta bir kongre gerçekleştirmeyi

hedeflemiştir. Ancak Sivas Kongresinden önce Kazım Karabekir Paşa'nın girişimleriyle Erzurum'da bir kongre toplanmıştır. 14 gün süren Erzurum Kongresinde Kurtuluş Savaşı'nın temel esasları belirlenmiştir. Dağınık halde bulunan yerel direniş örgütlerinin birleşmesi ise Sivas Kongresi ile mümkün olmuştur. Bu çalışmalardan bağımsız olarak birleşmek için çaba sarf eden örgütler Sivas kongresinde alınan karara kulak vererek tek çatı altında birleşmişlerdir ve bu sayede Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurulmuştur. Cemiyetin örgütlenmesinde hiyerarşik bir yapıya gidilerek köy, mahalle, nahiye, kaza, liva ve vilayet ve bağımsız liva merkezleri şeklinde örgütlenmiştir (Türker, 2022). Bu teşkilatlar ileride kurulacak olan Halk Fırkasının ilk teşkilatları olacaktır.

Halkı ulusal kurtuluş gayesiyle bir araya getirmeye çalışan Müdafaa-i Hukuk örgütleri bölünmelere yol açacağı gerekçesiyle Fırkacılık düşüncesine karşıydılar. Anadolu'da bu hareketler görülmeye başlandığında hiçbir siyasi partinin amaçları doğrultusunda hareket etmeyeceklerini açıklamışlardır. Kurtuluşun halkın seçtiği temsilciler tarafından gerçekleştirileceğine inanmaktaydılar. Bunun için örgütlerine seçim için hazır olmaları gerektiğini belirtmişlerdir. Mustafa Kemal Paşa, Meclis-i Mebusan seçimlerinin ardından mecliste bir grup kurmalarını istemiştir. Meclis-i Mebusanın çalışmalarının engellenmesinin ardından Mustafa Kemal Paşa, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti yanlısı mebusların Ankara'da kurulacak olan mecliste görevlerine devam etmesini istemiştir (Güneş, 1987).

23 Nisan 1923'te Büyük Millet Meclisi'nin kuruluşu gerçekleşmiştir. Oldukça karmaşık bir yapıya sahip olan Mecliste milletvekilleri birebirlerini tanıdıkça meclis içerisinde gruplaşmalar görülmeye başlanmıştır. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti siyasi bir gruba dönüşmesine rağmen ulusal kurtuluş dışında cemiyeti bir arada tutan bir şey bulunmamaktadır. Yeni bir devletin kurulmakta olduğunu gören milletvekilleri arasında gruplaşma daha da artmıştır. Mustafa Kemal Paşa bu durumun farkına vararak siyaset üstü davranmaktan vazgeçmiştir (Güneş, 1987). Mustafa Kemal'in zamanla siyasi bir lider haline geldiği söylenebilir.

Ülkedeki tek örgütlü güç konumunda olan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk cemiyeti ile Mustafa Kemal Paşa'nın ilişkileri daha da yoğunlaşmıştır. Ardından Mustafa Kemal önderliğinde Meclis'te Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu oluşmuştur. Büyük Taarruzun kazanılmasının ardından cemiyetlerin artık görevlerini tamamladığını düşünen Mustafa Kemal cemiyetlerin TBMM'de yeni bir program dahilinde hareket etmesi

gerektiğini vurgulamıştır. Milli Cemiyetler artık Halk Fırkasına evrilecektir. Zaten bir siyasi parti kurma düşüncesinde olan Mustafa Kemal Paşa, 6 Aralık 1922’de Halk Fırkası adını taşıyan siyasi bir parti kuracağını ifade etmiştir. 1923 yılının Nisan ayında ise Mustafa Kemal Paşa, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi sıfatıyla Dokuz Umde olarak bilinen bir beyanname oluşturmuştur. Buna göre, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubunun Halk Fırkasına dönüştüğü açıklanmıştır. Ankara’da toplanan milletvekilleri bir parti programı hazırlamak üzerine yoğunlaşmış ve bunu tartışmaya açmışlardır. Tartışmaların ardından 9 Eylül 1923’te parti programı onaylanmıştır. Halk Fırkası başkanı olarak TBMM reisi Mustafa Kemal Paşa seçilmiştir. Cumhuriyetin ilanı sonrası Halk Fırkası genel sekreteri görevini İsmet Paşa üstlenmiştir. İsmet Paşa’nın 20 Kasım 1923’te hazırladığı bir genelge ile Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti bünyesinde bulunan tüm örgütler Halk Fırkasına dahil edilmiştir (Güneş, 1987).

Halk Fırkası, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin bir devamı olarak nitelendirilebilir. Cumhuriyeti de bu partiden evrilen Halk Fırkası ilan etmiştir. Fırka, kurulduktan kısa bir süre sonra Cumhuriyet kelimesini de benimseyerek Cumhuriyet Halk Fırkası adını almıştır. CHF meclis içerisinde doğmuş bir meclis partisidir. Bundan dolayı 1924 yılının ortalarına kadar partinin taşrada örgüt kurmasına yönelik herhangi bir çalışma yürütülmemiştir. Atatürk ve arkadaşları partiyi amaçları doğrultusunda kullanacakları bir güç olarak görmüşlerdir. Partinin ileri gelenleri CHF’yi ekonomik çıkarları olmaksızın tüm toplum kesimlerinin bir temsilcisi olduğu görüşündeydiler. Parti halk adını taşımasına rağmen ilk başlarda geniş bir üye tabanına sahip olmaktan yoksundur. Parti programı ve tüzüğü yoğun bir meclis denetimi altında bulunmuştur. Ancak daha sonraları ulusal kurtuluş hareketine karşı çıkmayan kişilerin partiye üye olmasına izin verilmiştir. Partiye üye olan herkes milletvekili olamamıştır. Meclis üyelerinin kimler olacağı, milletvekili adayları ve seçimler Atatürk ve çevresi tarafından belirlenmiş ve organize edilmiştir. Kısa ve genel hükümler içeren Dokuz Umde sayılmazsa CHF 1931 yılına kadar gerçek anlamıyla partinin politikalarını ortaya koyan bir parti programına sahip değildir (Ayata, 2010, s. 63-66). CHF’nin ayrıntılı bir programa sahip olmamasının CHF yöneticilerine parti yönetiminde bir esneklik sağladığı söylenebilir.

Cumhuriyet Halk Partisi’nin 9 Eylül 1923 tarihli tüzüğünde üç başlık üzerinde durulmuştur. Bunlar; parti teşkilatı, genel esaslar ve genel bir maddedir. Tüzüğün ilk maddesinde fırkanın amacı belirtilmiş ikinci maddede ise halkçılığın tanımı yapılmıştır. Tüzük gereğince olağanüstü haller dışında her yıl toplanması gereken Büyük Kongre 1927

yılına kadar dört yıl toplanmamıştır. 1927 Cumhuriyet Halk Partisi Büyük Kongresi, TBMM seçimlerinin yapılmasının ardından 15-23 Ekim 1927 tarihleri arasında yapılmıştır. Mustafa Kemal, kongrede yaptığı konuşmada partinin ilk kongresinin Sivas Kongresi olduğunu, yapılan kongrenin ikinci kongre olduğunu belirtmiştir. Cumhuriyet Halk Fırkasını ise Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin bir devamı olarak tanımlamıştır. Mustafa Kemal Paşa, Kongrenin ilk altı gününde Nutuk'u okumuştur. Kongrenin büyük bir kısmı Nutuk'u okumakla geçmiştir. Son iki günde ise parti işleriyle alakalı konulara değinilmiştir (Dursun, 2002, s. 9-13). 1927 Kongresi parti sorunlarının geri planda bulunduğu bir kongre olmuştur.

1927 Büyük Kongresinde yeni bir tüzük kabul edilmiştir. Kongrede Mustafa Kemal Paşa, bir anlamıyla değişmez genel başkan olmuştur. Çünkü, eski tüzüğe göre parti genel başkanı büyük kongre tarafından seçileceği ve bir daha aday olabileceği belirtilmişken, 1927'de kabul edilen tüzükte Mustafa Kemal Paşa'nın parti genel başkanı olduğu belirtilmiştir. Ayrıca Tüzüğün 7. maddesinde genel esasların hiçbir şekilde değiştirilemeyeceği belirtilmiştir. Yeni Tüzük ile partiye üye olabilme şartları değiştirilmiş ve detaylandırılmıştır. Fırkaya kaydolmak için iki kişinin referans olması şartı getirilmiştir. Bunun dışında üye olabilmek için 18 yaşını doldurmak, halk arasında kötü bir nama sahip olmamak, milli mücadele aleyhtarı olmamak, yüz kızartıcı ve ağır yahut bunlara denk bir suçtan hüküm giymemiş olmak ve Türk kültürü ile parti prensiplerini benimsemiş olmak aranan şartlardır. Büyük Kongrenin genel başkan tarafından belirlenecek bir zamanda dört yılda bir yapılması karar bağlanmıştır (Dursun, 2002, s. 14-15).

1927 Tüzüğünde CHP teşkilatları merkez ve vilayet teşkilatları olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Merkez teşkilatına Umumi Riyaset Divanı adında yeni bir makam eklenmiştir. Divan, genel başkan ve onun tarafından belirlenen genel başkan vekili ve genel sekreterden oluşmaktadır. Divana TBMM seçimlerini idare etme, milletvekili adaylarını belirleme gibi önemli yetkiler verilmiştir. Buradan hareketle milletvekillerini belirlemede tek yetkilinin Mustafa Kemal Paşa olduğu söylenebilir. Tüzüğe göre parti müfettişleri parti kongrelerinin doğal üyesi olmuştur. Parti müfettişleri ile ilgili detaylı düzenlemelere gidilmiştir. Parti müfettişlerine parti işleri dışında yetkiler de verilerek görevli oldukları bölgede partinin en önemli temsilcisi konumuna yükselmişlerdir. Merkez, kaza ve nahiyelere mutemet atamaları müfettişlerin isteğine bağlanmıştır. Köy ve mahallelerin birleşerek ve on üyenin kayıtlı olduğu yerde parti ocağı kurulmasının önü açılmıştır. Nahiye ve kaza idare heyetlerinin üç veya beş kişiden oluşturulması kararlaştırılmıştır. Vilayet idare heyetlerinin

ise beş veya yedi kişiden oluşturulması üç ay aralıklarla parti müfettişleri tarafından teftiş edilmesi istenmiştir (Dursun, 2002, s. 16-18). 1927 Tüzüğü ile CHP'nin daha otoriter bir yapıya büründüğü söylenebilir.

Cumhuriyet Halk Partisi'nin taşrada örgütlenmesi merkez teşkilatını oluşturmasının ardından gerçekleşmiştir. 1931 yılına kadar 1923 ve 1927 nizamnameleri yayımlanmıştır. 1927 nizamnamesi 1923 nizamnamesine kıyasla taşra örgütleri bakımından daha ayrıntılı bir içeriğe sahiptir. 1931 yılında yayımlanan nizamnameye göre il teşkilatlarında iki yılda bir kongre yapılması kararlaştırılmıştır. CHP aldığı bir kararla illerde örgütlenmesini geliştirmeye başlamış yılın belli dönemlerinde teşkilatların teftiş edilmesi istenmiştir. Teftiş uygulamasının tamam manasıyla hayata geçirilmesi 1930'lu yıllarda gerçekleşmiştir. Örneğin Maraş ile ilgili hazırlanan bir teftiş raporunda teşkilatın sorumluluklarını yerine getirmediği belirtilmiştir. Bu duruma neden olarak da partinin il teşkilatlarıyla layıkıyla ilgilenmemesi gösterilmiştir. Yöneticilerin cumhuriyet rejimi ile ilgili olarak çeşitli görevlere sahip olduğu ancak kişisel çıkar çatışmaları yüzünden parti yöneticilerinin de görevlerini yapamadıkları belirtilmiştir. Kişisel sorunların parti yöneticilerini yürütme konusunda zor duruma düşürüldüğüne değinilmiştir. İl teşkilatının diğer sorunları ise parti aidatlarının zamanında alınamaması, parti bütçesinin sorunlar yaşaması ve parti kayıtlarının parti tüzüğüne göre tutulmaması olarak gösterilmiştir (Akdeniz, 2019).

Cumhuriyet döneminde taşra teşkilatı ile merkez arasındaki iletişim parti müfettişlikleri sayesinde olmuştur. Müfettişlikler tek parti döneminde son derece önemli bir konuma sahip olmuşlardır. Adeta CHP'nin taşra teşkilatını tamamlayıcı niteliğe sahiptirler. Yerelde parti işlerini yürütmekte görevli olan müfettişlikler yirmi yılın üzerinde faaliyet göstermişlerdir. Parti müfettişliklerine CHP'nin 1923 nizamnamesinde yer verilmiştir. Nizamname gereğince 1925 yılında denetimi sağlamak, taşra teşkilatını aktif ve sürekli tutmak ve merkeziyetçi yapıyı güçlendirmek gibi görevler verilerek 14 tane parti müfettişliği oluşturulmuştur. Parti müfettişlikleri tek parti yönetiminin otoriterleşmesi ile de alakalıdır. 1927 yılında otoriter eğilimlere paralel olarak parti müfettişlerinin görev ve yetki alanları genişletilmiştir. Vilayet yönetimlerinin kurulması, taşradaki mutemet atamaları ve devlete ya da partiye ait kuruluşların denetimi görevler parti müfettişlerine bırakılmıştır. Parti bu yolla taşra teşkilatını kendi denetimi altına alma yoluna gitmiştir. Parti müfettişlikleri 1931 nizamnamesinde daha sistematik bir hale getirilmiş ve atamaları Genel Sekreterin takdirine bağlanmıştır (Teke, 2023).

1930 yılında CHP hükümetinin denetlenmesi ve parti teşkilatlarının sınavdan geçirilmesi isteğiyle Cumhuriyet'in ikinci çok partili siyasal hayat denemesi yaşanmıştır. Eylül 1930'da Serbest Cumhuriyet Fırkası kurulmuştur. Büyük Buhranın getirdiği ekonomik zorluklar ve Takrir-i Sükûn uygulamalarının olumsuz etkileri sonucu yeni parti halkta umulmadık bir ilgi toplamıştır. Bu ilgi CHP teşkilatlarında tedirginlikle karşılanmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın isteği üzerine mecliste SCF'ye milletvekili geçişi olmuştur. Ancak teşkilatlarda yeni partiye beklenmeyen geçişler yaşanmıştır. Bu durumun önüne geçmek CHP'nin en önemli sorunlarından bir haline gelmiştir (Göndürü, 2020). Kısa süreli çok partili yaşam denemesi olmasına karşın SCF, CHP teşkilatlarındaki zayıflığı gözler önüne sermiştir. Bu durum CHP teşkilatlarında bir değişime gitme ihtiyacı doğurmuştur.

CHP'nin önemli isimlerinden olan Hilmi Uran Serbest Cumhuriyet Fırkası deneyimi sonrası Cumhuriyet Halk Partisi teşkilatları ile ilgili olarak şu ifadeleri kullanmıştır;

“Serbest Fırka artık ortadan çekilmiş ve yine tek parti hayatına dönmüş olmakla beraber, Halk Partisi, mücadele sırasında kendi bünyesinde beliren uyusukluğu yine de giderme yollarını aramaya tevessül etmişti. Bunun için kırk kişilik yeni bir encümen teşkil edilmişti. Bu encümen görülen aksaklıkları müzakere, münakaşa ve tespit ediyor, dile gelen göze batan bazı şahısları değiştiriyor, hükümet dairelerindeki yolsuzluklar hakkında hükümeti uyarıcı tavsiyelerde bulunuyordu. O vakitler vilayetlerdeki parti idare heyetlerinin başında bulunanlara mutemet denirdi. Halk bütün kabahatlıların başı olarak mutemetleri görür olmuştur. Bunun için güya bu umumi hoşnutsuzluğu giderme tedbiri olmak üzere, o vakitler mutemet tabiri de kaldırılmış ve heyet başında bulunanlara reis denir olmuştur.” (Uran, 2017, s. 200).

CHP içinde bulunduğu durumun bir değerlendirmesi yapmak için 40 kişiden oluşan bir idare heyeti kurmuştur. Sonrasında 7 encümen kurulmuştur. Yerel parti örgütlerine verilecek yeni istikamet belirlenmesi encümenlerin öncelikli görevleri arasındadır. Aralarında 54 milletvekilinin de bulunduğu 26 heyet oluşturulmuştur. Bu heyetler Anadolu'nun pek çok noktasında CHP teşkilatını denetlemiştir. Genel seçimlerin ardından

yapılacak kongreye partiyi hazırlamak ve CHP teşkilatlarındaki durumu analiz etmek heyetlerin meşgul olacağı konulardır. Heyetlerin oluşturdukları raporlarda SCF'nin başarısı CHP teşkilatlarının yeni parti karşısındaki umursamaz tavrı üzerinden açıklanmıştır (Göndürü, 2020). SCF'nin CHP'yi kendini sorgulamaya ittiği söylenebilir.

CHP örgütleri girilen seçimlerde muhalefet karşısında yeterince çaba sarf etmemiştir. Raporlarda Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk teşkilatı şubelerinin CHP teşkilatlarına çevrilmesi ile oluşturulduğu ve asker, bürokrat ve eşraf sınıflarının yerelde güç birliğine devam ettiğine değinilmiştir. Bunun bir sonucu olarak da CHP teşkilatlanma konusunda bir çaba göstermemiştir. Yerel teşkilatlanmada mili mücadele döneminde kurulan şubelerle devam edilmiştir. Ayrıca halkın ihmal edildiği ve parti üyeliklerine dair kayıtların layıkıyla tutulmadığı genel merkeze iletilmiştir. Halkın, partinin doğal bir üyesi olduğu düşüncesi üye kaydına yeterince özen gösterilmemesine ve üyelerin belirli bir kesimle sınırlı kalmasına sebep olmuştur. Raporlarda örgütün parti çalışmalarına gereken önemi vermediği, eksik yapıldığı veya hiç yapılmadığı belirtilmiştir. SCF'nin kuruluş örgütlenmesi yerel teşkilatlarındaki şahsi sorunlara bağlanmıştır. Bu durum yeni partinin örgütlenmesini kolaylaştırmış ve CHP'yi zaafa uğratmıştır. Şahsi sorunların varlığı muhalefet partisine geçişi kolaylaştıran bir unsur olarak sayılmıştır. Bu durumda parti kademelerinin yalnızca sınırlı bazı kişilerin elinde bulundurulması da etkili olmuştur. Yerel de iktidar partisinin zayıf olmasının bir diğer nedeni mutemetlerdir. Mutemetlerin yerel sakinlere ve parti üyelerine yönelik sergilediği tavır rahatsızlık uyandırmıştır. Buna ek olarak memurların halka karşı olumsuz tutumları da eklenince partiden kopuş hızlanmıştır. CHP'nin yerel örgütlerinde mali sıkıntıların yaşanması ve gençlerin partiye kazandırılmaması da yereldeki zayıf noktalardandır. Ayrıca yapılan incelemelerde parti üyelerinin parti prensiplerini bilmediği ortaya çıkmıştır. CHP'ye kayıtlı üyeler yeterli donanımdan yoksundur. Vilayet ve kazalarda CHP örgütü ile yakın ilişki içinde olan milli teşekküllerde SCF karşısında partiye yeterli desteği sağlamamışlardır (Göndürü, 2020).

1931 kongresinde Cumhuriyet Halk Partisi prensipleri oluşturulmuştur. Parti bu tarihten itibaren düzenli örgütlenme yoluna giderek modern bir parti görüntüsü çizmiştir. Bunlara ek olarak Halkevleri adında gönüllü teşkilatlanma esasına bağlı oluşumlar kurulmasına karar verilmiştir. CHP, halkevleri sayesinde parti üyelerinin bir araya gelebilmesini ve rejimin istediği değerlerin yerleşmesini amaçlamıştır. Parti içi demokrasi oldukça kısıtlıdır. Seçim yolları belli kurallara bağlanmıştır. 1935 yılına gelindiğinde CHP yalnızca bir parti olmanın ötesine geçerek devlet partisi olmuştur. Devlet aynı zamanda

parti yani CHP anlamını taşımaktadır. Parti teşkilatları katı bir disiplin içindedir. Ancak üyelerin beklentilerini kongreye iletmek için Dilek Sistemi adında bir sistemde oluşturulmuştur. Bu dönemde yerel idare ile merkezi idare tam bir bütünlük içerisindedir. Parti üyelerinin partinin politikalarına katılımı oldukça sınırlıdır. CHP bu dönemde yerel teşkilatlanmaya sahip olmakla birlikte kitleleri temsil etmekten uzaktır. Yerel örgütlenmeler eşraf parti ve devlet görevlileri üçlüsünün birlikteliğinden oluşmaktadır (Ayata, 2010, s. 73-75).

3.1.1. Cumhuriyet Halk Partisi Taşra Teşkilatı

CHP, devlet partisi görünümündedir. Parti, Türkiye'yi kuran parti olmasından dolayı gücünü halktan değil, devletten almıştır. Bu açıdan isminde barındırdığı halk kelimesiyle çelişen bir yapıya sahiptir. CHP'nin ilk taşra örgütleri 1923 yılında yayımlanan bir genelge ile Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin şubelerinin parti bünyesine katılması ile olmuştur. CHP'nin düzenli yerel örgütleri kurması daha sonraları gerçekleşecektir (Kabasakal, 1991, s. 138-141). CHP ilk başlarda taşra örgütü kurmaya çalışmamıştır. Anadolu'da daha önce var olan teşkilatlar üzerinden yerel örgütlerini oluşturmuştur.

CHP, tek parti yönetimini Türkiye geneline yaymayı başarmıştır. CHP tek parti yıllarında geniş bir taşra teşkilatına sahiptir. Taşra teşkilatı üzerinde etkin bir genel merkez denetimi bulunmaktadır. Parti genel merkezi parti müfettişleri kanalıyla taşra örgütünü kontrolü altında tutmuştur. 1936 tarihinde Türkiye'nin 63 ilinin 51 tanesinde CHP vilayet teşkilatı bulunmaktadır. CHP bütün toplumu bünyesinde barındırabilecek bir parti olduğu iddiasında olmasına karşın yerel örgütleri bürokratlar, tarım ve ticaretle uğraşan taşra eşrafına dayanmaktadır. Yerel eşrafla parti bağlarının kurulması devletin taşrada güçlenmesine de fayda sağlayan bir unsurdur. Ancak yerel teşkilatlanmanın eşraf üzerinden yürütülmesi CHP'nin kırsalda yaşayan kesimlerle ilişki kurulamamasında etkilidir. CHP'nin taşra örgütünün yaygınlaşmasıyla yerel seçkinler ile asker ve sivil bürokratlar arasında yeni bir gruplaşma görülmüştür. CHP yerel halk kesimlerinin beklentilerini parti bünyesine katmak yerine taşrada bulunan elit bir kesimi partiye katmıştır. Bu durumda taşradaki elit gruplar içerisinde CHP'de söz sahibi olma konusunda rekabete sebep olmuştur. CHP taşra örgütleri yerel eşrafın mücadele alanına dönüşmüştür. Bu mücadelenin temelinde CHP taşra örgütlerine hâkim olmanın bir prestij olarak görülmesi yatmaktadır (Aydın, 2019).

Tek parti döneminde CHP, taşra örgütünü köy ve mahallerden başlayarak örgütlemiştir. Örgütlenme köy ve mahallerden başlayarak nahiye, kaza ve vilayet örgütleri şeklindedir. Yetkiler büyük ölçüde CHP merkezinde toplanmıştır. Partinin merkez yönetimi taşra yöneticilerini atama yetkisine sahiptir. CHP, daima taşra teşkilatını denetim altında tutmuştur. 1923 Tüzüğü gereğine vilayet kongresi tarafında seçilen Vilayet Heyeti üyeden oluşmuştur. Vilayet Heyetine başkanlık etme görevi vilayet mutemedine verilmiştir. Vilayet Mutemedi, kaza mutemedini atama yetkisine sahiptir Kaza mutemedi ise nahiye ocağının başkanıdır. CHP'nin en küçük örgütü olan köy ve mahalle ocaklarının ise üç kişilik bir yönetim organı vardır. 1927 CHP Tüzüğünde “Fırka teşkilatı, mülkiye teşkilatına tabidir.” hükmü getirilmiştir. On kişinin partiye kayıtlı olduğu yerlerde ocak oluşturulmasına karar verilmiştir. Birbiriyle bağlantılı köy ve mahalleler ocak oluşturabilecektir. Köy ve mahalle üçer kişiden, nahiye ve kaza idare heyetleri üç veya beş kişiden, vilayet heyetleri ise beş veya yedi kişiden oluşacaktır. 1935 Tüzüğü ile idare heyetlerinde değişiklik yaşanmıştır. Nahiye ve bucak merkezlerinde üç veya beş, ilçelerde beş veya yedi illerde ise yedi ve dokuz kişiden oluşan idare heyetleri bulunacaktır (Kabasakal, 1991, s. 149-150).

1935 CHP Kongresinde, kongrelerde oy kullanmak için en az üç aylık, seçimlerde aday olabilmek için ise en az bir yıllık üye olma şartı getirilmiştir. Parti'nin alt birimlerinde yapılan kongrelere başkanlık görevi merkezden atanan teşkilat başkanlarına bırakılmıştır. İdare heyetlerinde anne, baba ve çocuklar ile karı ve kocaların aynı idare heyetlerinde bulunamayacağı belirtilmiştir. Bu yolla Teşkilatlarda aynı aileye mensup bireylerin bulunamayacağı hükme bağlanmıştır. Kongrede kabul edilen yeni tüzüğün 95. ve 96. maddeleri parti devlet bütünleşmesi yolunda ilerlemelerin olduğunu göstermektedir. Tüzüğün 95. maddesinde “Parti kendi bağrında doğan hükümet örgütü ile kendi örgütünü birbirini tamamlayan bir birlik olarak tanır.” 96 maddede ise “Merkezde partiyi ilgilendiren işlerin kovalanması için yapılacak temaslar Parti Bakanları ile Genel Sekreter veya bunların adlarına harekete yetkili olanlar arasında sözle veya yazı ile olur. İllerde partiyi ilgilendiren işler için yapılacak söz ve yazı temasları Parti başkanları ile İlbaýlar arasındadır.” şeklindedir (Dursun, 2002, s. 62-64). 1935 Kongresinde kabul edilen yeni tüzük değerlendirildiğinde parti teşkilatlarının hükümetin bir uzantısı olduğu görülmektedir. Taşra örgütleri büyük ölçüde merkezi teşkilatın yörüngesindedir.

3.1.2. Cumhuriyet Halk Partisi Merkez Teşkilatı

Tek parti döneminde parti teşkilatı devlet teşkilatına kıyasla geri planda kalmıştır. CHP teşkilatı bu dönemde devletin gölgesinde faaliyet göstermiştir. Avrupa'daki tek parti yönetimlerinde parti devlet üzerinde etkiliyken Türkiye'de bu durum farklıdır. Devlet, CHP teşkilatları üzerinde konumlanmıştır. Bundan dolayı bürokratlar CHP'de etkili olmuştur. 1923 seçimlerden itibaren devleti daha iyi tanınması dolayısıyla asker ve sivil bürokratlar milletvekili seçilmiştir. CHP teşkilatları kuruluşundan itibaren devlet teşkilatı ile ortak hareket etmiştir. Recep Peker, parti teşkilatını devlet teşkilatının üzerine çıkarmaya çalışmıştır. Atatürk bu girişime karşı çıkmıştır. 1936 yılında parti devlet bütünleşmesi gerçekleşmiştir. Böylece CHP'nin merkez teşkilatı devletin eline geçmiştir. Ancak belirtilmelidir ki parti devlet bütünleşmesine rağmen CHP'nin kurumsal bir kimliği bulunmaktadır. Üzerinde bulunan yoğun devlet kontrolüne rağmen CHP kendi faaliyet alanına sahiptir (Turan, 2019).

Bürokrasi tek parti döneminde Batılılaşmayı temsil etmiştir. CHP'nin örgütsel yapısı ve örgütün faaliyetleri bürokrasi ile özdeşleşmiştir. Bu beraberlik yeni kurulan Türkiye'de CHP'ye modernleşme politikalarını hayata geçirme zorunluluğunu yüklemiştir. CHP, iktidarı devredene kadar tek parti olma özelliğini sürdürmüştür. CHP'nin kurucu kadrosu asker kökenli olmasına karşın sivil bürokrasinin etkisi arttırılmaya çalışılmıştır. Asker ve sivil bürokrasi, Osmanlıdan miras kalan devleti kurtarma vizyonunu cumhuriyet döneminde de sürdürmüştür. Bu amacı gerçekleştirmek için idari yapılanmalarda yeniden örgütlenmeye gidilmiştir. Pek çok alanda merkezîyetçi anlayış yaygınlaşmıştır. Tek parti döneminde parti ve devlet seçkinleri bir arada bulunmuşlardır. Bürokraside yer almak siyasette ve dolayısıyla CHP'de yer almak anlamına gelmiştir. 27 yıllık tek parti döneminde görev yapan bakanların %61'i önceden bürokraside yer alan kimselerdir. Parti devlet bütünleşmesinin ardından CHP ve bürokrasi daha da yakınlaşmıştır. İçişleri bakanlığı CHP ve devlet teşkilatında çok önemli bir hale gelmiştir. İçişleri Bakanı aynı zamanda parti genel sekreteridir. Valiler ise bu görevlerine ek olarak CHP il başkanı olmuştur. Bu durum CHP teşkilatı üzerindeki idari vesayeti arttırmıştır. Tek Parti döneminde bürokrasi oldukça güçlenmiştir. Dolayısıyla CHP Bürokrasi partisi olarak isimlendirilmiştir (Yılmaz, Doğan, & İnankul, 2013).

1923 Nizamnamesi 'ne göre CHP'nin merkez teşkilatı, Umumi Heyet-i İdare, Fırka Divanı, Umumi Riyaset ve Büyük Kongreden oluşmaktadır. 1927 Nizamnamesi ile Genel Başkan, Genel Başkan Vekili ve Genel Sekreterden oluşan bir yönetim kurulmuştur. Riyaset Divanı adı verilen bu yapı parti idaresi ile ilgili pek çok önemli kararın alınmasında

etkili olmuştur. Umumi Riyaset Divanı tek parti dönemi boyunca etkili olmuştur. Fırka Divanı, Umumi Risayet makamından sonraki en önemli genel merkez organıdır. Partili milletvekilleri, Genel İdare Heyeti ve parti grubunun idare heyeti azalarından oluşur. Fırka Divanının ana görevi partinin iç ve dış siyasetinin belirlenmesidir. Ayrıca milletvekili adaylarının belirlenmesi ve parti nizamname ve programını yorumlama yetkisi de vardır. 1927 Nizamnamesi ile Fırka Divanı'nın önemli yetkileri Umumi Riyaset Makamına verilmiştir. Fırka Divanı önemi azalsa da CHP'nin bir organı olarak varlığını sürdürmüştür. Genel merkez organlarından biri de Umumi Heyeti İdaredir. CHP genel başkanı aynı zamanda Umumi Heyeti İdare'nin de başkanıdır. Kurulun üyeleri Büyük Kongrede seçilir. Parti genel sekreteri de Umumi İdare Heyeti üyeleri arasından atanmıştır. Bölge Müfettişlerinin kimler olacağını belirleme yetkisi Umumi İdare Heyetine aittir (Uyar, 1998, s. 227-230).

Tek Parti döneminde yapılan CHP kongreleri partinin gelişmesi açısından büyük önem taşır. Ancak CHP Kongreleri hiçbir zaman partiye yön verememiştir. Tek parti dönemi CHP kongreleri onay makamı niteliğindedir. Kongrelerde partinin ana kadrosunun istemediği bir karar alınamaz (Uyar, 1998, s. 234). 1923 Nizamnamesi 'ne göre Kongreler, yılda bir kez Fırka Divanı'nın belirleyeceği yerde toplanabilir. Olağanüstü durumlarda kongrelerin ertelenmesi de söz konusudur. Nitekim CHP'nin Büyük Kongresi 1927 yılına kadar ertelenmiştir. 1927 Nizamnamesinde Kongre'nin dört yılda bir toplanması kararlaştırılmıştır. Genel başkana kurultayı toplama ve tarihini değiştirme yetkisi verilmiştir. 1931 Nizamnamesinde Kongrelerle ilgili önemli bir değişiklik olmamıştır. 1938 Kurultay'ında kongrelerin partili milletvekilleri, Genel Yönetim Kurulu üyeleri, il yönetim kurulu başkanları ve il kongrelerince seçilen ikişer üyenin katılımı ile toplanması kararlaştırılmıştır. Üye sayısının çok olduğu iller için ayrı bir düzenleme yapılmıştır. Üye sayısı 10.000'nin üzerinde olan illerde il kongrelerinin belirlediği bir üyenin Kongreye katılacağı belirtilmiştir. Ancak tek parti yönetimi boyunca kongrelerde genel merkez her zaman etkili olmuştur. Genel merkezin Kongreye katılım yüzdesi her zaman %50'nin üzerindedir (Uyar, 1998, s. 236-239). Genel Merkez bu dönemde bürokratların etkisinde kalmış ve partiye istedikleri şekilde yön vermişlerdir.

3.1.3. Halkevleri, Türk Ocakları ve CHP

Halkevleri, kökenleri 1930'lu yıllardan önceye dayanmakla birlikte dönemin ekonomik ve sosyal şartlarının bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Serbest Cumhuriyet

Fırkası deneyimi ve ekonomik bunalım halkta biriken tepkiyi ortaya çıkarmıştır. Yeni politikaların uygulamaya konmasında bu sorunlar etkili olmuştur. Ancak halkevlerinin yapılanmasında Türk Ocakları teşkilatlarının büyük etkisi olduğu belirtilmelidir. Türk Ocakları 1912 yılında Türkçülük akımının yaygınlaşması sonucu kurulmuştur. Kurulduğu dönemin önemli fikir adamlarını bünyesinde barındıran ocaklar kültürel faaliyetlerde bulunarak toplum eğitimi konusunda çalışmalar yürürmüştür. Ocaklar aynı zamanda ulusal kurtuluş savaşı döneminde işgale karşı durmuştur. Atatürk de Türk Ocaklarının faydalı hizmetlerini takdir etmiştir. Türk Ocakları, 1925 yılında hükümet politikalarının bir sonucu olarak CHF ile yakın ilişkiler kurmaya başlamıştır. Türk Ocaklarının 1925 yılında yapılan kongresinde Ocakların halkevlerine dönüştürülmesi fikrini savunan bir grup oluşmuştur. 1927 yılında Türk Ocaklarının tüzüklerinde değişikliğe giderek CHP'nin Ocaklar üzerindeki kontrolü daha da artmıştır. Türk Ocakları Turancılık fikrinden vazgeçip faaliyet alanlarını Türkiye Cumhuriyeti ile sınırlandırmıştır. Atatürk de Türk Ocaklarını CHF'nin kültür alanında faaliyet gösteren şubeleri olarak tanımlamıştır. (Arıkan, 1999).

Türk Ocakları, 1928 yılına değin Genel Merkez Heyeti yapılan kurultayların tüm aşamalarını bizzat idare etmiş ve hiçbir etki altında kalmamıştır. Ancak 1928 yılında Atatürk, Türk Ocaklarında seçime katılacakların listesinin Meclis Başkanı, Başbakan ve CHP Genel Sekreteri ile Türk Ocakları Genel Başkanı tarafından hazırlanmasını istemiştir. Aynı yıl yapılan kurultayda on kişilik Genel Merkez Heyeti'nin yedi kişisi CHP'li isimlerden oluşmuştur. Türk Ocakları'nda 1930 yılında çıkan bazı olaylar Atatürk'ün Ocaklar hakkında yapmak istediklerini kolaylaştırmıştır. Cumhuriyet döneminde şube sayıları artan Ocaklara katılan bazı kişiler idari ve siyasi çıkar uğruna Ocak tüzüğüne aykırı davranışlarda bulunmuşlardır. Bu kişiler Türk Ocaklarının prestijini kullanılarak oy toplamaya çalışılmışlar ve CHP'nin örgütlenmesini zorlaştırmışlardır. 1930 yılında Atatürk'ün isteği üzerine kurulan SCF siyasi arenada hareketliliğe sebep olmuştur. Yeni parti, mecliste ve teşkilatlarda CHP'den ayrılmalara sebep olmuştur. Burada dikkati çeken nokta SCF'ye katılan milletvekili ve teşkilat üyelerinin aynı zamanda Türk Ocaklarına da üye olmalarıdır. Ayrıca Türk Ocakları Genel Başkanı Hamdullah Suphi Tanrıöver'in de yeni partiyi desteklemesi Türk Ocakları üzerinde etkili olmuştur. Atatürk SCF'nin kapatılmasının ardından yurt gezilerine çıkmıştır. Bu gezilerde Türk Ocaklarını da ziyaret ederek Ocakların içinde bulunduğu olumsuz durumu yerinde incelemiştir. Atatürk, Türk Ocaklarının sahip olduğu genç kadrodan yararlanmak istemiştir. Bunun CHP'ye bağlı yeni bir yapılanmanın kurulması ile sağlanacağını düşünmüştür (Akyüz, 1986).

10 Ocak 1931’de Türk Ocakları kendini feshetmiştir. Türk Ocaklarının durumunu konuşmak için 24 Mart 1931’de Çankaya’da bir toplantı gerçekleştirilmiştir. Toplantının ardından Atatürk basına verdiği demeçte Ocakların CHF ile birleştirileceğini açıklamıştır. Türk Ocaklarının mal varlıkları CHF’ye devredilmiştir. Şubelerinin 77’si CHF parti teşkilatına 44’ü ise Halkevlerine dönüştürülmüştür. Halkevlerinin kurulmasında pek çok neden etkili olmuştur. Cumhuriyet döneminde, yönetici kadro halk arasına pek fazla karışmamıştır. Bu dönemde iletişim araçları yetersiz ve halkın okuma yazma oranı ise düşüktür. Cumhuriyet kadroları, devrimleri ülkeye yayma konusunda yetersiz kalmıştır. SCF Deneyimi de halk ile yönetici kesim arasındaki kopukluğu göstermiştir. Bu kopukluğu ortadan kaldırmak, halk ile devleti bütünleştirmek ve inkılapları halka ulaştırmak amacıyla çalışmalara başlanmıştır. CHP’nin 1931 Kurultayı sonrası Halkevlerinin kurulması teklifi oybirliği ile kabul edilmiştir. Halkevlerini kurma görevi Reşit Galip’e verilecektir. Halkevleri resmi olarak 1932 yılında kurulmuştur (Özdemir & Aktaş, 2011). Halkevleri CHP’nin halk ile bütünleşme isteği sonucu ortaya çıkan kurumlardır.

Halkevleri Tüzüğü Reşit Galip ve arkadaşları tarafından hazırlanmıştır. Tüzükte Halkevleri ile ilgili olarak şu ifadeler yer verilmiştir;

“Halkevleri fırkalı olsun olmasın herkese açıktır, yönetici kesim fırka mensubu olmalıdır. Memurlar idare heyetlerine girebilirler. Evlerin açılış kararı Fırka idare Heyetine, tesis, şekil ve düzenlemesi ise vilayet idare heyetlerine aittir. Ankara Halkevi Reisi, Fırka Umumi İdare Heyeti tarafından seçilmektedir.”

Bir Halkevi açılabilmesi için en az üç şubesinin olması gerekmektedir. Bir diğer şart ise kütüphanenin veya kitaplığa sahip olmaktır. Bu yolla harf devrimi ve inkılapların halk arasında yaygınlaşması hedeflenmiştir. Halkevlerinin masrafları CHP vilayet teşkilatı tarafından karşılanır. Halkevleri CHP ilkelerine aykırı olmayan toplantılara açıktır. Halkevleri yönetiminde CHP ile yakın ilişki söz konusudur. Halkevlerinin eleştirilmesinde CHP ile olan bu bağ oldukça etkilidir. CHF il başkanları ilk başlarda Halkevlerinin de başkanlarıdır. Sonraları Halkevleri başkanını seçmek için parti örgütü seçimler yapmıştır. Ankara Halkevinin statüsü diğer halkevlerinden farklıdır. Ankara Halkevi bu yapılanmanın merkezi durumundadır. Ankara Halkevi başkanı Genel idare heyetinin seçimi sonucu belirlenmiştir. Halkevlerine üye olmak için CHF üyesi olma şartı bulunmamaktadır. Herkes Halkevlerine üye olabilmektedir. Yalnızca Halkevi İdare Heyeti ve Şube İdare

Heyetine üye olabilmek için CHF'ye üye olma şartı aranmıştır. Halkevleri binalarında CHF amblemleri, Türk Bayrakları ve Atatürk'ün söylemlerine yer verilmiştir. Halkevleri her yıl düzenli bütçe hazırlayıp bulundukları bölgedeki CHF örgütüne onaylatmışlardır. Halkevlerinin bütün giderleri devlet ve CHF örgütleri tarafından karşılanmıştır. Halkevlerinin en önemli yayın organı 1933-1950 yılları arası yayın yapan ülkü dergisidir. Ülkü dergisi CHF politikaları ekseninde şekillenmiştir. Halkevlerinin 1938 yılından sonra faaliyetlerinde bir azalma olmuştur. CHP, halkevlerinin köylere yayılamadığı ve köylerde kendine taban bulamadığını düşünmüştür. Kırsal kesim Halkevi kuracak yeterlilikleri sağlayamamıştır. Bunun için CHP 1939 Halkodaları talimatnamesini hazırlamıştır. 1941'de 141 Halkodası açılmıştır. 1950 yılında Halkevi sayısı 3500'ü aşmıştır (Özdemir & Aktaş, 2011). Halkevleri ve Halkodalarının Cumhuriyet Halk Partisi'nin politikalarını ülke geneline yayma aracı olarak faaliyet gösterdiği söylenebilir.

3.2. Demokrat Parti'nin Teşkilatları ve 1946 Seçimleri

Demokrat Parti'nin kuruluşu ile sonuçlanacak olan parti içi muhalefet 1945 yılında belirgin hale gelmiştir. 21 Mayıs 1945'te başlayan bütçe görüşmelerinde iktidara yönelik şiddetli bir muhalefet kendini göstermiştir. CHP, tek partili dönemde alışkın olmadığı şiddetli bir muhalefetle karşılaşmıştır. Muhalefetin eleştirileri çoğunlukla, enflasyon, bütçe açığı, halkın durumu gibi başlıklarda toplanmıştır. 29 Mayıs'ta gerçekleştirilen bütçe oylamasında 373 kişiden 5 kişi bütçe aleyhinde oy kullanmıştır. İktidara muhalefet edilen bir diğer konu ise Toprak Kanunu olmuştur. Kanunun 17 ve 21. Maddeleri oldukça önemlidir. Kanunun 17. maddesi mülkiyet sınırlaması getirileceği ve toprakların kamulaştırılacağı 21. Maddesi ise kamulaştırmaların arazinin gerçek değeri üzerinden değil arazi vergisine matrah olan değerle yapılacağıdır. Söz konusu kanun Mecliste Adnan Menderes ve Refik Koraltan tarafından sert şekilde eleştirilmiştir. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun meclisten çıktığı günlerde iktidara muhalefet eden dört milletvekili partiye bir önerge göndermişlerdir. Söz konusu önerge 'Dörtlü Takrir' adıyla bilinir. Dörtlü Takriri, Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuat Köprülü imzalamıştır. Dörtlü Takrir üç konu üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu Konular; Seçimlerin serbestçe yapılması, hükümetin gerçekten denetlenmesi ve kanunlar ile parti tüzüğünde bulunan antidemokratik maddelerin kaldırılmasıdır. Ancak dört milletvekilin imzaladığı bu önerge CHP grubu tarafından reddedilmiştir. Adnan Menderes ve Fuat Köprülü CHP'den ihraç edilmiştir. Refik Koraltan ise tavrını sonra göstererek arkadaşları gibi partiden ihraç

edilmiştir. Celal Bayar ise kendi istediği ile partisinde istifa etmiştir. Böylece Muhalefet edecek isimler anlaşılmıştır. İsmet İnönü'nün de onayını alan Celal Bayar, 1 Aralık 1945'te yeni bir parti kuracaklarını duyurmuş ve Demokrat Parti 7 Ocak 1946 tarihinde kurulmuştur (Eroğul, 2013, s. 11-16).

Demokrat Parti'nin kurulduğu süreçte pek çok siyasi parti kurulmuştur. Ancak Türkiye'deki tek parti iktidarının sona ermesi Demokrat Parti'nin kurulması ve geniş halk kitleleri tarafından destek görmesi ile mümkün olmuştur. Bu değişim sürecinde halk, parti üyeliğini tam anlamadan Demokrat Parti'ye üye olmuştur. Demokrat Parti halka siyasal ve ekonomik anlamda liberal vaatlerde bulunmuştur. Laiklik konusunda ise laikliğin dinsizlik olmadığını ve din özgürlüğünü savunmuştur. Demokrat Parti, bu vaatleri ile yirmi üç yıllık CHP yönetiminden rahatsız olan halk kesimlerinin beğeni ve desteğini kazanmıştır. II. Dünya Savaşı sonunda yeni bir zengin grup ortaya çıkmıştır. Bu yeni grubun çıkarları, tek parti dönemi seçkinler grubunun çıkarları ile ortak değildir. Demokrat Parti, yeni girişimci ve tüccarlar sınıfı üzerinden örgütlenmiştir. Demokrat Parti aynı zamanda yerel eşraf ve devletten istekleri artan köylü kesimin desteğini de kazanmıştır. Ayrıca CHP'nin katı din politikası karşısında din konusunda daha hoşgörülü olan Demokrat Parti köylü ve taşralı halkın desteğini almıştır (Keskin, 2014).

Demokrat Parti kurulmasının ardından Celal Bayar genel başkan olarak seçilmiştir. Parti teşkilatları kuruluşundan itibaren hükümetten rahatsız olan halkın toplanma merkezi haline gelmiştir. Demokrat ismi halk tarafından "Demir Kırat" olarak telaffuz edilmiştir. Yeni parti istişareye dayalı demokratik bir teşkilatlanma yapısına sahip olacak şekilde planlanmıştır. Demokrat Parti büyük kongresini gerçekleştirene kadar parti kurucuları genel idare kurulunu oluşturmuştur. Demokrat Parti'nin programı Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının programı ile benzerlik göstermektedir. Yeni parti, Atatürk'ün altı ilkesinin farklı bir yorumu ile halkın karşısına çıkmıştır. Ekonomik, sosyal ve bürokratik konularda yeni politikalar geliştirilmiştir. (Şahin & Tunç, 2016).

Demokrat Parti ilk olarak İstanbul ve Ankara'da örgütlenmiştir. İstanbul örgütlenmesinden Kemal Öner, Aydın örgütlenmesinden ise Ethem Menderes sorumlu olmuştur. Anadolu'da örgütlenen ilk illerden birisi Samsun olmuştur. Bölgesel olarak bakıldığında Demokrat Parti Marmara ve Ege bölgesinde örgütlenmiştir. Ardından örgütlenmeye Doğu Anadolu bölgesinden devam edilmiştir. Parti kurucularından Refik Koraltan Anadolu'nun çeşitli yerlerinde partisi adına mitingler yapmıştır. Fuat Köprülü ve

Adnan Menderes Ege bölgesinde teşkilatlanma çalışmaları yapmıştır. Demokrat Parti kuruluşunun ardından hızlı bir şekilde tüm Türkiye’de örgütlenmiştir. Celal Bayar, partisinin kuruluşundan yalnızca bir ay sonra bir milyonun üzerinde üyeye sahip olduğunu açıklamıştır. Demokrat Parti bir buçuk ay içerisinde 26 il ve 75 ilçede örgütlenmiştir. Demokrat Parti’nin hızla örgütlenmesi CHP’yi olumsuz etkilemiştir. CHP teşkilatlarından Demokrat Partiye büyük katılım olmuştur. Bazı bölgelerde CHP’de çok büyük üye kayıpları yaşanmıştır. Bu durumlarda CHP levhaları kaldırılarak yerine Demokrat Parti’nin levhaları asılmıştır (Şahin & Tunç, 2016).

Demokrat Parti, kuruluşundan itibaren teşkilatlanma konusunda zengin iş adamlarından destek almıştır. Başta İzmir ve Ege bölgesi olmak üzere Anadolu’nun çeşitli yerlerinde zenginler yeni partiye maddi destek sağlamıştır. Bu durum iktidar karşısında sermayedarların yeni bir gelecek arayışlarının da bir göstergesidir. Demokrat Parti Ankara’da kurulmuş ve merkez olarak da Ankara’yı seçmiştir. Aydın, Samsun ve İzmir partinin örgütlendiği ilk şehirler arasındadır. Maddi kaynaklara sahip olmak teşkilatlanma açısından oldukça önemlidir. Haziran 1946’da Demokrat Parti İzmir teşkilatı hakkında hazırlanan bir rapor bu duruma işaret etmektedir. Raporda teşkilat kurucularının büyük çoğunluğunun iş adamı ve tüccarlardan oluştuğu belirtilmiştir. Bu kişiler, Milli Varlıkları Koruma Kanunu benzeri uygulamalardan etkilenen kişilerdir. İzmir teşkilatında Milli Varlıkları Koruma Kanunu uyarınca hüküm giymiş pek çok kişi bulunmaktadır. Merkez ve merkeze bağlı teşkilatların dışında doksanın üzerinde ocak ve bucakta üç ile yedi kişi arasında değişen idare kurulları oluşturulmuştur. Demokrat Parti açısından çok önemli olan bu kurullar iktidardan indirilinceye kadar devam etmiştir. Demokrat Parti’nin teşkilatlanma konusundaki ani yükselişi CHP tarafında kaygı ile karşılanmıştır (Öz, 2022).

Yeni kurulan Demokrat Parti yurtiçi ve yurt dışında büyük ses getirmiştir. İllerden gelen telgraflarda bir an önce parti teşkilatları oluşturularak göreve başlanması çağrısında bulunulmuştur. Demokrat Parti yönetimi de partinin taşrada örgütlenmesi için bir grup oluşturarak çalışmalara başlamıştır. Demokrat Parti, 1946 Haziranı’nın ortasına kadar 63 ilin 34’ünde teşkilatlanma çalışmalarını tamamlamıştır. Demokrat Parti’nin kurulduğu ilk günlerde CHP ile olumlu bir ilişkisi vardır. CHP, Demokrat Parti’ni teşkilatlanmasını engellenmek bir yana destek dahi olmuştur. Bu durum çok partili siyasal yaşama geçişin güvenilir bir parti ile olması arzusunun kaynaklanmaktadır. Demokrat Parti ve CHP arasındaki olumlu ilişki Adnan Menderes’in 31 Mart 1946’da İzmir il merkezinde yaptığı bir basın açıklaması ile bozulmuştur. İçişleri Bakanı konuşmanın ardından sert bir yanıt

vermiştir. CHP tarafında Demokrat Parti'nin iktidara hazırlandığı düşüncesi tepki uyandırmıştır. CHP'nin Demokrat Parti karşısındaki hamlesi seçimleri erkene almak olmuştur. CHP'nin seçimleri erkene alma önerisi 30 Nisan 1946'da Mecliste görüşülmüştür. Erkene alınan seçimler konusunda mecliste yoğun tartışmalar yaşanmıştır. Demokrat Parti, bu durum karşısında seçimlere katılmama kararı almıştır. Celal Bayar, bu durumu iktidarın erken davranarak muhalefetin teşkilatlanmasını engellediği belirtmiştir (Babaoğlu, 2017).

CHP'nin Demokrat Parti karşısında attığı ilk önemli adım eylül ayında yapılacak yerel seçimlerin mayıs ayına çekilmesi olmuştur. Seçimlerin erkene alınması o güne kadar muhalefet ve iktidar arasındaki olumlu ilişkiyi dağıtmıştır. Muhalefet seçimlerin erkene alınmasına oldukça sert tepki göstermiştir. Celal Bayar ve Adnan Menderes, bu adımı muhalefet partilere karşı atılan bir adım olarak nitelendirmiştir. Demokrat Parti yönetimi belediye seçimlerine katılmama kararı almıştır (Özenç, 2019).

Demokrat Parti 16-19 Haziran tarihleri arasında üç gün süren toplantıların ardından seçimlere katılma kararı vermiştir. Toplantıların ardından seçimlere katılma kararı kamuoyuna bildirilmiştir. Parti merkez yönetimi ve taşra örgütü kurucuları arasında gerçekleştirilen toplantılarda, özellikle Batı Anadolu taşra örgütü kurucuları arasında seçimlere katılma yönünde eğilim görülmüştür. Demokrat Parti'nin gerçekleştirdiği toplantılarda seçimlere oybirliği ile katılma kararı alınmıştır. Toplantıların ardından bir bildiri yayınlanarak, memleketteki tüm olumsuzluklara rağmen Demokrat Parti'nin ülke çıkarlarını gözeterek bir fedakarlıkla seçimlere katılma kararı aldığı belirtilmiştir (Yılmaz, 2010).

Seçimlere katılma kararı verilmesinin ardından Demokrat Parti de en çok merak edilen konu adayların belirlenmesi olmuştur. Celal Bayar, aday belirleme konusunda CHP'den farklı davranacaklarını açıklamıştır. Demokrat Parti, adaylarını illere dayatmayacaktır. 1946 seçimlerinde en çok konuşulan isim Mareşal Fevzi Çakmak olmuştur. Vatandaşlar büyük şehirlerde kendisinin bağımsız aday olması için imza toplamıştır. Celal Bayar, Fevzi Çakmak'ın Demokrat Partiden bağımsız aday olacağını Adana'da duyurmuştur. Bayar, mareşali aday göstererek tüm demokratların sandığa gitmelerinin sağlanacağını belirtmiştir. Fevzi Çakmak'ın adaylığı halk tarafından büyük ilgi görmüştür. Halk, mareşale milletin babası, milletin kurtarıcısı gibi tezahüratlarda bulunmuştur. Fevzi Çakmak her fırsatta halkın kendisine gösterdiği teveccüh dolayısıyla

memnuniyetini belirtmiştir. Demokrat Parti seçimlere 46 ilde ve 273 adayla katılmıştır. 1946 seçimlerinde Demokrat Parti, bir adayı birden fazla ilde aday göstermiştir. Seçimlerde 8 aday 21 seçim bölgesinde, 5 aday üç ilde ve 3 partili iki ilden aday gösterilmiştir. Ayrıca Demokrat Parti listelerinde 8 bağımsız adaya da yer verilmiştir. Demokrat Parti'nin seçim stratejisi iktidar olmak değil olabildiğince fazla milletvekili ile mecliste temsil edilmek üzerine kuruludur. 1946 seçimlerine katılan bir diğer parti Milli Kalkınma Partisidir. Bu parti 10 ilde 76 aday göstermiştir (Akandere, 2010). Seçimlere toplam altı parti katılmıştır. Bu partiler; Demokrat Parti, Cumhuriyet Halk Partisi, Milli Kalkınma Partisi, Liberal Demokrat Parti, Türkiye İşçi ve Çiftçi Partisi ve Yalnız Vatan İçin Partisidir (Demirci, 2021).

Seçimler henüz gerçekleşmeden muhalefet idari baskılardan ve yolsuzluklardan yakınmıştır. Aday listeleri böyle bir ortamda açıklanmıştır. Demokrat Parti, seçimlerden önce 41 vilayet ve 200 ilçede teşkilatlanmıştır. Demokrat Parti aday listelerinde farklı meslek dallarından 272 kişiye yer vermiştir. CHP ise 152 isme aday listelerinde ilk kez yer vermiştir. CHP'nin adayları ise emekli asker, toplumda bilinirliği olan siyasiler, idari görevliler ve serbest meslek sahibi kişilerden oluşmuştur. 1946 seçimlerinde CHP tüm vilayetlerde seçime katılmıştır. Demokrat Parti ise teşkilatlanma çalışmalarını tamamlayamadığı için 16 vilayette seçimlere katılamamıştır. Seçim çalışmalarının başlaması ile toplumda hareketlenme görülmüştür. Seçim kampanyaları o zamana kadar düşünülmesi zor boyutta gerçekleşmiştir. Demokrat Parti mitingleri büyük kalabalıklara ulaşmıştır. Mitingler iktidardan memnun olmayan vatandaşların toplanma alanı haline gelmiştir. Bu durum halkın iktidar karşısında Demokrat Partiyi desteklediğinin göstergesidir. Muhalefetin bu boyutlara ulaşması iktidarı kaygılandırmıştır. Muhalefet, Seçim Kanunu'nun gerekli önlemleri sağlayamaması dolayısıyla seçimlerde usulsüzlüklerin yaşandığını söylemiştir. Demokrat Parti'nin büyük bir halk desteği alması ve seçimlerde yaşananlar iktidara karşı gösterdiği muhalefeti arttırmıştır. İlk sonuçlara göre CHP'nin 395, Demokrat Parti'nin 66 ve bağımsızların 4 milletvekili kazandığı düşünülmüştür. Ancak seçimlerden sonra yapılan itirazlar ve yerlerin boşalması sonucu CHP 403, Demokrat Parti 54 ve bağımsızlar 8 milletvekili kazanmıştır. Demokrat Parti şehirlerde köylere nazaran daha iyi sonuç almıştır (Yılmaz, 2010).

Seçim sonuçlarının açıklanması tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Seçimlerin şaibeli olduğu yönünde iddialar vardır. Bunun nedeni olarak da seçim komisyonlarının CHP üyelerinden oluşması, sonuçlar açıklanır açıklanmaz oy

pusulalarının yakılması, açık oy gizli tasnif yönteminin uygulanması, tarafsız gözlemcilerin bulunmaması ve denetimin yapılmaması gösterilmiştir (İdem, 2022). 1946 Seçimleri çok partili hayata geçilmesinin ardından gerçekleştirilen ilk seçimdir. 21 Temmuz'da gerçekleşen seçimlerden önce 5 Haziran 1946 tarihli ve 4918 sayılı Milletvekilleri Seçim Kanunu yürürlüğe girmiştir. 1946 Seçimleri çok partili hayatın ilk seçimi olmasının yanında tek dereceli olarak gerçekleşen ilk seçim olma özelliğini de taşır (Şener & Eren, 2022). CHP ve Demokrat Parti arasında oldukça fazla milletvekili farkının bulunması seçim sisteminin bir sonucudur.

1946 seçimleri öncesinde CHP ve Demokrat Parti arasındaki ilişkiler giderek gerginleşmiştir. Demokrat Parti'nin bu süreçte temel şikâyeti yerel yönetici ve devlet memurlarının memuriyete yakışmayacak şekilde sanki CHP üyesi gibi iktidar lehine çalışması olmuştur. Celal Bayar, İçişleri Bakanı Hilmi Uran'ı ziyaretinde bu durumdan şikayetini dile getirmiştir. Hilmi Uran'dan yapılan baskılara bir çözüm bulmasını istemiştir. Refik Koraltan da bir demecinde baskılardan şikayetçi olduğunu açıklamıştır. Dönemin gazetelerinde Demokrat Partiye yönelik baskılara ilişkin oldukça fazla habere rastlamak mümkündür. CHP'nin baskılar karşısında aldığı önlemler yetersiz düzeydedir. İçişleri Bakanlığı, devlet memurlarının vatandaşların oy tercihlerine yönelik etki de bulunmamaları bunu yapanların cezalandırılacağını bildiren bir tamim yayınlamıştır. İsmet İnönü, seçimlerden önce verdiği bir nutukta seçimlerde görev yapacak memurların kanunların gerekliliklerini her vatandaş ve parti için yerine getireceğini vurgulamıştır. Ancak bu söylemlerin hayata geçirildiği söylenemez. 1946 seçimleri yargısal denetimin bulunmaması, eşitlik ve şeffaflık ilkelerinin gözetilmemesi nedeniyle demokratik bir seçim olarak nitelendirilemez. Bunda seçimlere giden süreçte rekabet halindeki partilerin serbest ve özgür bir şekilde propaganda yapamamaları da etkilidir (Özenç, 2019).

1946 seçimlerini devletin tüm imkanlarını arkasına alan CHP büyük farkla kazanmıştır. Demokrat Parti'nin seçimleri kaybetmesinde, seçim sistemi, oyların itiraz edilmeden imha edilmesi ve partinin tam anlamıyla örgütlenememesi gibi pek çok neden etkili olmuştur. Demokrat Parti, CHP'yi sert şekilde eleştirmiş ve protestolarda bulunmuştur. Demokrat Parti'nin tüm çabalarına rağmen seçim sonuçları değişmemiştir. Cumhuriyet'in ilk çok partili seçim denemesi olan 1946 seçimleri demokratik değerlerin göz ardı edildiği seçimler olmuştur. CHP'nin seçimleri kazanmak için devletin tüm imkanlarını seferber etmesi demokrasiye aykırı hareket ettiğinin bir göstergesidir. Demokrat Parti seçimlerin ardından yaşanan haksızlıkları tespit ederek demokrasi

içerisinde çözüme kavuşturulması için çaba göstermiştir. 1946 Seçimlerinde muhalefet ciddi bir halk desteği almasına rağmen resmî ideolojinin tüm hayatı etkilemesi yüzünden demokratik bir zemin oluşturmamıştır (Taylan, 2021).

3.3. Cumhuriyet Halk Partisi'nin Yapılanmasındaki Dönüşüm

Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümünün ardından 26 Aralık 1938'de toplanan olağanüstü CHP kurultayında İsmet İnönü değişmez genel başkan olarak kabul edilmiştir. Bu gelişmenin ardından Türkiye'de milli şef dönemi başlamıştır. İsmet İnönü, cumhurbaşkanı olmasının ardından yeni isimlerle yeni bir kadro oluşturmaya çalışmıştır. Refet Bele ve Ali Fuat Cebesoy CHP bünyesine katılmıştır. Hüseyin Cahit Yalçın, Fethi Okyar, Kazım Karabekir ve Hasan Rıza Soyak CHP milletvekili olarak meclise girmişlerdir. Atatürk dönemi küskünleri olan bu isimlerin partiye kazandırılması ile parti içinde yumuşamaya gidilmeye çalışılmıştır. Milletvekili adayı belirlemesinde de bir değişikliğe gidilmiştir. Parti içi demokrasiye örnek oluşturabilecek bir sistem uygulanmıştır. Sisteme göre 62 ilin 28'inde partinin ikinci seçmenlerinden milletvekili adayları ile ilgili görüş belirtmeleri istenmiştir. Görüşmeler çoğunlukla Halkevlerinde gerçekleştirilmiştir. Sonuçlar halk ile paylaşılmamıştır. Yoklamalar sonucu listeye giren adaylar çoğunlukla aday gösterilmiştir (Salep, 2020). Buradan anlaşılabileceği üzere CHP'de İsmet İnönü'nün genel başkanlığı ile parti içerisinde Atatürk dönemi uygulamalarından farklılaşma yaşanmıştır.

İsmet İnönü, Atatürk'ün yakın çalışma arkadaşlarını devlet yönetiminden uzaklaştırmıştır. Atatürk döneminde yönetimden el çektirilmiş ve Atatürk'ün faaliyetlerine eleştirel yaklaşan kimselere yönetimde yer vermiştir. Cumhurbaşkanı İnönü, kendinden önceki döneme birtakım ithamlarda da bulunmuştur (Özçelik, 2011). İsmet İnönü, küskünleri CHP bünyesine kattığı bu dönemde, 1939 yılı başında Celal Bayar başbakanlık görevinden istifa etmiştir. Celal Bayar başbakanlıktan istifa etmesini seçimlerin yenilenme kararına bağlamakla birlikte aslında pek çok neden bulunmaktadır. Bunlar; kabinenin uyumlu çalışmadığı yönündeki iddialar, cumhurbaşkanının talep etmesi ve bazı bakanların değişmesidir. Celal Bayar'ın yerine hükümeti kurma görevi Refik Saydam'a verilmiştir (Duman, 2017).

Cumhurbaşkanı seçilmesinin ardından İsmet İnönü'nün karşısında iki önemli konu vardır. Bunlar; yapılması planlanan toprak reformu ve çok partili hayata geçiştir. İsmet İnönü, çok partili yaşama geçişle ilgili olarak İstanbul Üniversitesinde yaptığı bir

açıklamada CHP'nin çok partili siyasi rejimi hedeflediğini belirtmiştir. 1939'da CHP güdümünde de olsa mecliste denetimi sağlamak için bir müstakil grup kurulmuştur. 1930'larda Avrupa'da Salazar, Hitler, Stalin ve Franco gibi liderlerin kurdukları otoriter rejimler oldukça popülerdir. Bu rejimlerin merkezîyetçi ve otoriter anlayışlarından CHP yöneticileri de etkilenmiştir. Ancak CHP kadrolarının otoriter rejimi totaliter bir rejim haline getirmek bir yana demokrasiye geçiş adımlarını attıkları bir gerçektir. Merkezîyetçi yönetim anlayışı sonucu halk ile ilişkileri kopma noktasına gelen CHP yerel yönetimlerdeki taleplerin kurultayda tartışılması için dilekler sistemini getirmiştir. Bu sistem sosyo-ekonomik eğilimlerin kurultaylarda gündemde gelmesine katkı sağlamıştır. Ayrıca dilekler sistemi CHP hükümetinin katılımcı demokrasi arayışının bir göstergesidir (Erdoğan, 2017).

Refik Saydam'ın başbakan olması Celal Bayar ve onun temsil ettiği siyasal ve ekonomik düşüncenin tasfiye edilmesi anlamını taşır. Celal Bayar ile farklılaşan halkçı ve devletçi anlayış Refik Saydam ile yeniden tesis edilmiştir. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile Başbakan Refik Saydam arasındaki uyumda etkili olmuştur (Metintaş & Kayıran, 2008). Refik Saydam'ın kurduğu hükümette önemli değişiklikler olmamıştır. Yalnızca Dâhiliye ve Ziraat Vekilleri değişmiştir. Hükümet değişikliğinde Celal Bayar'ın görevi bırakması üzerine yoğunlaşmıştır. İsmet İnönü'nün hükümet kurma görevini Refik Saydam'a vermesi şaşırtıcı olmamıştır. Refik Saydam en zor zamanlarda İnönü'nün en yakını olmuştur. Yeni hükümetin kurulmasının ardından İsmet İnönü, Çankaya köşküne yerleşmiştir. Bu durum siyasi gücün kendisinde bulunduğu göstergesidir. Saydam, başbakan olduktan sonra CHP ve devlet arasındaki ilişkilere yönelmiştir. 1936 yılından itibaren CHP ile devlet özdeşliği oluşmuştur. CHP'nin yapısı devlet içerisinde kaybolmuştur. Devlet yöneticileri ve bürokratlar CHP üzerinde düzenleme ve denetleme yetkisine de sahip oluyordu. Bu olaydan iki buçuk yıl sonra CHP'yi devletten ayırma yoluna gidilmiştir. İlk olarak CHP genel sekreterliği ayrılmıştır. Refik Saydam partinin genel başkan vekili Ahmet Fikri Tüzer ise parti genel sekreteri olmuştur. CHP'nin yönetim içerisindeki yeri sorgulanmıştır. CHP'nin devlet mekanizmasından ayrılarak kendine ait bir kimlik kazanması amaçlanmıştır. Refik Saydam seçimlerin yenileneceğini de açıklamıştır. Refik Saydam'ın kurduğu hükümet oylamaya katılan 341 üyenin tamamının oyunu alarak göreve başlamıştır (Koçak, 2007, s. 14-20).

Şükrü Saraçoğlu'na, Refik Saydam'ın vefat etmesinin ardından hükümet kurma görevi verilmiştir. I. Saraçoğlu Hükümeti'nin programı önce CHP Meclis Grubunda sonra TBMM'de okunmuş ardından gerçekleşen oylamada üyelerin tamamının oyu ile göreve

başlamıştır. Yeni hükümet icraatlarına belli önlemler alarak başlamıştır. Savaş döneminde zenginleşen kesimden vergi almak üzere 1942’de Varlık Vergisi Kanunu meclisten çıkarılmıştır. 8 Mart 1943 tarihinde yapılan seçimler dolayısıyla I. Saraçoğlu Hükümeti istifa etmiştir (Saraç, 1994).

1943 milletvekili seçimlerine kadar 1908 yılında çıkarılan İntihab-ı Mebusan Kanunu uygulanmıştır. Osmanlıdan miras kalan bu kanunun yerine 1942’de 4320 sayılı Mebus Seçimi Kanunu çıkarılmıştır. 1943 seçimleri yeni kanunun uygulandığı ilk seçimlerdir. Seçimlerin savaş döneminde gerçekleştirilmesinden dolayı İnönü’nün liderliği ile milli birlik ve beraberlik kavramlarının ön planda olduğu bir propaganda yürütülmüştür. 1943 seçim beyannamesinde pek çok seçim bölgesinde milletvekili sayısının üzerinde aday gösterileceği duyurulmuştur. Bu uygulama ile 38 ilde seçilecek 334 milletvekili için 412 aday çıkarılmıştır. Büyükşehirler hariç pek çok ilde aday sayısı seçilecek milletvekilin üzerindedir. Bu yolla ikinci seçmenlere farklı adaylar arasından istediklerini tercih etme imkânı sunulmuştur. Yeni uygulama Türkiye’nin demokrasi yolunda attığı bir gelişme olarak değerlendirilmiştir. Bu adım o dönem için önemli bir yenilik olarak görülmüştür. Bu sistemi getiren İsmet İnönü’ye savaş dönemindeki başarılı politikası da vurgulanarak övgüler düzülmüştür. İsmet İnönü’nün liderliğinde beraber olunması gerektiği ve milletvekili sayısından fazla aday gösterilmesinin rejimin demokratikleşmesi açında önemi vurgulanmıştır. Milletvekili sayısından fazla aday gösterilmesi milletvekili adaylarında ikinci seçmenlerin beğenisini kazanma gerekliliğini doğurmuştur. Türkiye bu sistemle ilk defa rekabete dayalı bir seçim ortamına girmiştir (Çiftçi, 2018). İsmet İnönü döneminde atılan bu adımlar çok partili siyasi hayat bir hazırlanma süreci olarak değerlendirilebilir.

1943 seçimlerinin ardından hükümeti kurma görevi yeniden Şükrü Saraçoğlu’na verilmiştir. Tam anlamıyla uygulanamayan Varlık Vergisi uygulamasına 1944’te kaldırılmıştır. II. Saraçoğlu Hükümeti döneminde önemli olayları da doğuracak Çiftçiyi Topaklandırma Kanunu Meclisten geçmiştir. Bu Hükümet döneminde gerçekleştirilen önemli gelişmelerden birisi de ilk bütünleşik seçim kanunudur. CHP’nin II. Olağanüstü Kongresinde bu değişiklik kararlaştırıldıktan sonra değişiklik hayata geçirilmiştir. CHP programında seçim sistemi şu şekilde ifade edilmiştir; “yurdumuzun genel şartlarına göre, vatandaşın yakından tanıdığı ve güvendiği kimselere oy vermesini temin eden iki dereceli seçimi ameli icaplara uygun bulur” ifadesi “milletvekili seçimlerinde tek dereceli seçim tarafıyız” şeklinde değiştirilmiştir. 4918 sayılı Kanunla demokrasi yolunda önemli bir adım olan tek dereceli seçime geçilmiştir. Demokrat Parti’nin kurulması ile sonuçlanacak

Meclis içerisindeki muhalif hareket Şükrü Saraçoğlu döneminin önemli olaylarından biridir (Saraç, 1994).

Çiftçi Topraklandırma Kanunu ve bütçe teklifi mecliste yoğun eleştirilere maruz kalmıştır. Meclisteki muhalefetin partileşme yoluna gideceği artık belirginleşmiştir. Bütçe görüşmelerinin ardından Şükrü Saraçoğlu güvenoyu istemiştir. Oylama sonucunda 359 milletvekili hükümete güvenini bildirirken 7 milletvekili ret oyu kullanmıştır. Ret oyu kullanan milletvekilleri; Hikmet Bayur, Celal Bayar Adnan Menderes, Fuat Köprülü, Refik Koraltan, Emin Sazak ve Recep Peker'dir. Bu oylama ile muhalif milletvekilleri ortaya çıkmıştır. Recep Peker'in muhalif tavır alması şaşkınlıkla karşılanmıştır. CHP yönetimi muhalefetin önüne geçmek için değişiklik yapmak zorunda kalmıştır. CHP genel sekreterliğine Mahmut Şevket Esenal, Ticaret Bakanlığına Raif Karadeniz getirilmiştir. Yine bu dönemde yeni bir muhalif grup daha oluşmuştur. CHP bu durum karşısında isteklerin değerlendirileceğini belirtmiştir. 7 Haziran 1945'te yapılan ara seçimlerde aday belirleme konusunda CHP yönetimi rol almamıştır. Bu durum CHP'nin muhalefete yumuşak bir tavır takınmaya başladığının bir göstergesidir (Haytoğlu, 1997).

3.3.1. 1946 Olağanüstü Kurultayı

Demokrat Parti'nin kurulması ve iktidarı devralmasına kadar geçen çok partili siyasi yaşama geçiş sürecinde, CHP'nin ana gündemi yeni düzene uyumu sağlamaktır. Bu uyumu sağlamak adına parti tüzük ve programında bir dizi değişikliğe gidilmiştir. Parti organları daha aktif bir hale getirilerek sorunların tespit edilmesi ve bu sorunlara çözüm üretilmesi amaçlanmıştır. Çözüm üretmek için parti içerisinde parti kurultayı ve parti müfettişlikleri ön plana çıkmıştır. Parti örgütlerinin tüzüğe göre çalışması, partinin prensiplerinin yayılması, parti mensupları arasındaki sorunların çözülmesi, halkevlerinin denetimi ve taşra ile parti arasındaki bağı sağlamak pek çok amaçla oluşturulan parti müfettişlikleri verimli olamamıştır. Bu durumda müfettişlerin sorunları merkeze bildirme dışında bir yetkisinin bulunmaması etkili olmuştur. Merkezîyetçi yapı dolayısıyla merkeze iletilen sorunlar ya çok geç çözülmüş ya da hiçbir değişiklik olmamıştır. Bu durumlar müfettişlerin raporlarına da yansımıştır (Çakmak, 2017).

CHP, değişen siyasi koşullar karşısında bir değişime gitmek zorunda kalmıştır. CHP bu durum karşısında kendi yapılanmasında muhalefetin isteklerine paralel olarak değişime gitme ihtiyacı duymuştur. 1946 yılında CHP Kurultayı olağanüstü olarak toplanmıştır. Ancak 1946 Kurultayı CHP'den ziyade devleti merkeze oturtmuştur. Ülkenin

yeni siyasi koşullara uygun bir hal alması amaçlanmıştır. Cumhurbaşkanı İşmet İnönü, partilileri Kurultaya bizzat kendisi davet etmiştir. Tek Parti döneminde yapılan kurultaylarda olduğu gibi bu kurultayda da delegelerin ihtiyaçları önemsenmiştir. Delegelerin zamanında Ankara’da bulunmaları, kalacak yerlerin ayarlanması ve yol masraflarının parti tarafından karşılanacağı belirtilmiştir. Kurultayda konuşulacak konular ve alınacak karar daha kurultay toplanmadan basında yer almıştır. İşmet İnönü kurultayda seçim ve seçim sistemi ile seçimlerin güvenli bir şekilde yapılacağına değinmiştir. Ardından CHP genel kurulunun seçimle işbaşına gelmesi, cemiyetler kanunun değiştirilmesi, parti başkanlığı ve müstakil grubun kaldırılması hakkında konuşma yapmıştır (Uzun, 2013).

İşmet İnönü, Kurultayın açılış konuşmasında değişen siyasi koşulların bir sonucu olarak müstakil grubun kaldırılacağının sinyallerini vermiştir. Müstakil Grup, 1946 Kurultayına çeşitli konularda oldukça geniş bir rapor sunmuştur. Müstakil Grubun kuruluş amacı hükümeti denetlemek ve eleştirmek olmasına karşı görevini layıkıyla yerine getirememiştir. Kurultaya sundukları raporda İşmet İnönü’den övgüyle söz etmiş ve kendisine bağlı olduklarını iletmişlerdir. Başka siyasi partilerin kurulması ile bir işlevi kalmayan Müstakil Grup parti tüzüğünde yapılan bir değişiklik ile sonlandırılmıştır (Payaslı, 2014). Müstakil Grubun kaldırılması Demokrat Parti’nin CHP’de neden olduğu yapısal bir değişiklik olarak değerlendirilebilir.

İşmet İnönü’nün kurultayda yaptığı konuşmalar partililer tarafından beğeni ile karşılanmıştır. İnönü, seçimleri kaybetmeleri durumunda muhalefet olarak görev yapacaklarını, ölene dek CHP’nin bir üyesi olarak kalacağını, diğer partilerin seçimlere katılmaları gerektiğini ve dini siyasete karıştıran ve dış devletlerle ilişkili olan partilerle mücadele edileceğini belirtmiştir. Kurultay basında geniş yer bulmuştur. Basında 1946 Kurultayı için tarihi bir önem arz ettiği ve büyük beklentiler oluşturduğu yazılmıştır. Kurultayın ardından parti programında değişiklik önergesi verilmiştir. Önerge parti programının 4. Maddesini C fıkrasının değiştirilmesi ve 22. Maddenin kaldırılması ile ilgilidir. Nafi Atıf Kansu tarafından verilen önergeye gerekçe olarak genel seçimlerin tek dereceli yapılması ile demokrasi yolunda ilerleneceği ve 22. Maddenin kaldırılması ile cemiyet kurma özgürlüğü’nün genişleyeceği gösterilmiştir. Parti programındaki bu değişiklikler temelde demokratik gelişimin sağlanması ile ilgilidir (Uzun, 2013) 1938 yılında Cemiyetler Kanunu’na getirilen “sınıf esasına dayalı cemiyet kurma yasağı” Haziran 1946’da kaldırılmıştır (Özerkmen, 2003).

Demokrat Parti'nin kurulmasının ardından işçi kesimi yeni partiye ilgi göstermiştir. Bu durum CHP'de hareketliliğe sebep olmuştur. İşçilerin CHP'ye ilgisinin artması istenmiştir. 1946 sonunda pek çok işçi sendikası kapatılmış ve yöneticileri tutuklanmıştır. Ancak CHP, Demokrat Parti faktörünü göz önüne alarak kendine yakın işçi sendikaları kurdurmaya çalışmıştır. Hatta bu amaçla parti örgütünde bir değişikliğe gidilmiştir. CHP bünyesinde İşçi Bürosu kurulmuştur. CHP, sendikalaşma konusunda Türkiye Sosyalist Emekçi Köylü Partisi örgütlenmesini incelemiştir. Sendikalara maddi yardımda bulunulmuş ve işçilere yönelik Sendika ile Hürbirlik gazetelerinin çıkarılmasına yardımcı olunmuştur. Ancak CHP'nin bu adımı sendikaların siyasallaşmasına ve sonraki dönemlerde siyasetin gölgesinde kalmasına sebep olmuştur (Kaştan, 2006).

Kurultayda muhalefetin sık sık koz olarak kullandığı genel başkanlık konusu da görüşülmüştür. Değişmez genel başkanlık tabirindeki 'değişmez' ifadesinin kaldırılması teklifi tabandan bir baskı olmamasına rağmen bizzat İsmet İnönü tarafından teklif edilmiştir. Hatta kurultaya değişmez genel başkanlığın devamı için önerge verilmiştir. Kurultaya katılan partililer İsmet İnönü'nün bu teklifinin önemli bir demokratik tavır olarak değerlendirmişlerdir. İsmet İnönü, bu tavır dolayısıyla partililerin takdirini kazanmıştır. 1946 Kurultayı sonucu değişmez genel başkanlık kaldırılmıştır. Genel başkanların parti kongresi tarafından milletvekillerinin içinden ve yalnızca dört yıllığına seçilmesine karar verilmiştir. Kongrede İsmet İnönü tekrardan genel başkan seçilmiştir (Uzun, 2013). 1946 Kurultayıyla fiilen tek parti dönemi son bulmuştur. Parti tüzüğü değiştirilerek genel başkan kavramının kullanılması ve genel başkanların seçimle işbaşına gelmesi kararlaştırılmıştır. Tüm bu adımların atılmasında Demokrat Parti'nin seçim başarısı etkili olmuştur. Demokrat Parti'nin liberal ve demokrat politikaları CHP'yi etkilemiştir (Özdemir, 2013).

Demokrat Parti programının dokuzuncu ve onuncu maddeleri seçim sistemi ile ilgilidir. Bu maddelerde seçimlerin tek dereceli, eşitlikçi, serbest ve gizli oy ve açık sayım ilkelerine göre yapılması gerektiği ifade edilmiştir. CHP'nin 1946 Kurultayında parti tüzük ve programı ile ilgili önemli değişikliklerin yapılması kararlaştırılmıştır. Kurultay sonrası tek dereceli seçim sistemine getirilmiş ve milletvekilleri doğrudan halkın oyları ile seçilmiştir. İsmet İnönü, Kurultayda ilk kez tek dereceli yapılacağını ve gerekli tüm tedbirlerin alınacağını açıkça belirtmiştir. 31 Mayıs 1946 tarihinde tek dereceli seçim sistemini içeren Milletvekili Seçimi Hakkında Kanun Tasarısı mecliste görüşülmeye başlanmıştır. Adnan Menderes, kanun tasarısını yargı denetimi ve nispi temsilin olmaması bakımından eleştirmiştir. Yeni kanun 5 Haziran 1946'da kabul edilmiştir. Kanunla seçim

sistemi seçimlerin bir günde ve tek dereceli olarak yapılması şeklinde değiştirilmiştir. Ayrıca bu kanunla Osmanlı Devletinden günümüze kadar uygulanan iki dereceli seçim sistemi son bulmuştur (İdem, 2022). Seçim sistemindeki bu değişiklikle CHP'nin Demokrat Parti programındaki değişiklik isteklerini kabul ettiği anlaşılmaktadır.

3.3.2. 1947 Kurultayı

Çok partili yaşama geçiş CHP'nin liberalleşme yolunda adımlar atmasına sebep olmuştur. CHP kendi içerisindeki aşırılara bir hamle olarak 1946'da Hilmi Uran'ı parti genel sekreterliğine atamıştır. Ayrıca 1947'de parti içindeki ılımlıların baskısı sonucu Recep Peker başbakanlıktan istifa etmiştir. Recep Peker'in yerine liberal olarak bilinen Hasan Saka hükümeti kurmakla görevlendirilmiştir. Ancak CHP açısından en önemli değişim 17 Kasım 1947'de gerçekleştirilen Yedinci Büyük Kurultay ile görülmüştür. Bu kurultay sonucu gerçekleşen parti içi düzenlemeler oldukça önemlidir (Kılıç, 2012).

Yedinci Büyük Kurultay 63 ilden 782 delegenin katılımı ile toplanmıştır. Kurultay topladığında CHP iktidarda bulunmaktadır. Kurultay boyunca ciddi özeleştireliler dile getirilmiştir. Özeleştiri yapılan konuların başında halkın CHP'den uzaklaşması konusu gelmiştir. Halk, Kurtuluş Savaşını gerçekleştiren CHP'den oldukça uzaklaşmasının en açık kanıtı halkın Demokrat Partiye yönelişi gösterilmiştir. Ayrıca CHP'nin etkili propaganda yapamadığı bu yüzden siyasi rekabette geride kaldığı belirtilmiştir. Bu konuda örgütün bir programının bulunmayışı ve propagandanın ilkel bir biçimde yapıldığı eleştirilmiştir. CHP'nin en büyük zafiyeti olarak, parti ilke ve politikalarındaki tutarsızlıklar gösterilmiştir. Kurultayda partinin örgütlenme biçimi üzerinde önemle durulmuştur. Partinin yukarıdan aşağıya doğru merkezden gelen talimatlarla yönetildiği iddia edilmiştir. Delegeler, örgütün temel taşının ocaklar olduğunu ancak ocaklara yeterince önem verilmediğinin altını çizmiştir. Delegelere göre CHP'nin sorunu; partinin propaganda örgütünden yoksun olması, parti ilke ve politikalarındaki tutarsızlıklar ve merkeziyetçi parti yapılanmasıdır. Delegeler tüm eleştirilerine rağmen CHP'den umutludur. CHP, Demokrat Parti karşısında kendini yeniden yapılandırmalıdır. Bu doğrultudaki en önemli gelişme Kurultayın yeni bir parti programı ve tüzük oluşturmalarıdır. CHP'nin yeni konjonktüre göre yapılandırılması amaçlanmıştır (Akgül, 2011).

1947 CHP Tüzüğü ile örgüt yapılanmasında köklü değişiklikler yaşanmıştır. Yeni tüzüğün getirdiği temel prensip seçilmişlerin atamışlar karşısında daha etkili olmasıdır. Genel Başkanlık Divanı kaldırılmış, genel başkan sorgulanabilir bir konuma getirilmiştir.

Tüzüğe göre Parti Divanı örgütte aktif bir hale kavuşturulmuştur. Parti Divanı, tüzük gereğince Kurultay tarafından seçilen kırk üye, Başbakan, Meclis Başkanı ve Meclis grup Başkanvekilinden oluşmaktadır. Getirilen yeni bir uygulama olarak Genel Başkan ve Genel Başkan Vekil'inin Kurultayda iki yılda bir seçileceği kabul edilmiştir. Ayrıca genel başkanlık ve cumhurbaşkanlığının bir arada yürütülemeyeceği bu durumda genel başkanın yetkilerini genel başkan vekiline devredileceği belirtilmiştir. Bu karar 12 Temmuz Beyannamesini de güçlendiren bir adımdır. 1947 Tüzüğünde, Parti Divanına parti Genel Sekreterini seçme ve Genel İdare Kurulunun 11 üyesini seçme yetkisi verilmiştir. Yerel yönetimlerin parti içindeki konumu güçlendirilmiştir. Yeni tüzükte milletvekili adaylarının %30'u Parti Divanı tarafından belirlenirken, %70'i yerel yönetimler tarafından belirleneceği belirtilmiştir. Kurultay'ın toplanma aralığı dört yıldan iki yıla düşürülmüştür. Olağanüstü kurultaya çağırma yetkisi önceden yalnızca genel başkana aittir. Yeni Tüzüğün getirdiği bir değişiklik olarak, olağanüstü kurultay Parti Divanı'nın üçte iki çoğunluğu ve en az on ilin il idare kurulu talebi ile toplanabilmektedir. Yerel yönetimlerin Kurultayda temsil edilme oranı arttırılmıştır. 1947 Tüzüğü ile parti içi demokrasi anlayışında önemli ilerleme kat edilmiştir. Bunlara örnek olarak; il başkanlarının seçimle işbaşına gelmesi, parti müfettişliklerinin aktif konumuna son verilmesi ve en büyük mülki idare amirinin parti kongrelerine ve gizli toplantılara katılması, gerektiğinde açıklama yapması uygulamasına son verilmesi örnek gösterilebilir. Ayrıca partiye üye olma yaşı 18'e düşürülmüştür. Üye olan herkesten aidat almak zorunlu hale getirilmiştir. 1947 Tüzüğü, örgüt organlarını aşağıdan yukarıya doğru sayarak yapılandırmıştır. Bu merkeziyetçi örgüt anlayışının değişmesi açısından önemli bir gelişmedir (Kaştan, 2017).

Kurultayın üçüncü oturumunda Genel Sekreter Hilmi Uran partinin üye kaybı sorununa değinmiştir. Sorunu çözmek için partinin üye sayısının tespit edilmesi gerekmiştir. O güne kadar tutulan üye sayısı rakamlarında çelişkiler vardır. Bu durumda taşralı parti yöneticilerinin üye sayısını olduğundan fazla göstermesi yatmaktadır. CHP'nin 15. yıl broşüründe iki milyon civarı üyeden söz edilirken 1936'da 1.237.504 başka bir belgede 1.260.000 üyeden söz edilmektedir. Sorunun çözümü adına partililere kimlik kartı verilmiş, kongreler yakından takip edilmiş ve kongrelere katılan üyeler tespit edilmeye çalışılmıştır (Çakmak, 2017). CHP bu adımları ile mevcut üye gücünü anlamak istemiştir.

Hilmi Uran parti üye sayısının tespiti ile ilgili şu ifadeleri kullanmıştır;

“Parti genel sekreterliği vazifesine başladığım zaman önümde mesele olarak partinin umunu durumu vardı. Çünkü geçirdiğimiz 1946 mebus seçiminde bize mensup bildiğimiz birçok kimse, habersizce öteki partiye mal olmuş ve seçimlerde de karşiki partiye rey vermişti. Halbuki bunların kayıtları henüz bizdeydi ve her şeyden ya kendi isteklerine uyarak yahut da mahallerinden yapacağımız tahkik ve tetkike dayanarak bu bilgilerin kayıtlarını parti defterlerinden silmek ve kendilerini parti dışına atmak icap ediyordu. Biz bu muamelenin selamete ve sıhhatle yürütülebilmesi tedbiri olarak, bütün partililere kimlik cüzdanı adı altında birer hüviyet varakası vermeyi ve bu varakayı verirken de her şahıs hakkında lüzumlu tahkikatı yapmayı kararlaştırdık. Bu muamele uzun zamanımızı aldı, fakat parti umumi kuvvetinin ne olduğu da ancak bu muameleden sonra anlaşılabildi.” (Uran, 2017, s. 372-373).

CHP Kurultay ve müfettiş tutanaklarında memurlardan şikâyet eden vatandaşların karşı partiye üye olduklarına dair beyanlar bulunmaktadır. CHP’nin halkın gözünden düşmesinde bürokrasinin halk üzerindeki olumsuz davranışları etkili olmuştur. Okuma yazma oranının düşük, siyasi bilincin tam anlamıyla oturmadığı bu dönemde partilere aidiyet duygusu düşüktür (Çakmak, 2017).

3.3.3. Çok Partili Siyasi Hayata Geçişle Halkevleri

Demokrat Parti ile CHP arasındaki mücadele alanlarından biri de Halkevleri üzerine olmuştur. 1947 yılında Celal Bayar, halkevlerinin eğitimden ziyade siyaset ile uğraştıklarını iddia etmiştir. Ayrıca halkın parası ile kurulan radyonun yalnızca CHP lehine yayın yaptığını dile getirmiştir. Muhalefetin Halkevlerine yönelik eleştirileri nedeniyle 1947 Kurultayında Halkevleri konusu da gündeme gelmiştir. Halkevlerinin birer kültür kurumu olarak faaliyet göstermesi kararlaştırılmıştır (Akter, 2018). Kurultayda partinin işleyişi kapsamında CHP’nin yan kuruluşu olarak faaliyet gösteren halkevlerinin durumu tartışılmıştır. Delegeler Halkevlerinin abartıldığı kadar başarılı olmadığına değinmiştir. Behçet Kemal Çağlar, Halkevleri dergisinin ve Ülkü dergisinin hiç okunmadığına ve halkevlerinin faaliyetlerinin sönükleştiğine değinmiştir. Trabzon delegesi Kemal Kefeli,

4170 halkodasının yüzde %75'nin var olmadığını bunların yalnızca inşaat aşamasında olduğunu belirtmiştir (Hatipoğlu, 2012, s. 214).

Demokrat Parti'nin kurulmasının ardından halkevlerinin faaliyetleri azalmıştır. Bu durumda, Halkevlerinde çalışmalar yapan pek çok bilim adamının yeni kurulan muhalefet partisi saflarına geçmesi ve çok partili düzende CHP'nin halkevlerine yeterli mali desteği sağlayamaması etkili olmuştur. 1947 Kurultayında halkevleri konusunu görüşmek amacıyla Fahrettin Kerim Gökay başkanlığında bir komisyon kurulmuştur. Komisyon, halkevleri ve halkodalarının tüm vatandaşların kullanımına açık olması ilkesini getirmiştir. Halkevlerinin, CHP'den ayrı bağımsız bir tüzel kişi olarak faaliyetlerini sürdürmesi kararlaştırılmıştır. Bu kararlarda amaç halkevlerine yöneltilen eleştirileri bertaraf etmektir. Demokrat Parti, bu kararlara rağmen halkevlerini CHP'ye karşı kullanılacak bir koz olarak görmüştür. Halkevleri ile ilgili 1948 bazı uygulamalar getirilmiştir. Bunlar, halkevlerinin yılda bir kez kongre yapması ve idare heyetleriyle başkanlarının kongrede seçilmesidir. Ancak bu kararlar halkevlerinin CHP'nin vakfına dönüştürüldüğü şeklinde eleştirilmiştir. CHP iktidarı devretmeden 1949 yılında pek çok şehirde 50 yeni halkodası açmıştır. 1950 yılında 4322 halkodası ve biri Londra'da olmak üzere 478 halkevi bulunuyordu (Malkoç, 2010). Halkevleri yaygın olarak tüm ülkede faaliyet göstermesine rağmen Demokrat Parti faktörü ile verimliliği azalmıştır. CHP bir yan örgütü olan bu kurumlarda değişime gitmek zorunda kalmıştır.

3.3.4. 12 Temmuz Beyannamesi ve Hükümet Değişiklikleri

1946 seçimleri sonrası Demokrat Parti mecliste yerini almıştır. İsmet İnönü'nün yeni şartlarda yürüteceği politika iç siyaset açısından büyük önem taşımaktadır. İnönü, seçimlerden sonra hükümet kurma görevini otoriter eğilimleri ile bilinen Recep Peker'e vermiştir. Peker Hükümeti döneminde muhalefet ve iktidar ilişkileri her zaman gergin seyretmiştir. 18 Aralık 1946'da yapılan bütçe görüşmelerinde Recep Peker'in muhalefete yönelik sert bir üslup kullanmıştır. Demokrat Parti bu görüşmelerin ardından meclisi terk etmiştir. İsmet İnönü cumhurbaşkanı olarak devreye girmek zorunda kalmıştır. Demokrat Parti dokuz gün süren krizin ardından İnönü'nün arabuluculuğu ile meclise dönmüştür. Bu krizin ardından iki parti arasındaki ilişkiler yeniden gerilmiştir (Ateş & Gökçeler, 2019).

İktidar, Demokrat Parti'nin ihtilalci siyaset yapmakla suçlarken muhalefet de iktidarı sert politikalar yürütmekle suçlamıştır. 9 Mayıs 1947'de Celal Bayar ve Recep Peker arasında bir görüme gerçekleşmiş ancak bir sonuca varılamamıştır. İsmet İnönü,

siyasi ortamın yeniden gerginleşmesi nedeniyle duruma müdahale etmiştir. Taraflarla tek tek görüşerek onları bir araya getirmiştir. Görüşmelerin ardından İnönü, 12 Temmuz 1947’de hükümet ve devlet mekanizmasını eleştiren bir beyanname yayınlamıştır. Beyanname’nin en önemli maddesi İsmet İnönü’nün cumhurbaşkanı olarak kendini iktidar ve muhalefet karşısında eşit olarak konumlandırmasıdır (Ateş & Gökçeler, 2019). Hiç şüphe yok ki tek parti döneminin Milli Şefi İsmet İnönü bu adımları bir muhalif partinin kurulması, bu partinin halk nezdinde yarattığı algı ve iktidar lehine düzenlemeleri içeren seçimlerin etkisiyle atmıştır.

İsmet İnönü, geçmişteki çok partili siyasi hayat denemelerinin karşılıklı suçlamalar nedeniyle başarısızlıkla sonuçlandığının bilincindedir. Kendisi, 1925 ve 1930’daki çok partili siyasi hayat denemesinde hükümet başkanıdır. İktidar ve muhalefetin abartılı şikayetleri olsa da şikayetlerin doğruluk payı olduğunu belirtmiştir. İnönü iki tarafa da eşit mesafede bulunduğunu hatırlatmıştır. İki tarafın iddialarını da reddetmemiştir. İnönü, idare mekanizmasının zor bir tecrübeden geçtiğini belirtmiştir. Cumhurbaşkanına göre idare uzun süre tek parti sistemi içerisinde çalıştığından yeni dönemde bir çelişki içerisindeydir. Muhalif unsurlara eşit mesafede durulmasını güvenli siyasi hayatın temel ilkesi saymıştır. Hükümetlerin el değiştirmesi durumunda bürokrasiye adil davranmanın bir zorunluluk olduğunu ifade etmiştir. İsmet Paşa, 12 Temmuz Beyannamesi ile nihai olarak iki taraf arasındaki güveni tesis etmeye çalışmıştır (Eraslan, 1998).

12 Temmuz Beyannamesi ile siyasi ortamda yumuşama dönemi başlamıştır. İsmet İnönü, CHP genel başkanı olmasına karşın iki partiye de eşit mesafede duracağını sözünü vermiştir. Bu gelişme dış politika ile de ilişkilidir. Beyanname, ABD ile Türkiye arasında yardım anlaşmasının imzalanacağı gün yayınlanmıştır. Ayrıca beyanname bir siyasi sözleşme hüviyetindedir. Buna göre artık çok partili siyasi hayattan geri adım atılamaz. İnönü, partiler arasında genel başkanlık kimliğini bırakarak bağımsız bir cumhurbaşkanı gibi hareket etmiştir. Bunlara ek olarak muhalefetin yasalar çerçevesinde görevini yapacağı garanti altına alınmıştır. 12 Temmuz Beyannamesinin ardından Demokrat Parti muhalefet çalışmalarını daha çok meclis kanalı ile gerçekleştirmiştir. Beyannamenin doğurduğu önemli sonuçlardan biri de iki partide aşırıların tasfiye edilmeye başlanmasıdır. Demokrat Parti, aşırılardan arınarak merkez partisi görünümü kazanmaya çalışmıştır (Akın, 2005).

Çok partili siyasi hayata geçişle CHP içerisinde bir bölünme yaşanmıştır. İlk başta fazla belli edilmeyen Recep Peker karşıtı grup bir süre daha hükümete desteğini

sürdürmüştür. Ancak Mayıs 1947’de parti içi muhalefet daha da belirginleşmiştir. CHP’deki bölünme temelde tek parti rejimi yanlıları olan ‘Pekerciler’ ve ‘demokrasi yanlıları mutediller’ şeklindedir. Bu süreçte 12 Temmuz Beyannamesinin ardından bir kırılma yaşanmıştır. Beynamede Demokrat Parti’nin ihtilalci bir yapı olmadığı belirtilmiştir. Bu ifade Demokrat Partiyi ihtilalcilikle suçlayan Recep Peker’in iddialarını geçersiz bırakmıştır. Peker’e göre İnönü partisinden ayrı düşünülemez. İnönü’nün partiler arası hakemlik rolü yapması demokrasiye aykırıdır. Demokrasilerde hakem halktır. Beyanname’nin yayınlanması sonrası Peker ve İnönü’nün arası açılmıştır. Peker bu süreçte parti içeresinde ve parti dışarısından yoğun eleştiri almıştır. Parti içerisinde ileride ‘Otuzbeşler’ adını alacak olan mutedil grubun yürüttüğü muhalefet vardır (Unat, 2011).

Otuzbeşler Grubu, Recep Peker’e kıyasla daha ılımlı ve demokratiktir. Liberal ve uzlaşmacı bir siyaseti savunmuşlardır. Bu şekilde CHP ve Türkiye’nin demokrasi yolunda ilerleyeceğini düşünmüşlerdir. Grubun liderliğini Nihat Erim üstlenmiştir. Nihat Erim, CHP’nin yeniden örgütlenmesini, kadrosunun gençleşmesini ve partiden aşırıların tasfiye edilmesini istemiştir. Ayrıca Otuzbeşler ve Demokrat Parti’nin ortak yönleri de bulunmaktadır. Otuzbeşler, Demokrat Parti gibi cumhurbaşkanlığı ve CHP genel başkanlığının farklı kişilerde olması gerektiğini savunmuştur (Unat, 2011). Bu durum Demokrat Parti’nin eleştirilerinin CHP içerisinde taraftar bulunduğunu göstermektedir.

Recep Peker’in tek parti yönetimini savunması çok partili rejimin tıkanmasına sebep olmuştur. İnönü, CHP içerisindeki dengeyi sağlamak adına muhalif gruba destek olacaktır. 12 Temmuz Beyannamesinin ardından grubun muhalefeti daha da artmıştır. 26 Ağustos 1947’de CHP grubu toplanmıştır. Toplantı da Cavit Oral ve arkadaşlarının verdiği bir önerge ile tansiyon yükselmiştir. Recep Peker, tartışmaların ardından güvenoyu istemiştir. Peker, 303 güvenoyuna karşı 34 güvensizlik oyu almıştır. Bu milletvekilleri İnönü’yü ‘de kendilerinden sayarak Otuzbeşler adını almıştır. Peker güvenoyu almasına karşın oybirliğinin esas olduğu CHP’de bu durum oldukça önemlidir. Recep Peker’in güvenoyu istemesindeki amaç kendi taraftar sayısını arttırmaktır. CHP, oylama sonrası iki kutba ayrılmıştır. Recep Peker en çok eleştirilen bakanları görevden almıştır. Buna ek olarak 4 Eylül 1947’de parti grubuna kabinede değişiklik önerisi getirmiştir. Peker’in önerisi 47 olumsuz oy almıştır. Recep Peker oylamanın ardından 9 Eylül 1947’de başbakanlıktan istifa etmiştir. İsmet İnönü, muhalefetin de onayını alarak Hasan Saka’ya hükümet kurma görevini vermiştir (Berber, 2012).

Hasan Saka Hükümeti, yedi yıldır devam eden sıkıyönetimi kaldırmıştır. Bu karar ile muhalefet bir amacına daha ulaşmıştır. Hasan Saka ilk hükümetinin yıprandığı gerekçesiyle istifa etmiştir. Ancak İsmet İnönü, hükümet kurma görevini tekrardan Hasan Saka'ya vermiştir. 1948'de II. Saka Hükümeti kurulmuştur. Bu dönemde ara seçimler yapılmıştır. Demokrat Parti bu seçimlere yargı güvencesi olmaması ve seçim sisteminin değiştirilmemesi nedeniyle katılmamıştır (Şeyhanlıoğlu, 2012). II. Saka hükümeti CHP içerisinde yoğun eleştiri almıştır. Yapılan eleştirilerde hükümetin partiden bağımsız hareket ettiği belirtilmiştir. Ayrıca CHP karşıtı memurlara dokunulmadığından yakınılmıştır. Eleştirilerin daha da yoğunlaşmasının ardından Hasan Saka istifa etmiştir (Öztürkci, 2020).

Hasan Saka'nın istifasının ardından Şemsettin Günaltay 18. Hükümeti kurarak başbakan oldu. Şemsettin Günaltay'a hükümet kurma görevinin verilmesi Demokrat Partiye karşı uygulanan bir taktik olduğu ifade edilebilir. Şemsettin Günaltay, dini eğitim almış ve İslamcılıktan etkilenen bir isimdir. CHP'li aşırıları tarafından böyle bir kişinin başbakan olması yadırganmıştır. Ancak Behçet Kemal Çağlar'ın istifası dışında büyük bir tepki ile karşılaşılmamıştır. Yeni başbakan hükümet programını 24 Ocak 1949'da TBMM'de okumuştur. Programda mevcut dış politikanın devam edeceği belirtilmiştir. İç politika ile ilgili olarak demokrasinin güçlendirileceği, 1950 seçimlerinde uygulanacak Seçim Kanunu ile milli iradenin tezahür edeceği, basın özgürleştirileceği, dini eğitimin önü açılacağı buna ek olarak laiklikten ödün verilmeyeceği ifade edilmiştir. Programın okunmasının ardından Demokrat Parti Milletvekili Adnan Menderes, yeni hükümetten parti olarak beklentilerinin yeni bir seçim kanunu yapılması olduğunu söylemiştir (Erbatu, 2021). Günaltay Hükümeti'nin Programı ile CHP'nin iç politikada ne denli liberalleştiği anlaşılmaktadır.

Hükümet Programında demokratikleşmeye geniş yer ayrılmıştır. Günaltay Hükümeti, 1949 yılına kadar kurulan 18 CHP Hükümeti'nin içinde demokratikleşmeye en çok yer veren hükümettir. Hükümetin demokratikleşmeye bu derece önem vermesi Demokrat Parti'nin CHP üzerindeki etkisinin bir sonucudur. Demokrat Parti, halktan gelen baskılara rağmen seçimlere katılmayarak, büyük mitingler yaparak ve parti kongrelerinde aldıkları kararlar ile hükümet üzerinde baskı kurmuştur. Günaltay Hükümeti'nin en dikkat çekici vaadi yeni bir seçim kanununun yapılmasıdır. Demokrat Parti, demokratik bir seçim kanunu olmaksızın iktidara gelemeyeceğinin bilincindedir. Nihat Erim'in başında olduğu bir komisyon hükümet daha kurulmadan, muhalefetle istişare ederek yeni seçim kanunu

için çalışmalar yürütmüştür. 7 şubat 1950’de seçim kanun tasarısı TBMM gündemine alınmıştır. Kanun tasarısında seçimlerin tek dereceli, eşit ve gizli oy, açık sayım prensibinde yapılacağı yazılıdır. Ayrıca seçimlere yargı güvencesi getirilmiştir. 5545 sayılı Milletvekilleri Seçim Kanunu. 336 kabul 10 ret oyu ile meclisten geçmiştir. Günaltay Hükümeti, Türk siyasal yaşamında iktidarı sorunsuz devretmesi ve ağdaş seçim sisteminin temelini atması bakımından önemli bir yere sahiptir. (ztrkci, 2020). Günaltay Hükümeti’nin alışmaları CHP’nin demokrasiden vazgemeyeceğinin göstergesidir.

4. BÖLÜM

DEMOKRAT PARTİNİN LİBERAL SÖYLEMLERİ VE CUMHURİYET HALK PARTİSİ’NİN DEVLETÇİ EKONOMİ POLİTİKALARINDAKİ DÖNÜŞÜM (1945-1950)

4.1. 1923-1929 Yılları Arası Ekonomi Politikası

Atatürk, cumhuriyet henüz ilan edilmeden ekonomik bağımsızlık adına mücadeleye başlamıştır. 17 Şubat 1923’te yeni kurulacak devletin ekonomik istikametini belirlemek üzere Türkiye İktisat Kongresi toplanmıştır. 17 Şubat- 4 Mart tarihleri arası yapılan kongreye çeşitli meslek gruplarından 1135 üye katılmıştır. Kongrenin toplanma amaçları; yeni kurulacak devletin ekonomik sistemini belirlemek, İstanbul ve İzmir sermayesi ile Ankara Hükümeti arasında iletişim kurmak, Lozan Konferansına ekonomik bağımsızlık mesajı vermek ve komünist sisteme geçilmeyeceğini göstermektir. Atatürk, ekonomik bağımsızlığı Kurtuluş Savaşı’nın ikinci aşaması olarak görmüştür. Bu doğrultuda kongrede, çalışma özgürlüğünün esas alınması, aşar vergisi ve reji idaresinin kaldırılması, yabancı sermayeye karşı çıkılmaması, tekelleşmeye izin verilmemesi ve yerli üretimin teşvik edilmesi kararları alınmıştır (Tokgöz, 2018, s. 47-50).

İzmir İktisat Kongresi, ekonomi modeli arayışlarına bir cevap vermek amacındadır. Kongre, toplanma tarihi itibarıyla çok kritik bir zamanda toplanmıştır. Bir iktisat kongresinin toplanması kararı ekonomik konularda anlaşma sağlanamaması üzerine Lozan Barış Konferansına ara verildiği ve bu durumun mecliste yoğun şekilde tartışıldığı bir dönemde alınmıştır (Koç, 2000). Kongrenin böyle bir zamanda toplanmasından ekonomik bağımsızlık konusunda ne derece hassas olduğu görülebilir.

Kongrede ilk önce yeni devletin uygulayacağı ekonomi politikasının belirlendiği “Misak-ı İktisadi” kararları alınmıştır (Ulusoy, 2017). İzmir İktisat Kongresinde alınan kararlara göre, ekonomik faaliyetler özel sektörün öncülüğünde yürütülecektir. Devlet, ekonomide düzenleyici, koruyucu ve teşvik edici bir rol üstlenecektir. Kongreden sonra belli bir dönem devlet ekonomik hayatta geri planda kalmıştır (Sağlam, 1976, s. 80).

Kararlarda devletin üstlendiği koruyucu rol şu şekilde yer almıştır;

“Memleketimizde mevcut ve ihtiyaca kâfi olan mevadd-ı ibtidâiyenin ağır gümrük resimleri vaz’iyle hariçten ithalinin men’i

ve bilakis memleketimizde mevcut olmayıp sanayiimize lazım olan mevadd-ı ibtidâîyenin gümrük resminden muaf olarak ithalinin temini (İnan, 2020, s. 48).”

Alınan bu kararlarla ülkede üretilen malların ithali yasaklanarak yerli üretici korunmaya çalışılmıştır.

İzmir İktisat Kongresinde birçok alanda geniş kararlar alınmasına rağmen yalnızca Aşar vergisinin kaldırılması kararı uygulanmıştır. Her yıl düzenlenmesi düşünülen kongre tek parti iktidarı boyunca bir daha toplanmamıştır. Kongre, iktisadi alanda bekleneni verememiştir. Bunun nedenleri olarak; Kongrede sonucunda bir planın değil talep listesinin ortaya çıkması, İstanbul’dan ve İzmir’den katılan tüccarların taleplerinin hükümetin devlet kapitalizmi anlayışı ile çelişmesi, devletin mali gücünün talepleri karşılayacak seviyede olmaması, Sovyet ekonomi modelinin olumsuz etkisi ve hükümetin farklı bir ekonomi politikası tasavvur etmesi olarak sayılabilir (Akılın, 2010, s. 88). İzmir İktisat Kongresi kararlarının tam anlamıyla uygulanmamasına rağmen uygulanacak ekonomi politikalarının temel prensiplerini belirlediği söylenebilir.

Türkiye, 1923 sonrası İzmir İktisat Kongresine uygun bir ekonomi politikası izleyememiştir. Bu durumda, ülkenin sahip olduğu ekonomik koşullar, Lozan Anlaşmasının yükümlülükleri ve 1929 Dünya Ekonomik Krizi etkili olmuştur (Kara, 2023).

Türkiye Lozan Anlaşmasının 28. maddesinde kapitülasyonların durumu şu şekilde kararlaştırılmıştır;

“Tarafeyni Âliyeyni Âkideyn Türkiye’de kapitülasyonların kâffei nokatı nazardan tamamen ilgasını her biri kendisine taalûku cihetinden kabul ettiklerini beyan ederler (Düstur Üçüncü Tertip, 1931, s. 32).”

Milli bağımsızlık için çok büyük önem arz eden kapitülasyonlar söz konusu madde ile tamamen kaldırılmıştır. Ancak gümrük hükümlerliği konusu Lozan Anlaşması ile çözülememiştir. Lozan Anlaşmasının yükümlülükleri Türkiye’nin dış ticaret politikası oluşturmasını engellemiştir (Mercan, 2019).

Türkiye, Lozan Anlaşması gereği 1929 yılına kadar bağımsız bir gümrük tarifesi belirleyememiştir. Bu durum dış ticaretin sürekli açık vermesine ve ithalatta büyük artışlara neden olmuştur. Türkiye ancak 1929 yılında bağımsız bir gümrük tarifesi uygulamaya

başlamıştır (Eren, 2012, s. 205-206). Bu dönemde yerli sanayi korumasız kalmıştır. Türkiye yerli sanayiye korumak için yabancı mallar üzerine tüketim vergisi koymuş, yerli malları bu vergiden muaf tutmuştur. Bu yolla yerli üretici destek olunmaya çalışılmıştır (Eroğlu, 2008, s. 61).

Türkiye, bu yıllarda gümrük tarifesi kısıtlamasının yanı sıra yabancı sermayenin doğrudan ya da dolaylı olarak ülkeye girişine yasal bir engel getirmemiştir. Ayrıca Merkez Bankasının olmamasından dolayı Türk lirasının değeri dünya piyasasında belirlenmiştir. Dünya Ekonomisi, 1920’li yıllarda büyümeye devam etmiştir (Keyder, 1993, s. 3-4).

Atatürk, 1923-1929 yılları arası liberal bir ekonomi politikası uygulamıştır. Bu dönem Klasik İktisat anlayışının tüm dünyada hâkim olduğu bir dönemdir. Buna ek olarak dış ticaretin kısıtlanmaması ve Lozan Anlaşmasının hükümleri gereği korumacı ekonomi politikalarının uygulanamaması Türkiye’nin bu dönemde liberal iktisat politikalarına yönelmesine neden olmuştur. Bu dönemde Türkiye, Osmanlıdan miras kalan Milli İktisat anlayışını geri plana itmek zorunda kalmıştır (Vural, 2008). Özetle Türkiye’nin liberal ekonomi modelini seçmesinde döneme hâkim olan iktisat anlayışı ve Lozan Anlaşmasının yükümlükleri etkili olmuştur.

Lozan Antlaşması ile kazanılan bağımsızlığın ardından Türkiye’yi önemli sorunlar beklemektedir. Antlaşmanın ardından Türkler ve Rumlar zorunlu göçe tabi tutulmuştur. Türkiye’den çoğunluğu meslek sahibi, nitelikli kişiler göç etmiştir. Türkiye’ye göç edenler ise büyük ölçüde tarımla geçinen kimselerdir. Bu dönemde Türkiye’nin %80’den fazlası ilkel metotlarla tarım yapmaktadır. Ekonomik faaliyetlere yol gösterecek bir kesim bulunmamaktadır. 1924 Anayasasında ekonomiye müdahale edilmemesi esas alınmıştır. İsmet İnönü’nün kurduğu ilk cumhuriyet hükümetinin karşısında Lozan Antlaşması’nın uygulanması ve Türkiye İktisat Kongresi’nin aldığı kararlarının hayata geçirilmesi olmak üzere iki önemli konu vardır (Tokgöz, 2018, s. 51-54).

1924 yılında ağnam ve aşar vergisi kaldırılmıştır. Bu vergilerin yerini dolaylı vergiler almıştır. Son dönem Osmanlı gelirinin yaklaşık %50’sini oluşturan aşar vergisi uzun süren savaşlar nedeniyle büyük ölçüde toplanamamıştır. Türkiye Cumhuriyeti’nin aşar vergisinden elde ettiği gelir Osmanlı Devleti’ne kıyasla çok daha düşüktür. Aşar vergisinin kaldırılmasıyla orta ve küçük ölçekli mülkiyet güçlenmiştir. Kırsal bölgelerde bu vergi üzerinden geçinen kesim köylü üzerindeki etkisini kaybetmiştir. Türkiye Cumhuriyeti’nin bu vergiyi kaldırmasındaki amaç savaştan yıpranan köylü kesime destek

olmaktır. Ancak tek parti yönetiminin temel önceliği tarım ekonomisi değildir. Bu dönemde sanayileşme ve kent ekonomisine öncelik verilmiştir. Atılan adımlarla 1930’lu yıllarda köy ekonomisinin yerini kent ekonomisi almıştır. Kırsal kesim 1920’li ve 1930’lu yıllarda kalkınmaya başlamıştır (Pamuk, 2012, s. 176-177).

Kaldırılan aşar vergisinin yerini özellikle gazyağı ve şekerden alınan dolaylı vergiler almıştır. Dolaylı vergilerin ağırlıklı etkilediği grup tarımla uğraşan kesimdir. Ancak köylülerden alınan dolaylı vergiler aşar vergisinin köylüye yüklediği yükten fazla değildir. Gazyağı ve şekerden alınan dolaylı vergiler kentli sosyal sınıftan tarım kesimine gelir aktarımına sebep olmuştur. 1923-1929 arası üretici lehine fiyat artışları yaşanmıştır. Bu dönemde buğday %44, tütün % 29, pamuk %26 ve tarım ticaret hadleri %23 artmıştır. Çiftçilerin kazandığı paranın artışında aşar vergisinin kaldırılması etkili olmuştur. Ayrıca bu yıllarda dünya ticaretinin tamamıyla sanayi ürünleri üzerinden gerçekleşmemesi de aktif rol oynamıştır. Savaş döneminin ardından tekrardan üretmeye başlayan çiftçi ekonomik büyümeden daha fazla pay almıştır. 1923-1929 dönemi tarımla uğraşanlar için “Altın Çağ” olarak isimlendirilebilir. Ekonomik sınıflar içerisinde en olumlu değişim tarım kesiminde gözlemlenmiştir (Boratav, 2012, s. 54-57).

Ekonomik altyapıda gerçekleştirilen en önemli çalışma demiryolu programıdır. Demiryollarına ülke birlüğünün sağlanması ve pazarlara erişim için büyük önem verilmiştir. Yeni devletin olumsuz ekonomik koşullar içerisinde demiryolu yapımı için bütçe ayırması bu önemi göstermektedir. 1924 yılında Anadolu-Bağdat demiryolunun Anadolu kısmı millileştirilmiştir. Tüm ülkede sahip olunan gelire göre iddialı ve geniş kapsamlı bir demiryolu programı uygulamaya konmuştur. Osmanlı döneminde yapılan 4000 kilometrelik demiryoluna ilaveten sekiz yılda 2000 kilometre daha demiryolu yapılmıştır. Milli demiryollarının tesisi için önce Devlet Demiryolları Genel Müdürlüğü ardından Zonguldak Taşkömürü Kurumu kurulmuştur (Yenal, 2013, s. 61-62).

1924-1928 arasında 2000 kilometrelik demiryolu projesi için kaynak ayrılmıştır. 1929’da proje kapsamında 1000 kilometre demiryolu inşa edilmiştir. Yapılan demiryolu hatlarının güzergahını ekonomik beklentiler şekillendirmiştir. Yeni demiryollarının en önemlisi Ankara’dan Sivas’a oradan da Samsun’a ulaşan demiryolu hattıdır. Bu projeye fazla tahılın Ankara’da toplanması hedeflenmiştir. Ankara-Sivas hattı tarımsal bütünleşmenin sağlanması için atılan önemli bir adımdır. Hükümet demiryollarında düşük fiyat politikası uygulayarak üretimi arttırmak istemiştir. Demiryolu hatlarında taşınan

ürüne göre özel fiyat tarifiesi uygulanmıştır. Taşımacılıkta en büyük indirim tahıl ürünlerine yapılmıştır. Demiryollarının yaygın ve ucuz olması sonucu ticari ve tarımsal taşımacılık hacmi genişlemiştir. Bu dönemde karayolu yapımında da hızlı bir gelişme yaşanmıştır. Karayolu yapımına önem verilmesinde öşür vergisi yerine yol vergisi alınması da etkili olmuştur (Keyder, 1993, s. 38-42).

İzmir İktisat Kongresi sonrası gerçekleşen önemli gelişmelerden biri de İş Bankası'nın kurulmasıdır. Milli Burjuvazinin ilk adımlardan olan İş Bankası 26 Ağustos 1924'te faaliyete geçmiştir. Atatürk'ün isteği ile banka genel müdürlüğüne Celal Bayar atanmıştır. Bankanın kurucuları arasında esnaf, tüccar, sanayici ve 11 milletvekili bulunmaktadır. Ayrıca banka sermayesinin 125.000 sterlinlik kısmının Hindistan'dan Kurtuluş Savaşı'na destek amacıyla gönderilen ve Osmanlı Bankasında duran para ile karşılanması dikkat çekicidir. Böyle bir bankanın kurulma nedeni, milli bankacılık sistemi oluşturmak, ticareti güçlendirmek, kredi sağlamak ve milli bir burjuva sınıfı oluşturmaktır. İş Bankası'nın ilk şubeleri İstanbul ve Ankara'da açılmıştır. Yeni şubelerin açılması ile yurt genelinde faaliyete başlamıştır. İş Bankası 1927 yılında İtibar-ı Milli Bankası ile birleşerek 4 milyarlık bir sermayeye ulaşmıştır. 1925-1929 arası dört yıllık dönemde ortalama %36 kar elde etmiştir. Cumhuriyet döneminde İş Bankası yerli ve yabancı sermayeyi bir araya getiren bir kurum olmuştur. Ancak tümüyle bağımsız bir kurum olamamıştır. İş Bankası özel sermaye ile kurulmasına karşın devletin gölgesinde gelişim göstermiştir (Yapıcı, 2023, s. 51-55).

İş Bankası'nın kurulmasının ardından 1925'te Sanayi ve Maadin Bankası kurulmuştur. Bu bankaya, Beykoz deri ve kundura fabrikası, Bakırköy bez fabrikası, Hereke ve Defterdar mensucat fabrikalarının işletmesi verilmiştir. Sanayi ve Maadin Bankası bu fabrikaları kuracağı Türk anonim şirketleri kanalıyla işletmiştir. 1926 yılında ise Emlak ve Eytam Bankası kurulmuştur. Aynı yıl devletin giyimini üstlendiği kişilerin yerli malı kullanması zorunluluğu getirilmiştir (Özel, 2002).

Cumhuriyet'in ilan edildiği yıl Türkiye'de 63.4 milyon sterlin yabancı sermaye vardır. Önemli işletmeler yabancıların idaresi altındadır. Yeni rejim yabancı sermayeye düşmanlık yapmamış aksine 1923 yılında yabancı şirketlere tanınan imtiyazları yenileyen bir anlaşma imzalamıştır. 1924'te yabancılara taşınmaz mal edinme hakkı tanınmıştır. Yabancıların Teşvik-i Sanayi Kanunundan yararlanmalarının önü açılmıştır (Sarıçoban, 2020).

İzmir İktisat Kongresinde belirlenen prensiplerin bir sonucu olarak 1927 yılında sanayiye geliştirmek amacıyla Teşvik-i Sanayi Kanunu ıkarılmıştır. Kanunla; sanayicilere belli maddelerde gümrük vergisi indirimi, vergi ayrıcalıkları, üretimde kullanılan temel maddelere ucuz taşımacılık imkânı, sanayi kurulması için ücretsiz arazi ve hükümet alımlarında yerli malına öncelik verilmesi imkânı sağlanmıştır. Ayrıca bu dönemde yerli malı kullanımını teşvik etmek amacıyla kampanyalar yapılmıştır. Teşvik-i Sanayi Kanunu Osmanlıdan kalan gümrük tarifesinin 1929 yılına kadar uygulanması dolayısıyla tam anlamıyla etkili olamamıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni kalkınmaya başladığı bu dönemde yeterli sermayedar yoktur. Yeterli sermayeye sahip az sayıdaki sermayedar ise yeterli cesareti gösterememiştir. Azınlıkların g etmesi de sanayi üretimini zora sokan başka bir nedendir. Çünkü ülkeden ayrılan azınlıklar ticaret, sanayi ve teknik alanlarda oldukça önemli pozisyonadadır. Liberal ekonomi politikalarının uygulandığı bu dönemde sanayileşme önemli bir ilerleme kaydedememiştir (Yaşa, 1980, s. 180-181).

1927 yılında 1170 sayılı kanunla Ali İktisat Meclisi kurulmuştur. Kanun görüşmelerinde meclisin kurulma amacı şöyle açıklanmıştır; I. Dünya Savaşından sonra tüm ülkeler savaşın olumsuz etkilerinden kurtulmak amacıyla şuralar oluşturmuştur. Türkiye'de de ekonomik gelişimi hızlandırmak amacıyla böyle bir meclisin kurulması uygun görülmüştür (Yaktı & nl Soylu, 2011).

Ali İktisat Meclisi 26 üyeden oluşmaktadır. Meclisin birinci başkanı başbakan ikinci başkanı ise ticaret bakanıdır. Diğer 24 yenin on ikisi sanayi ve ticaret odaları ile çeşitli meslek kuruluşları tarafından belirlenir. Kalan on iki ye ise biri asker olacak şekilde bakanlar kurulu tarafından seçilir. Devlet sistemiyle uyumlu hareket edecek bir meclis oluşturulmak istenmiştir. Ali İktisat Meclisi ilk döneminde istikrarlı para, enflasyon ve gümrük tarifeleri konuları üzerinde çalışmıştır. Sonradan 1929 Büyük Buhranın etkisiyle, krizin yarattığı sorunlar, denk b ve demeler dengesi üzerine yoğunlaşmıştır. Avrupa'daki iktisat meclisleri örnek alınmasına karşın Avrupa'dan farklı bir fonksiyon üstlenmiştir. Avrupa'da bu tip meclisler genellikle farklı çıkar gruplarını ortak bir noktada birleştirirken Türkiye'de hükümet ve özel kesim arasında iletişimi sağlayan bir kurum olmuştur. Ali İktisat Meclisi zamanla işlevini yitirmiş ve 1935'te kaldırılmıştır (Akın & Bayraktar, 2011).

4.1.1. 1929 Dünya Ekonomik Krizi ve Türkiye

Dünya ekonomi tarihinde en önemli ve en derin izler bırakan kriz 1929 krizidir. ABD merkezli krize Avrupa'daki bankaların sıkıntı yaşaması ve New York borsasındaki agresif düşüşler neden olmuştur. Krizden tüm ABD ekonomisi etkilenmiştir. 1929 Dünya ekonomik krizi borsanın çökmesine, bankaların iflas etmesine, tüketim ve yatırım harcamalarında düşüşe neden olmuştur. 1929-1933 arası ABD'de GSYİH 1/3 oranında azalmıştır. ABD merkezli kriz yalnızca burası ile sınırlı kalmamış tüm dünyayı etkisi altına almıştır (Aktay & Şen, 2001).

Temelde krizin iki nedeni bulunmaktadır. Bunlar; Avrupa ve ABD ekonomilerindeki istikrarsızlıklar ve dünya ekonomi sistemindeki tutarsızlıklardır. 1929 ekonomik krizi karşısında devletler ekonomi politikalarında değişime gitmek zorunda kalmıştır. Liberalizmi en sert savunan ülkeler dahi krizin yarattığı olumsuz sonuçların çözümünde serbest piyasa ekonomisinden kuşku duymuştur. Bu durum karşısında devletler ekonomik ve sosyal hayatta daha fazla etkili olmaya başlamıştır. Paranın değeri düşürülerek ithalat azaltılmaya, gümrük duvarları yükseltilmeye ve yerli üretim korunmaya ve teşvik edilmeye başlanmıştır. Dünyada kapalı ekonomi yaygınlaşmıştır. Yabancı devletler, boş hazine, bütçe açığı ve borç gibi nedenlerden dolayı krizden olumsuz etkilenmiştir. Türkiye ise ticaret yapamamasından dolayı etkilenmiştir. Çünkü bu dönemde Türkiye'nin tarım ürünleri elinde kalmıştır (Metintaş & Kayıran, 2016).

1929'da Türkiye'de ekonomi alanında olumlu beklentiler hakimdir. İklim şartlarının iyi gitmesi tarımda daha fazla ürün elde edileceği beklentisini doğurmuştur. Yabancı şirketler Türkiye'de yatırım yapmak için faaliyetlere başlamıştır. Ayrıca 1929'da Lozan Antlaşması gereği uygulanan gümrük vergileri yükseltilmiştir. Yabancı devletlerin krizden sonra aldığı bir tedbiri Türkiye krizden önce almıştır. Krize hazırlıklı yakalanılmasına rağmen dış satım büyük oranda azalmıştır. Türk parası bu dönemde hızlı bir değer kaybı yaşamıştır. İhracat artmasına rağmen ürünlerin fiyatı düştüğünden ülkeye daha az döviz girmiştir. Batılı devletlerin aksine Türkiye az gelişmiş bir ekonomiye sahip olduğundan krizden daha az etkilenmiştir. 1929 yılında krizin olumsuz sonuçlarıyla mücadele etmek için Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti kurulmuştur. Cemiyetin kurulmasında kriz kadar dış ticaret açığı verilmesi de etkilidir. Cemiyet; yerli malı konusunda bilinç oluşturulması, ekonomi kongreleri düzenlenmesi, dergi çıkarılması, okullarda yerli malı kullanımının teşvik edilmesi ve Türk sanayisinin tanıtılması gibi çalışmalar yapmıştır (Ezer, 2010).

Kriz karşısında Türkiye önlem almak zorunda kalmıştır. Dış ticarete, karşılıklı ticaret yapmak temel prensip haline getirilmiştir. Kaçakçılığın önüne geçmek için ciddi adımlar atılmıştır. Kaçakçılara idam dahil sert cezalar veren kaçakçılık mahkemeleri kurulmuştur. Krizden çıkmak için dışa kapanma ve kendi kendine yeten bir ekonomi politikası izlemek çözüm olarak görülmüştür. Tasarruf ve yerli malı kullanımını teşvik etmek amacıyla Avusturya örnek alınarak yerli malı haftası düzenlenmiştir. Kriz ve sonrasında halktan olağanüstü vergiler alınmıştır. Hava Kuvvetlerine Yardım Vergisi, İktisadi Buhran Vergisi ve Muvazene Vergisi bunlardan bazılarıdır (Duman, 2013).

Yeni vergiler devlet gelirini arttırmak amacıyla yürürlüğe konmuştur. Yeni vergi uygulamaları ekonomide daraltıcı bir etki yaratmıştır. Kişi başına düşen tüketim harcaması azalmış ve vergi yükü artmıştır. Ekonomik kriz döneminde koyulan bu vergiler Demokrat Parti iktidarına kadar halktan alınmaya devam etmiştir. Vergiler devlet gelirini arttırırken ekonomik krizin hafifletilmesi noktasında etkili olamamıştır. 1929 ekonomik krizi yalnızca ekonomiyi etkilememiş politik birtakım sonuçlar da doğurmuştur. Bu anlamda en önemli değişiklik ekonomide merkezi planlama esasına dayanan devletçilik ilkesinin benimsenmesi olmuştur. Özel sermayenin yetersiz olduğu bu dönemde devletin daha aktif rol aldığı bir ekonomik sistem kurulmuştur. Yeni kurulan devletçi ekonomi modeli yabancı sermaye girişinde ve iç piyasada sorun yaratmıştır. Kriz sonrası değişen ekonomi politikası ekonomide toparlanma sürecini başlatmıştır (Yavuz, 2021).

4.1.2. 1929-1945 Ekonomide Devletçi Dönem

1930'lu yıllarda sanayileşme kalkınmanın bir gereği olarak görülmüştür. 1930 Sanayi Kongresinde sanayileşme ekonomik bağımsızlık için temel şart olarak kabul edilmiştir. Bu yıllarda iktisat politikalarında bir değişime gidilmiştir. Devlet ekonomide daha fazla etkili olmaya başlamıştır. Yabancı ülkelerden alınan malların Türkiye'de üretilmesi sağlanmıştır. Planlama yeni bir araç olarak ekonomi politikasına dahil olmuştur. 1929 ekonomik krizi tüm dünyayı etkisi altına alırken Sovyetler Birliği krizden neredeyse hiç etkilenmemiştir. Sovyetler Birliğinde uygulanan planlama anlayışı dünyada ve Türkiye'de büyük ilgi uyandırmıştır. Özellikle Sovyetler Birliğinde eğitim görmüş ve Marksizm'den etkilenen Kadrocular planlama konusuna eğilmiştir. Kadroculara göre Kurtuluş Savaşı bitmiş ancak sosyal, kültürel ve ekonomik savaş henüz bitmemiştir. Avrupa'da uygulanması düşünülen planlama anlayışı kapitalizmle ilişkilidir. Türkiye,

sosyal ihtiyaçlara daha çok cevap veren Sovyetler Birliğindeki planlama anlayışını örnek almalıdır (Şimşek, 2016).

1930’larda devlet öz kaynaklarla kalkınmanın öncüsü olmuştur. Türkiye model olarak ithal ikameci sanayileşme modelini seçmiştir. Sanayileşmede öncelik ‘üç beyaz’ olarak adlandırılan un, şeker ve pamuklu dokumaya verilmiştir. Ekonomik bunalımın ardından yaşanan Serbest Cumhuriyet Fırkası denemesi halkın krizden ne ölçüde etkilendiğini göstermiştir. Mustafa Kemal Atatürk halkın durumunu anlamak amacıyla üç aylık bir yurt gezisi yapmıştır. Bu geziden birkaç ay sonra gerçekleşen III. CHP Kurultayında devletçilik prensibi kabul edilmiştir. Devletçilik, ideolojik olarak ortaya çıkmış değildir. Dünyadaki ekonomik krizin ülkeye yansıyan sorunlara yönelik bir çözüm arayışı olarak kabul edilmiştir. Devletçiliğin kabul edilmesiyle planlı ekonomiye geçilmiştir (Kazgan, 2013, s. 56-57). Buradan hareketle ekonomide devletçi modele geçilmesinin dönemin ekonomik koşulları sonucu bir zorunluluk olduğu söylenebilir.

Türkiye hükümeti, Sovyetler Birliğinin 1928’den beri uyguladığı planlı ekonomiyi incelemek amacıyla çalışmalara başlamıştır. Dışişleri Bakanı Tefik Rüşti Aras, bu ülkeye gerçekleştirdiği bir ziyaret kapsamında ekonomik faaliyetleri yerinde incelemiştir. Fah Rıfkı Atay da incelemelerde bulunarak planlamanın yalnızca burada değil tüm ekonomilerde uygulanabileceğini aktarmıştır. SSCB ile kurulan bu ilişkinin olgunlaşması Başbakan İsmet İnönü, 1932’de Sovyet kalkınmasını gözlemlemek amacıyla Sovyetler Birliğine resmi bir ziyarette bulunmuştur. Sovyetler Birliği güçlü bir Türkiye’yi kendi menfaatleri açısından yararlı görmüştür. İsmet İnönü’nün ziyareti ile 8 milyon dolar kredi alınmış ve ekonomik işbirliği anlaşması imzalanmıştır. Anlaşma gereği Sovyetler Birliği planlama konusunda Türkiye’ye yardımda bulunacak Türkiye’de sanayileşmek için gerekli ürünleri buradan temin edecektir (Ünlü Soylu & Yaktı, 2012).

İsmet İnönü’nün Sovyetler Birliği ziyareti sonrası planlı ekonomi için gerekli maddi ve teknik destek sağlanmış oldu. Sovyet uzmanlar, Türkiye’ye gelerek sanayileşmeyle ilgili birtakım çalışmalarda bulunmuştur. Nihayetinde Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı 1934’te uygulanmaya başlanmıştır. Sanayileşme planı, ithal ikameci sanayileşmeyi öngörmektedir. Devletin kimya, dokuma, selüloz, seramik ve maden alanlarında 20 civarı fabrika açması planlanmıştır. Planlamanın finansmanı Sovyetler Birliğinden alınan kredi ve öz kaynaklarla sağlanmıştır. Sanayi işletmeleri dolaylı vergilerle, üretim sektörü kurulan bankalarla finanse edilmiştir. Planın uygulandığı

dönemde Sümerbank, İller Bankası, Etibank, Denizbank ve Halkbank kurulmuştur. Yeni kurulan bankaların içinde Sümerbank 13 sanayi tesisi kurarak planın uygulanmasında en büyük maddi desteği sağlamıştır (Eşiyok, 2009).

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı, ekonomideki ilk planlama adımıdır. Planın uygulamaya konması ile devlet sanayileşmede çok daha etkili olmaya başlamıştır. Ancak özel sektörde desteklenmeye devam edilmiştir. Birinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı, ekonomiyi bir bütün olarak ele almamış sanayileşmeyi ön planda tutmuştur. Hizmet ve tarım sektörü plana dahil değildir. Plan, uygulanarak sanayileşme için gerekli ön şartlar oluşturulmuştur. Ayrıca daha sonraki dönemlerde uygulanan beş yıllık planların ilk örneğini oluşturmuştur. 1938-1943 dönemi için yeni bir beş yıllık kalkınma planı daha hazırlanmıştır. İki planda yalnızca ana sanayi sektörlerini içerir. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planının ardından sanayinin milli gelirdeki payı yaklaşık %20'ye ulaşmıştır. 1930'larda Türkiye'nin %80'i tarım ile uğraşmaktadır. Bu dönemde Köy Enstitüleri kanalıyla tarım alanında gelişme sağlanmaya çalışılmıştır. Köy Enstitüsü öğrencilerine tarımla ilgili eğitim verilmiştir. Köy Enstitülerinden mezun olan öğrencilerden bu bilgileri köylerde hayata geçirmesi beklenmiştir (Erdoğan, 2020).

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planının finansörleri Türkiye İş Bankası ve Sümerbank olmuştur. Plan ithalatın %50'sini oluşturan yukarıda sayılan beş alanda uygulanmıştır. Bunlara ek olarak planda altın, enerji, petrol arama ve elektriğin yaygınlaşması alanlarında çalışmalar yapılması öngörülmüştür. Türkiye, zor şartlar altında planın uygulanması için 44 milyon lira harcamıştır. Bu paranın 8 milyonu Sovyetler Birliğinden alınan kredi ve hükümet bütçesinden ayrılan parayla karşılanmıştır. Planın uygulanması ile Isparta Gülyağı, Keçiborlu Kükürt, Paşabahçe Şişecam, İzmit Kâğıt, Ereğli Bez, Nazilli Basma, Gemlik Sunğipek, Bursa Merinos, Malatya Bez ve İplik ve Karabük Demir-Çelik fabrikaları açılmıştır (Polatoğlu, 2017).

1936 yılında Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı uygulanmaya devam ederken ikinci bir plan için çalışmalara başlanmıştır. İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı ara mallar, altyapı çalışmaları ve yatırım malları üzerine odaklanmıştır. İkinci sanayi planının öncelik verdiği konular itibariyle birinci planın bir uzantısıdır. Ancak İkinci Beş Yıllık Sanayi Planının uygulanması düşünülen yıllarda II. Dünya Savaşı'nın yaşanması planın uygulanmasını engellemiştir (Özçelik & Tuncer, 2007).

Atatürk'ün son döneminde uygulanan ekonomi politikası, Hatay meselesi, Atatürk Orman Çiftliği ve Lyon Antlaşması konularında Başbakan İnönü ile görüş ayrılıkları yaşamıştır. Atatürk, 1929 Ekonomik Krizinin ardından ekonomi politikalarını beğenmemiş, Celal Bayar'ın ekonomi bakanı olarak göreve getirilmesini sağlamıştır. İktisatçılar, Celal Bayar'ın ekonomi bakanı olarak görev yaptığı 1932-1937 döneminde başarılı olduğunu belirtilmiştir. (Birlik, 2010). Celal Bayar'ın ekonomi bakanı olarak göreve getirilmesi devletçilik prensibinin özel teşebbüs için yumuşadığını ifade etmektedir. 1933'te ticaret sektörüne 365.000 lira, sanayi sektörüne 1 milyon lira kredi tahsis edilmiştir. Bu durum özel teşebbüs açısından anlamlıdır (Avcıoğlu, 1976, s. 460).

1937 yılında Celal Bayar başbakanlığa getirilmiştir. Türkiye'nin gelişmesinin ekonomik başarılarla sağlanacağını düşünen Atatürk, bir konuşmasında ekonomik gelişim için Celal Bayar'ın başbakanlığa getirdiğini belirtmiştir. Celal Bayar'ın kurduğu ilk hükümet programının çok büyük bölümü tarım politikasına ayrılmıştır. Celal Bayar olağanüstü bir dönemde başbakan olarak görev yapmıştır. Atatürk bu dönemde hastalanmış ve yerine kimin geçeceği tartışmaları başlamıştır. Celal Bayar da cumhurbaşkanlığı için ismi geçenler arasındadır. Ancak Celal Bayar, sürecin CHP grubu tarafından yönetilmesi gerektiğini belirtmiştir. İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanı seçilmesinin ardından bir süre daha başbakanlığa devam eden Bayar 1939 yılı başında görevden ayrılmıştır (Buçukcu, 2020).

1939'dan itibaren savaş dünya ekonomisini etkilemiştir. Dünya nüfusunun neredeyse tamamı savaşa dahil olmuştur. Dünyadaki şartların bir gereği olarak Türkiye savaş ekonomisi uygulamaya başlamıştır. Savaşa her an hazır olmak için 1 milyon erkek askere alınmıştır. Savunma harcamaları bütçe içinde önemli bir gelir kalemi olmuştur. Erkeklerin askere alınması üretimi durma noktasına getirmiştir. Devlet, ithalat yapamamasından dolayı tüketimi azaltmış ve karne uygulamasına geçilmiştir. Türkiye, savaşa hazırlanmak için ekonomik çalışmalar yapmıştır. Ancak savaş ekonomisinin yaratacağı sorunların üzerinde durulmamıştır. Ekonomide uygulanan devletçilik savaş ekonomisine geçilmesinde kolaylık sağlamıştır. Türkiye ekonomisi savaş yaşanırken yapılandırılmıştır. Bu dönemde devletin ekonomiye müdahalesi daha da artmıştır. Erkeklerin askere alınması büyük bir ordunun beslenme sorununu doğurmuştur. Devlet çok fazla temel tüketim malı almıştır. Devletin harcamalarının artması enflasyonun yükselişini hızlandırmıştır. Zayıf bir örgütlenmeye sahip ekonomide arz-talep dengesizliği yüzünden fiyatlar katlanarak artmıştır. Aşırı talep artışı sonucu karaborsacılık yaygınlaşmıştır. Savaş

yıllarında iklim şartlarının iyi gitmemesi de ekonomiyi olumsuz etkileyen başka bir nedendir (Arslan, 2016).

II. Dünya Savaşı başladığında Refik Saydam Hükümeti görev başındadır. Saydam Hükümetleri ekonomide devletçilik anlayışını yoğun bir şekilde savunmuştur. Bu bağlamda ekonomiye yeni bir anlayış getirmekten uzaktır. Celal Bayar'la birlikte yumuşayan devletçilik ortadan kaldırılmıştır. Saydam Hükümetleri iktisat ve tarımda üç noktaya odaklanmıştır. Bunlar; mal kıtlığını önlemek, vurgunculuk, karaborsacılık ve istifçiliği engellemek, asker ve şehir halkının beslenme ihtiyacını karşılamaktır. Ekonomiye müdahale etme amacı ile yeni kanunlar çıkarılmış ve sıkı tedbirler alınmıştır. Çünkü savaş koşulları bu tedbirlerin alınmasını zorunlu kılmıştır. Saydam Hükümetleri, devletçilik sayesinde asker ve halka ucuz beslenme sağlamıştır. Ancak fiyatların baskılanması sonucu karaborsacılık artmış ve enflasyon yükselmiştir (Şener, 2004).

Ekonomide çoğalan sorunlar karşısında hükümetin ekonomiye müdahalesi artmıştır. 1940'ta Milli Korunma Kanunu yürürlüğe konulmuştur. Kanunun temel amacı, fiyat artışlarını durdurmak, asker ve halkın emtia mallarına duyduğu ihtiyacı karşılamak, stokçuluk ve karaborsacılığın önüne geçmektir. Bu kanunla ekonomideki devlet müdahalesi daha da artmıştır. Milli Korunma Kanununun içeriği şu şekildedir; Hükümet sanayi ve maden işletmelerini ve buralarda üretilen malları satın alabilir, Sanayi ve maden işletmelerinde çalışanlar mazeret belirtmeksizin görevlerini terk edemezler, Hükümet sanayi ve maden işletmelerini üretim alanını belirleyebilir ve bu işletmeleri kontrol edebilir, Hükümet aktif olmayan işletmelere tazminat karşılığı el koyabilir, Hükümet küçük işletme ve sanat erbabına kredi desteği sağlayabilir, fiyat artılma sebep olmak, kıtlık oluşturmak, alınması zorunlu olmayan bir malın alınmasını zorunlu tutmak yasaklanmıştır (Yardımcı & Kutlutürk, 2019). Kanunun içeriğinden ekonomiye devlet müdahalesinin en üst seviyeye çıktığı anlaşılmaktadır.

Milli Korunma Kanunu, savaş döneminde uygulanan ekonomi politikalarını yansıtır. Devlet bu dönemde fiyatlara yoğun müdahalede bulunmuştur. Milli Korunma Kanunu ile stokçuluk yapanlara ve belirlenenin dışında fiyat arttıranlara ağır yaptırımlar uygulanmıştır. Kanun, hükümete ekonomide müdahalede bulunması için geniş yetkiler vermiştir. Refik Saydam Hükümeti döneminde özel sektör tamamen devlet denetimine girmiştir. Ayrıca iş birliğinin sağlanması adına koordinasyon kurulları oluşturulmuştur (Yardımcı & Kutlutürk, 2019).

Milli Korunma Kanunu'nun 6. maddesi gereği Bakanlar Kurulu tarafından halkın ve askeri ihtiyaçların giderilmesi için bazı kurumlar kurulmuştur. Bu kurumlar; Fiyat Murakabe Komisyonu, İaşe Komisyonu, Ticaret Ofisi, Petrol Ofisi, Halk Dağıtma ve Köy Dağıtma Birlikleridir. Yeni kurumlara kamu hukukundan bağımsız hareket edebilme hakkı tanınmıştır. Milli Korunma Kanunu iş gücünün kullanılmasıyla ilgili hükümler de içermektedir. Hükümetin belirlediği alanlarda zorunlu çalışma uygulaması getirilmiştir. Zorunlu çalışma özellikle maden sektöründe çalışan işçilerde uygulanmıştır. Zorunlu çalışma, ihtiyaçları karşılayacak bir üretimin gerçekleşmesi için hayata geçirilmiştir. Buna ek olarak bazı sektörlerdeki işçilerin fazla çalışma yapması zorunlu tutulmuştur. Fazla çalışma yalnızca özel sektörde uygulanmamış askeri alanla ilişkili kamu kurumlarında da uygulanmıştır. 1938'de kurulan Toprak Mahsulleri Ofisinin görevleri Milli Korunma Kanunu ile yeniden düzenlenmiştir. Toprak Mahsulleri Ofisine ambar ve siloların yapımı ve işletilmesiyle, tahıl ürünlerinin tüketim ve üretiminin denetlenmesi görevi verilmiştir (Aydın, 2019).

II. Dünya Savaşı'nın başında stoklar yeterli bulunarak piyasalara müdahale edilmemiştir. 1940 yılına gelindiğinde tüccarlar ve halk stokçuluğa başlamıştır. Bunun sonucunda Toprak Mahsulleri Ofisi, buğday tedarikinde sorun yaşamıştır. İaşe sorununun başlaması üzerine Aralık 1940'ta tahıl ürünlerine el koyulması ve zorunlu olarak devlete satılması uygulamasına gidilmiştir. 1941'de çiftçilerin kendi ihtiyaçları ve üretim için ayırdıkları dışındaki tahılın Toprak Mahsulleri Ofisi tarafından satın alınması kararlaştırılmıştır. Çiftçilerin devlete verecekleri tahılın miktarı devlet tarafından belirlenmiştir. Devletin görevlendirdikleri kişiler köyün ileri gelenleri tarafından ağırlanması alınan kararların bu kesim üzerinde uygulanmasını zorlaştırmıştır. Devlet, köylüden ucuza aldığı ürünü kentlilere piyasa fiyatının üzerinde satmıştır (Karabulut & Akyol, 2017).

Aşar vergisinin kaldırılması ile oluşan bütçe açığı savaş döneminde farklı tarım kesimi üzerinden farklı uygulamalarla girdirilmeye çalışılmıştır. Halkın %25 kararı olarak isimlendirdiği 366 sayılı karar bunlardan biridir. Bu uygulama ile devlet tahıl ürünlerinden belli bir miktar aldıktan sonra arta kalan ürünün özgürce kullanılabilmesi kararlaştırılmıştır. 366 sayılı kararla alınan vergi artan oranlı vergiye benzetilebilir. Üreticiden elde ettiği mahsulün miktarına göre %25-%50 arası vergi alınmaktadır. Söz konusu uygulama üreticinin ürününü nakliye etmesi ve el koyulacak ürün miktarının tahmin esasına dayalı olarak belirlenmesi nedeniyle sorunlara neden olmuştur. 366 sayılı karara yönelik eleştiriler

artınca 452 sayılı kararla yumuşamaya gidilmiştir. Ancak bu uygulamam daha büyük sorunlar yaratmıştır. 366 ve 452 sayılı kararla devlet tahıl ürünlerine el koyma yetkisine sahip olmuştur. Devlet üreticiden ürünleri piyasa değerinin altında almıştır. Çiftçi pazarda sattığı mahsulden daha fazla kar etmiştir (Yıldırım, 2015).

Şükrü Saracoğlu, Refik Saydam'ın vefat etmesinin ardından başbakan olmuştur. Saracoğlu'nun başbakanlığı döneminde ekonomi politikasında değişiklikler yaşanmıştır. Fiyatların baskı altında tutulmasına enflasyona neden olduğu gerekçesiyle son verilmiştir. Fiyatların belirlenmesi piyasa dengeleri ve özel sektöre bırakılmıştır. Ancak bu karar özel sektörde karşılık bulmamıştır. Saracoğlu Hükümetlerinin piyasa üzerinde uyguladığı esnek politika fiyatların katlanarak artmasına neden olmuştur. 1942-1943 yıllarında enflasyon en üst seviyelere yükselmiştir. II. Dünya savaşının beraberinde getirdiği sorunlar zengin bir grubu ortaya çıkarmıştır. Saracoğlu Hükümeti, toplumdaki eşitsizliği ortadan kaldırmak için Varlık Vergisini uygulamaya koymuştur (Teke, 2021).

Saracoğlu Hükümeti, savaşın yarattığı sorunların çözümünü haksız kazanç elde eden kesimden vergi almakta bulmuştur. Verginin hedef kitlesi olarak, büyük çiftçiler, tüccarlar ve emlak sahipleri gösterilmiştir. Ancak Şükrü Saracoğlu'nun ırkçı beyanlarından Varlık Vergisinin azınlıklara yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Varlık Vergisi CHP ile azınlıkların arasının bozulmasına neden olmuştur. 12 Kasım 1942'de 4305 sayılı kanunla Varlık Vergisi yürürlüğe girmiştir (Değirmenci, 2023).

Varlık Vergisiyle 15 gün gibi kısa bir sürede 50 milyon TL tahsil edilmesi hedeflenmiştir. Vergiyi zamanında ödemeyenler için haciz ve zorunlu çalışma cezaları uygulanmıştır. Uygulama gereği İstanbul'dan Erzurum'a gönderilen 12 bin kişi zorunlu çalışmaya tabi tutulmuştur. İstanbul'da vergi tahsil edilemeyen yaklaşık 40 bin kişi belirlenmiştir. Vergiye itiraz hakkı ve temyiz yolu kapatılmıştır. Ödenecek tutarların belirlenmesi için Takdir Komisyonları oluşturulmuştur. Görevlerini tamamlamak için bir ay gibi kısa süreye sahip olan komisyonlar tutarların belirlenmesinde hata yaptığı söylenebilir. Çalışmalar sonucu 3873'ü yabancı olmak üzere 114 bin kişi vergi yükümlüsü olarak belirlenmiştir. 465 bin TL olarak belirlenen vergi tutarının 314 bin TL'si tahsil edilmiştir. Varlık Vergisi'nin sonuçlarından birisi de azınlıkların elinde bulunan sermayenin Türk ve Müslümanların eline geçmesine olmuştur. 1944'te Varlık Vergisine ek olarak çıkarılan bir yasayla borçlar kapatılmıştır. Aynı yıl 4429 sayılı Toprak Mahsulleri Vergisi çıkarılmıştır (Tokgöz, 2018, s. 123-124).

15 Mayıs 1943'te Toprak Mahsulleri Vergisi mecliste kabul edilmiştir. Ancak 4 Haziran 1944'te çıkarılan Toprak Vergisiyle eksikleri tamamlanarak uygulamaya başlanmıştır. Üç yıl boyunca üretici ve köylüden alınan vergi bu kesimlerin büyük tepkisine neden olmuştur. Verginin alınma amacı şartlarında zenginleşen büyük çiftlik sahiplerinin kazançlarını devlet bütçesine aktarmaktır. Toprak Mahsulleri Vergisinin söz konusu kesimden alınacağı belirtilse de tüm çiftçi ve köylüden alınmıştır. Bundan dolayı dar gelirli çiftçi ve köylü vergi altında ezilmiştir. Toprak Mahsulleri Vergisi, Varlık Vergisi gibi beklentiyi karşılamamıştır. Verginin uygulamada kaldığı üç yılda 319 milyon lira gelir sağlayacağı hesaplanırken 233,5 milyon lira vergi tahsil edilmiştir. Bu tutardan vergi toplama giderleri çıkarılınca hesaplanan tutarın %73'ü tahsil edilmiştir (Takım & Arslan, 2012).

II. Dünya Savaşı döneminde CHP içinde küçük burjuvazi radikalizmine yakın bir kesim faaliyetlerde bulunmuştur. Varlık Vergisi ve Toprak Mahsulleri Vergisiyle haksız kazanç elde edenlerin önüne geçilmesi bu duruma örnektir. Ayrıca büyük toprak sahipleri ve yerel ağaların hoş karşılamadığı gelişmeler de yaşanmıştır. Bunlardan ilki Köy Enstitülerinin faaliyetleridir. İkincisi ise bir grup milletvekilinin itirazına rağmen meclisten geçen Çiftçiyi Topraklandırma kanunudur (Boratav, 2012, s. 90-91).

1945'te 4753 sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu kabul edilmiştir. Kanun, özel arazilerin belli şart ve yükümlülüğe sahip olması şartıyla kamulaştırılarak topraksız köylüye dağıtılmasını içerir. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu 1973'e kadar yürürlükte kalmıştır. Söz konusu dönemde 22 milyon dönüm arazi topraksız köylüye verilmiştir. Bu arazilerin yalnızca 54 bin dönümü özel mülkiyettir. 154 bin dönümü ise kamulaştırılarak elde edilmiştir. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu büyük toprak sahibi milletvekillerinden büyük tepki almıştır. Demokrat Partinin CHP içerisinden kopuş nedenlerinden biri de bu kanundur (Şahin, 2020, s.77).

4.2. Demokrat Parti'nin Ekonomi Politikası

Dörtlü Takriri imzalayan, Celal Bayar, Refik Koraltan, Fuat Köprülü ve Adnan Menderes ülkedeki ekonomik olumsuzlukların nedeni olarak uygulanan devletçiliği görmüştür. 7 Ocak 1946'da Demokrat Partiyi kuran bu isimler, savaş dönemi zenginleri ve fakir halkın desteğini arkasına almıştır. Parti kurucularının hazırladıkları parti programında işçilere grev, memurlara sendika kurma hakkı verileceğini, Kamu İktisadi Teşekküllerinin özelleştirileceği belirtilmiştir. Ancak ekonomik devletçiliğe parti programında yer

verilmemiştir (Tokgöz, 2018, s. 131). Parti programından da anlaşılacağı üzere Demokrat Parti liberal bir ekonomi anlayışını savunmuştur.

Demokrat Parti, ideolojisi ve parti programından dolayı eleştirilmiştir. Eleştiriler çoğunlukla Demokrat Parti'nin CHP'ye muhalif bir hareket olmasına rağmen parti programlarının birbirine benzemesine ilişkindir. Demokrat Partinin programı CHP'ye benzemekle birlikte devletçilik ve laiklik ilkeleri farklı yorumlanmıştır. Belirtmelidir ki, CHP'nin ana ilkeleri Demokrat Parti tarafından da sahiplenilmiştir. Demokrat Parti, devletin ekonomideki rolünün özel girişimin önünü açmak ve öncülük etmek olduğunu belirtmiştir (Aydın, 2024).

Bu durum parti programında şu şekilde yer almıştır;

“Devletçiliği, iktisadi alanda uzun zamandan beri devam eden boşluğu bir an evvel doldurmak, iş hacmini genişleterek yurttaşların geçim ve refah seviyesini yükseltmek için, devletin, gerek doğrudan doğruya iktisadi faaliyetlere girişmesi, gerekse nizamlama, teşvik ve yardım yolları ile hususi teşebbüs ve sermayenin umumi menfaate en uygun şekilde ve süratle gelişmesinde vazife alması, manasında anlıyoruz. Özel teşebbüs ve sermaye faaliyeti ve tasarrufların devlet tarafından nizamlanması, özel teşebbüs menfaatleri ile genel menfaatin telifi ve korunması zaruretinden ileri gelmektedir. Bizim devletçiliğimiz iktisadi şartlarımızın ve ihtiyaçlarımızın çizdiği yoldur (Demokrat Parti Programı, 1946).”

Demokrat Parti ve CHP karşılaştırıldığında Demokrat Parti ideolojik olarak daha sağda kalmaktadır. Parti, demokrasi ve liberalizmin savunucusu olmuştur. Parti programında vatandaşlara refah ve tüm alanlarda özgür bir düzen vaat edilmiştir. Demokrat Parti ideolojik yelpazede CHP'nin iki parmak sağındadır. Demokrat Parti, kuruluşu itibarıyla sınıf partisi izlenimi vermesine karşın hiçbir zaman belli bir sınıfın partisi olmamıştır (Gülsünler & Ertürk, 2012).

1946-1950 yılları arası muhalefette bulunan Demokrat Partinin eleştirileri iki konu üzerinde toplanmıştır. Bunlar; CHP iktidarının 1930'lardan itibaren ekonomide uyguladığı devletçi politikalar ve demokrasi dışı uygulamalardır. Devletçilik, II. Dünya Savaşı yıllarında en katı şekilde uygulanmıştır. Özellikle bu dönemde çıkarılan Varlık Vergisi ve

Milli Korunma kanunu gibi uygulamalar geniş halk kitlelerinin tepkisini çekmiştir (Çalık, 2012).

Demokrat Parti, liberalizmi savunmuştur. Savaş döneminde ezilen kesimin ve zenginleşen grupların savunucusu olmuştur. Demokrat Partinin mali ve ekonomik söylemlerini şekillendiren iki etken bulunmaktadır. Bunlar; halkın tepkisini çeken CHP politikaları ve ABD'nin başını çektiği dünya konjonktürü, süratli büyüme ve uluslararası iş bölümüdür. Demokrat Parti, Türkiye'yi devletçiliğin dar perspektifinden kurtarmak için yola çıkmıştır. Demokrat Parti, CHP Hükümetini en çok kırtasiyecilik, bütçe açığı ve devlet borçlanması, finansman ve bütçe politikası ile üretime dönük yeterli kaynağın ayrılmaması konularında eleştirmiştir (Coşar, 2005)

II. Dünya Savaşı sonrası sanayileşmiş ülkeler örnek alınmıştır. Kalkınma için yapılması gerekenler o ülkelerin gözlemlenmesi yoluyla bulunmuştur. Demokrat Parti, sanayileşmiş ülkelerle Türkiye'yi sıkça kıyaslamıştır. Adnan Menderes, Fransa ve İngiltere'nin kredi sayesinde geliştiğini belirtmiştir. Menderes, borçlanma ve krediyi olumsuz olarak görmemiş aksine ülkenin ekonomisi için gerekli görmüştür. Ekonomik gelişme Demokrat Partinin öncelik verdiği en önemli hedeftir. Demokrat Parti, altyapı ve tarımsal gelişimi sağlayacak politikaları savunmuştur. İktidara geldiklerinde de değişen dünya konjonktürü bu hedeflerin gerçekleşmesini hızlandırmıştır (Coşar, 2005).

Demiryolları, Demokrat Parti programında; “özel teşebbüs ve sermayenin yetip erişemeyeceği yahut yeter ve yakın kar görmediği için girişemeyeceği, fakat bütün ekonomik faaliyetlere müessir olacak ve memleket müdafaasını sağlayacak, mahiyetteki teşebbüsler” içerisinde görülmüştür. Demiryolları, devletin bizzat kendi üstleneceği bir ekonomik teşebbüs olarak değerlendirilmiştir (Polat & Yaylı, 2020).

Demiryolları, Demokrat Parti'nin CHP yönetimini eleştirdiği konulardan biridir. Demiryolları başarısız bir devlet girişimi olarak değerlendirilmiştir. Verimsiz, ağır ve bürokratik devlet mekanizmasının bir örneği olarak görülmüştür. Adnan Menderes, ilk hükümet programında demiryollarının motorlu kara araçları ile kıyaslandığında yakıt avantajı sağlamasına karşın bu araçlarla rekabette geri kalmasını eleştirmiştir. Demokrat Parti muhalefet döneminde CHP'nin demiryolu politikasını iktisadi devlet teşekküllerinin halkın kaynaklarını umursamazca kullanması, bütçeyi olumsuz etkilemesi ve yetersiz hizmet üretmesi argümanları üzerinden eleştirmiştir. Karayolunun demiryoluna tercih edilmesi gerektiği ve kara taşıtlarının trenden daha ekonomik olduğu belirtilmiştir.

Demokrat Parti, ABD’yi örnek göstererek gelişmiş ülkelerin demiryolu yapımına devam etmediğini sayısal verilerle anlatmıştır. Ulaşımın bir bütün olarak ele alınması, karayolu ve demiryollarının birbirlerine bağlanması gerektiği ve yeni ulaşım teknikleriyle planlama yapılmasının zorunluluğunu dile getirmiştir. (Polat & Yaylı, 2020).

Demokrat Parti’nin demiryolu politikası parti programının 79. maddesinde şu şekilde açıklanmıştır;

“Demiryollarımızın inşasına devam olunmalıdır. Demiryollarımızı besleyecek karayolları ile, limanlar, depo ve antrepoların, birbirlerini tamamlayıcı surette yapılmasını ulaştırma sistemimizin içinde görüyoruz (Demokrat Parti Programı, 1946).”

Bu maddeden hareketle Demokrat Parti’nin demiryollarına tamamen karşı olmadığı görülür. Demokrat Parti, CHP’nin ulaşım politikasının yalnızca demiryollarından ibaret olmasına, demiryolları ile bütçeyi zorlamasına ve ulaşımın bir bütün olarak ele alınmamasına muhalefet etmiştir. Demokrat Parti, yapılmakta olan demiryollarının bitirilmesinin ardından karayolu yapımına öncelik verilmesini savunur.

Demokrat Parti’nin de katıldığı 1946 seçimlerinde seçim propagandası CHP hükümetlerini yaptıkları üzerine inşa edilmiştir. Demokrat Parti’nin eleştirdiği konuların başında uygulanan devletçilik politikası gelmiştir. Adana mitinglerinde Celal Bayar, ekonomide uygulanan devletçiliği eleştirmiştir. Ülkenin koşulları gereği 15 yıl önce uygulanması zorunlu olan devletçiliğin artık o kadar katı bir şekilde uygulanmasının gereksiz olduğunu belirtmiştir. Ekonomide kazancın birey eksenli olması gerektiğinin altını çizmiştir. Demokrat Parti’nin hükümete eleştirilerine örnek olarak İzmir mitingi de örnek gösterilebilir. Bu mitingde Celal Bayar, Türkiye’nin savaşa katılmamasına karşın halkın savaşın sefaletini yaşamasını eleştirmiştir. CHP hükümetinin halkın ürettiği mahsule el koymasının denetim ve iâşe sisteminin kurulmaması ve üretime dönük önlemlerin alınmamasından kaynaklandığını dile getirmiştir. Devletin üretime el koymasının karaborsacılığa neden olduğunu bu durumun halkın mağduriyetini arttırdığını dile getirmiştir. Halka Demokrat Partiye oy vermeleri karşılığında refah ve mutluluk vaat edilmiştir. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu da eleştirilmiştir. Kanunun haksız olduğu ve köylüyü daha da zor duruma soktuğu belirtilmiştir. Bunlara ek olarak Celal Bayar, köylerde okulların halk tarafından yapılırken kentlerde böyle bir zorunluluk bulunmadığı bu

durumun haksızlığa sebep olduğu ve iktidar olduklarında tüm okulların devlet tarafında yapılacağı açıklamıştır (Çakırbaş, 2022).

1946 seçimlerinde Demokrat Partinin kullandığı bir diğer argüman da Varlık Vergisidir. Demokrat Parti'ye göre Varlık Vergisinin alınma sebebi devletin zamanında önlem almamasıdır. Ayrıca Demokrat Parti seçimlerde tüccarlara yönelik birtakım girişimlerde bulunmuştur. Tüccar için bir beyanname yayınlamıştır. Bu beyannamede CHP hükümetinin tüccarların haklarını yediği belirtilmiştir. Demokrat Parti'nin Devletçilik ve Varlık Vergisi üzerinden CHP'yi eleştirmesinin yanında yayınladığı beyanname ile sanayi ve ticaretle uğraşan kesime dönük propaganda yapması dikkat çekicidir (Balcı, 2017).

Demokrat Parti 1946 seçimlerinde 1930'lardan beri ekonomide uygulanan devletçi politikayı eleştirmiştir. İktidara gelmeleri durumunda liberal bir ekonomi uygulayacaklarını ve devlet müdahalesinin azalacağını vaat etmiştir. Demokrat Parti Erkene alınan seçimlerde 60'ın üzerinde milletvekili çıkarmıştır. Seçimlerde CHP'nin kırsal kesimdeki denetimi nedeniyle başarılı olamazken şehirlerde başarılı sonuçlar elde edilmiştir (Ezer, 2019). Seçim sonuçlarından Demokrat Partinin ekonomik vaatlerinin şehirli halkta karşılık bulduğu söylenebilir.

7 Eylül 1946'da CHP Hükümeti Türk parasının değerini düşürmüştür. Bu kararla karaborsa ve enflasyon sorunlarının çözülmesi, Türkiye'nin IMF ve Bretton Woods Anlaşmasına katılması hedeflenmiştir. Kararlar alındığında başbakan olan Recep Peker, halkın CHP'ye duyduğu tepkiyi dindirmek ve ekonomik şartları iyileştirmek istemiştir. 7 Eylül kararlarının ardından muhalif kesimler kararların ekonomiye zarar verdiğini iddia etmiştir. Hükümetin beklentisinin aksine kararlar ekonomiyi kötüye götürmüştür. Bunun üzerine CHP Hükümetine yöneltilen eleştiriler sertleşmiştir. Demokrat Parti Milletvekili Ahmet Oğuz, soru önergesi vererek konuyu TBMM gündemine taşımıştır. Başbakanlığın paranın değerinin düşürülmesinin ekonomiye nasıl katkı sağlayacağını açıklamasını istemiştir. Celal Bayar da karaları eleştiren başka bir isimdir. Bayar parti kongrelerinde enflasyonun en önemli ekonomik sıkıntı olduğunu belirtmiş ancak kararların sonuçlarını değerlendirmenin şimdilik erken olduğunu ifade etmiştir. Başbakanlığın, önergeye cevap vermesinden sonra açıklama yapacağını belirtmiştir (Aydın, 2021).

Celal Bayar İstanbul Kültür Kongresinde yaptığı konuşmada 7 Eylül Kararları ile ilgili olarak;

“Alınan iktisadi kararlardan şikâyet ediyorsunuz. Nazari olarak paranın değerinin düşürülmesi suni bir menfaat temin eder. Bu menfaat suni olduğu gibi geçicidir. Ölçülü bir şekilde paramızı stabilize etmek mali ve iktisadi hayatımız için elzendir. Hükümetin yaptığı işin mahiyetini münakaşa edebilmek için dokümana ihtiyaç vardır. Doküman onların elindedir. Ve bu kararlar hakkında fikrimize müracaat edilmemiştir. Bu mesele hakkında on suali ihtiva eden bir takriri Meclis’e verdik. Bu şekilde işi ele almış bulunuyoruz.” açıklamasını yapmıştır (Celal Bayar’ın Söylev ve Demeçler, Demokrat Parti’nin Kuruluşundan İktidara Kadar Politik Konuşmalar (1946-1950), 1999, s. 73).

Önergeyi Maliye Bakanı Halit Nazmi Keşmir cevaplandırmıştır. Keşmir, alınan kararların gerekliliğini savunmuştur. Ahmet Oğuz Demokrat Parti binasında 7 Eylül kararlarıyla ilgili bir konferans düzenlemiştir. Konferansta 7 Eylül kararları sonrası ekonominin kötüye gittiğini ve hayat pahalılığının arttığını söylemiştir. CHP, halkın ve Demokrat Partinin artan muhalefeti karşısında kendini açıklama isteği duymuştur. CHP isimsiz bir şekilde konuyu açıklamaya çalışan bir broşür hazırlatmıştır. 7 Eylül kararları iç politikada muhalefet tarafından bir propaganda malzemesi olarak kullanılmıştır. Adnan Menderes 1949’da yaptığı bir konuşmasında kararların ekonomiye büyük zarar verdiğini iddia etmiştir (Aydın, 2021).

1947 bütçe görüşmeleri Demokrat Partinin muhalefetteyken katıldığı ilk bütçe görüşmeleridir. Bütçeye ilişkin değerlendirmeler 7 Eylül Kararları ve ekonomideki devlet müdahalesi üzerinden yapılmıştır. Adnan Menderes, Demokrat Parti adına bütçe konusundaki görüşlerini açıklamıştır. Menderes, bütçede şekli eksikliklerin bulunduğunu bunun bütçenin şeffaflığını zedelediğini belirtmiştir. Millî Savunma Bakanlığı bütçesini örnek göstererek 1939-1946 döneminde her yıl denk olarak hazırlanan bütçenin yıl sonu açık verdiğini söylemiştir. 7 Eylül Kararlarının yarattığı enflasyonun bütçenin açık vermesine neden olacağını iddia etmiştir. Maaş, hizmet benzeri ödemelerin 189 milyon Türk lirasının üzerinde olduğunu belirten Menderes, CHP yönetimini tasarrufa önem vermemekle suçlamıştır. Devlet borçlarının katlanarak arttığı bu dönemde ödenmesi gereken borçların ne şekilde ödeneceğinin açıklanmadığını söylemiştir (Kınalı, 2017).

Adnan Menderes, konuşmasında vergi konusuna da değinmiştir. Menderese göre, artma eğilimindeki dolaylı vergilerden kaçınılmalıdır. Bütçenin çoğunluğu dolaysız vergilerden elde edilen gelirden oluşmalıdır. Üretim için gerekli maddelerden ve halkın zorunlu ihtiyaçlarından gümrük vergisi alınmamalıdır. Halkı zora sokacak dolaylı vergilerden uzak durulmalıdır. Menderes vergi sisteminin adaletsiz olduğunu savunmuştur. Adaletsizliğe kanıt olarak tüm endüstri ve ticaret işletmelerinden hizmet sektörünün yarısından az vergi alınacak olmasını göstermiştir. Menderes, 1947 Bütçesinin Peker Hükümetinin mali politikaya dönük vaatlerini gerçekleştirmekten uzak olduğunu belirtmiştir. Ona göre hükümet kalkınmadan bahsetse de gerçek faklıdır. Dış ticaret hacminin daralması bu durumun kanıtıdır. 1929'daki ve 1946 yılının onuncu ayındaki dış ticaret hacmi karşılaştırıldığında %66 oranında bir daralma yaşanmıştır. Bu durum nedeni CHP yönetimin uyguladığı yanlış politikalarlardır. Ayrıca Menderes, bütçenin açık vermesinin ve verimsiz kullanılmasının, devlet teşkilatının geniş kadrolu olmasının ve KİT'lerin ekonomiyi olumsuz etkilediğini iddia etmiştir. Ekonomide yaşanan olumsuz durumun hükümetin suçu olduğunu belirtmiştir (Kınalı, 2017). Adnan Menderesin 1947 Bütçe görüşmesinde yaptığı konuşmadan CHP yönetimini eleştirilerin yanında partisinin ekonomik görüşlerini de anlamak mümkündür.

Çok partili siyasi hayata geçilmesiyle vatandaşların şikayetçi olduğu konular daha fazla gündeme getirilmiştir. CHP hükümetinin Yol Vergisi uygulaması vatandaşların şikayetçi olduğu konulardandır. Demokrat Parti de hükümete karşı yaptığı muhalefette bu konuyu işlemiştir. Özellikle söz konusu verginin angarya niteliğindeki çalışma yükümlülüğünün altını çizmiştir. Demokrat Parti, Yol Vergisini seçmen kitlesini geliştirme yolunda başarıyla kullanmıştır. Dönemin gazetelerinde verginin kadınlardan da alınması, gelirle orantılı olarak alınması ve tümünden kaldırılması yönünde haberler yer almıştır. 1948'de Demokrat Parti'nin Biga mitinginde Celal Bayar, halkı zorlayan vergileri azaltacaklarını belirtmiş, vergilerin ağırlığından yakınmıştır. Celal Bayar, örnek olarak da yurt gezilerinde karşılaştığı vatandaştan örnek vermiştir. 27 Ekim 1948'de meclis görüşmelerinde muhalif milletvekilleri, verginin tamamen kaldırılmasını ve vergiden elde edilen gelirin tümünün yol yapımına ayrılmasını istemiştir. 1950 seçimlerinde Demokrat Partinin kırsal kesimden destek almasında Yol Vergisi üzerinden muhalefet yapılmasının büyük etkisi olmuştur (Özdemir, 2013). Bu dönemde Türkiye'nin nüfus yapısı göz önüne alındığında köylü kesime dönük vaatler önem arz etmektedir.

4.3. CHP'nin Ekonomi Politikasındaki Değişim

II. Dünya Savaşı sonrası dünyada ve Türkiye’de yaşanan gelişmeler önemli ekonomik ve siyasi değişime neden olmuştur. İçeride köylü ve burjuva sınıfının CHP yönetimine karşı hoşnutsuzluğu artmıştır. Köylü kesimi, savaş yıllarındaki ekonomik uygulamalardan olumsuz etkilenmiştir. CHP, köylü kesimle arasındaki bağları güçlendirmek istemiştir. Çiftçiyi Topraklandırma Kanununun çıkarılması bu isteğin bir sonucudur. Savaş yılları uygulamalarından burjuva sınıfı, memur ve çalışanlar da etkilenmiştir. Burjuva sınıfı, devletçi ekonomi modelinden faydalanmasına rağmen devlete bağımlı ve ayrıcalıklı bir kesim olmaktan çıkmak istemiştir. Memur ve çalışanlar da savaş yıllardaki karaborsa ve hayat pahalılığından olumsuz etkilenmiştir. İçeride yükselen muhalefet CHP’yi liberal bir ekonomi modeli uygulamaya itmiştir (Pamuk, 2012, s. 225)

Ekonomide yaşanan değişimde iç koşullar kadar dışarıda değişim koşullarda etkili olmuştur. ABD süper güç haline gelmiştir. Değişen dış şartlarda liberal ekonomi modelinden yanadır. Yeni dünya düzeninin oluşmaya başladığı bu dönemde Türkiye, Sovyetleri Birliği’nin boğazlar ve topraklar üzerindeki istekleri Türkiye’nin ABD ile yakın ilişkiler kurmasına neden olmuştur (Pamuk, 2012, s. 225-226).

Türkiye savaş yıllarından itibaren giderek fakirleşmiştir. Bu dönemde dış ekonomik yardımlara gereksinimi vardır. Türk ekonomisinin dünya ekonomisine entegre olması için liberalleşme adımları atması gerekmiştir. Türkiye, Uluslararası Para Fonu’na üye olmak ve dış ekonomik yardım almak amacıyla 7 Eylül 1946’da bir dizi kararlar almıştır (Zürcher, 2020, s. 251).

7 Eylül 1946’da yaşanan devalüasyon Türk lirasının geçirdiği ilk büyük değer kaybıdır. Bu dönemde devalüasyonu gerektirecek bir ekonomik gelişme bulunmamaktadır. Türkiye hükümetinin devalüasyon kararı almasında IMF’ye üye olmadan önce bu kuruma bağlı olmaksızın kuru kontrol etmek istemesi etkili olmuştur. Buna ek olarak, yeni dönemde dış ticaretin serbestleşmesi sonucu ithalat artışının önüne geçilmek istenmiştir. Ancak kararlar sonrası ithalat artmış ve dış ticaret dengesi açık vermiştir. 7 Eylül 1946’da Türk lirası yaklaşık %40 değer kaybetmiştir. 2.82 lira, 1 ABD dolarına denktir. Türkiye 7 Eylül Kararlarından istediğini elde edememiş, devlet giderleri artmıştır. 1946 devalüasyonu o güne değin yaşanan ilk büyük devalüasyon olması bakımından önemlidir. Türkiye, dış ticaretin liberalleşmesi için de girişimlerde bulunmuştur (Altınok & Çetinkaya, 2003).

II. Dünya savaşının yaşandığı son dönemde Türkiye’de planlı kalkınma düşüncesi hala etkilidir. 1945 yılında aralarında İsmail Hüsrev ve Şevket Süreyya Aydemir gibi isimlerin bulunduğı bir komisyon 1946 İvedili Sanayi Planının hazırlıklarına başlamıştır. Plan, dış ekonomide bağımsızlığı, dengeli bir kalkınmayı ve öncelikle sanayi sektörünün gelişmesini öngörmüştür. Devletçi bir kalkınma planı hazırlanmasına rağmen 7 Eylül Kararları alınmıştır. Türkiye bu kararlarla, dış kredi, dış yardım ve liberalleşmeye kapı aralamıştır. 1947’de Uluslararası Para Fonu (IMF)’ye bu kararlar sonrası katılması manidardır. CHP yönetiminin liberalleşmeye gitmesinin içsel nedenleri Demokrat Parti etrafında toplanan büyük toprak ağaları ve ticaret burjuvazisidir. Ekonomideki bu dönüşümün nedeni olarak CHP’nin Demokrat Partinin kullandığı liberalleşme kozunu elinden almak istemesi olarak yorumlanabilir. Türkiye’nin iki kutuplu dünyada Batı Bloğunun yanında yer almıştır. Batı Bloğu, demokratik kalkınma yolunu seçen ülkelere yardım vaat etmiştir. Bu dönemde Türkiye İvedili Sanayi Planını terk ederek 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planının hazırlıklarına başlamıştır (Soyak, 2003).

1947’de Varner başkanlığında özel sektör taraftarı bir komisyon yeni bir kalkınma planı hazırlamıştır. 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı, komisyon başkanının adından dolayı Varner Planı olarak da isimlendirilmiştir. Yeni bir planın hazırlanmasında iç koşullar kadar dışarıdan yardım alma isteğı de etkili olmuştur. Plan, devletin temel faaliyet alanı olan sektörler haricinde diğer ekonomik faaliyetlerin özel sektöre devrini öngörmüştür. Planda özel sektöre güvence verilerek dilediğı alanda faaliyette bulunabileceğı belirtilmiştir. Ayrıca, tarım, enerji ve ulaştırma benzeri altyapı faaliyetlerine ve kırsal kesime öncelik verilmiştir. CHP yönetimi bu planla en güçlü rakibi Demokrat Parti ve dış çevrelerin dayattığı ekonomi görüşlerini kabul etmiştir (Kepenek & Yentürk, 2001, s. 91-92)

1948-1952 dönemini kapsayan planın uygulanması için yaklaşık 3,7 milyar TL harcanması öngörülmüştür. Bu paranın %44’ünün haberleşme ve ulaşım, %16’sının tarımsal üretim yapanlara, %16’sının enerjiye ve %8’inin sanayiye harcanması planlanmıştır. Planda ulaşım faaliyetleri karayolu yapımını ifade etmektedir. Karayolu yapımı alınan dış yardımlarla ilişkilidir. Karayollarına öncelik verilmesi o zaman kadar uygulanan demiryolu politikasının terk edilmesi demektir. Karayolu yapılmasıyla kırsal kesimin pazarla buluşması hedeflenmiştir. Planın finansmanının %49’luk bir bölümü dış kaynaklara dayandırılmıştır. Bu durum, o güne değin benimsenen öz kaynaklarla kalkınma ilkesinden vazgeçilmesi demektir. Plan ekonomide önemli bir dönüşümün yaşandığının bir

kanıtıdır (Kepenek & Yentürk, 2001, s. 92). CHP yönetiminin Varner Planıyla kendisinden istenenlere karşı koyamadığı söylenebilir.

1947 CHP Kurultayıyla ekonomide uygulanan devletçiliğe son verilmiştir. Kurultay'da alınan kararlardan devletçilik ilkesi de etkilenmiştir. Kurultayda devletçilikle ilgili şu kararlar alınmıştır; devlet özel girişime olanak sağlayacak, devletle özel sektör eşit şartlarda faaliyet gösterecek, devlet kâr amacı gütmeyecek ve yalnızca özel sektörün kar edemediği alanlara yönelecektir. Alınan kararlar özel sermayeye bakışın değiştiği söylenebilir. 1947 Kurultayında devletçilik ilkesi onu uygulayanlar tarafından tasfiye edilmiştir (Yapıcı, 2023, s. 227).

1947 CHP Kurultayında devletçilik özel sektörün lehine olacak şekilde yeniden yorumlanmıştır. Buna ek olarak sermayedarların istekleri kabul edilmiştir. CHP ve Demokrat Partinin ekonomik eğilimleri ile 1948 İktisat Kongresinde devletçilikle ilgili talep edilenler aynı doğrultudadır. CHP ile Demokrat Parti ve sermayedarların ekonomik söylemleri arasında tek bir fark bulunmaktadır. Demokrat Parti ve sermayedarlar kamu kuruluşlarının özelleştirilmesini isterken CHP bunu benimsememiştir. Demokrat Partinin ilk hükümet programında kamu kuruluşlarının özelleştirilmesi yer alsa da bu hiçbir zaman gerçekleşmemiştir. CHP'nin bu konudaki tutumunun daha gerçekçi olduğu söylenebilir. Bu dönem boyunca hem CHP'nin hem de Demokrat Partinin daha liberal politikalarla dünya ekonomisine entegre olma eğilimleri devam etmiştir (Boratav, 2012, s. 98-99).

Türkiye İktisat Kongresi, 1948'de İstanbul Tüccar Derneğinin öncülüğünde toplanmıştır. CHP ve Hükümet kanadının davet edilmediği kongreye Demokrat Parti temsilcileriyle çeşitli toplum kesimleri ve meslek grupları katılmıştır. Kongrede CHP Hükümetinin uyguladığı devletçi ekonomi modeli sert bir şekilde eleştirilmiştir. Celal Bayar da kongrede bir konuşma yaparak aynı konudan şikayetçi olmuştur. Demokrat Partinin liberal iktisat anlayışı, tarıma dayalı, yabancı sermayeyi teşvik eden ve dışa açık ekonomi politikaları halkta olumlu karşılanmıştır. Demokrat Partinin politika ve vaatleri CHP Hükümetini etkilemiştir. CHP Hükümeti ekonomide devletçiliği daha ürkek bir şekilde savunmaya ve "yeni devletçilik" adında daha liberal bir ekonomi politikası hazırlamaya başlamıştır (Şahin, 2020, s. 88)

II. Dünya Savaşı ve sonrasında yaşananlar Türkiye ekonomisini önemli ölçüde etkilemiştir. Savaş devam ederken ABD başkanı Franklin D. Roosevelt ölmüştür. Roosevelt'ten boşalan başkanlık koltuğuna yardımcısı Harry S. Truman geçmiştir. II.

Dünya Savaşı Truman'ın başkanlığı döneminde sona ermiştir. Savaşın sonra ABD ve Sovyetler Birliği'nin arası Stalin'in yayılcı politikası nedeniyle açılmıştır. Bu durum karşısında 1947'de Truman, komünizm tehdidi altındaki ülkelere yardım etmek için ABD Kongresi'nden onay almıştır. ABD başkanı Truman kendi adıyla anılan doktrini uygulamaya başlamıştır. Doktrin temelde komünizmle mücadele eden ülkelere yardım edilmesini öngörmüştür. Yardım kapsamında Türkiye 100 milyon dolar, Yunanistan 300 milyon dolar maddi yardım almıştır. Ayrıca askeri malzemeler de bu ülkelere hibe edilmiştir. Türkiye'nin yardımları kabul etmesinde Sovyetler Birliği'nin yayılcı politikası etkili olmuştur. Truman Doktriniyle Soğuk Savaş dönemi başlamıştır. Doktrin, ayrıca Marshall Planının temelini oluşturmuştur (Eğilmez, 2019, s. 141).

Türkiye'nin aldığı askeri malzemenin büyük çoğunluğunu savaş sonunda elde kalan malzemelerdir. Ancak bunlar Türkiye'nin sahip olduklarından daha modernidir. Truman Doktrini sonucu alınan askeri yardımlar Türk ordusunun modernize edilmesine katkı sağlamıştır. Truman yardımları Türk ekonomisinin dışa bağıllığını askeri malzemelerin tamir ve bakım maliyetinin yüksek olması nedeniyle arttırmıştır. Türk yöneticiler söz konusu yardımların Türk ekonomisini olumsuz etkilediğini fark etmiştir. Çünkü 100 milyon dolarlık yardım alınmasına karşın 143 milyon dolar yedek parça ve bakım masrafı için harcanmıştır. Türkiye bu ihtiyaçları karşılamak için elindeki döviz harcamış ve yeni döviz kaynakları bulmak zorunda kalmıştır. Ayrıca Truman Doktrini sonucu ABD'deki imkanlar ve hayat tarzı Türkiye'yi etkilemeye başlamıştır. Özetle alınan yardımlar ithalatı arttırmış, dış ticaret dengesini bozmuş ve döviz sıkıntısına neden olmuştur (Ay, 2021).

1947'de ABD Dış İlişkiler Bakanı George Marshall Harvard Üniversitesinde yaptığı konuşmada II. Dünya Savaşından olumsuz etkilenen Avrupa ülkelerinin ekonomilerini yeniden inşa etmek ve dış ticaret sistemiyle bütünleşmelerini sağlamak amacıyla yardım yapılacağını açıklamıştır. 11-13 Temmuz 1947 tarihlerinde Türkiye'nin de yer aldığı 16 ülke bir program oluşturmak için Paris Konferansı'na katılmıştır. 11 Eylül 1947'de ABD Kongresi konferansta kabul edilen programı kabul etmiştir. Türkiye yardıma neden ihtiyacı olduğunu bildiren bir raporu konferansa sunmuştur. Raporda 615 milyon dolar yardım istendiği belirtilmiştir. Ancak Türkiye'nin yardım isteği II. Dünya savaşına katılmadığı ve ekonomisinin diğer ülkelerden iyi durumda olduğu gerekçesiyle reddedilmiştir. Demokrat Parti, Türkiye'nin Marshall yardımları dışında kalmasını eleştirmiştir. Türkiye yardımlara yeniden başvurmuştur. ABD Ankara Büyükelçisi

Türkiye'nin yardıma gereksinim nedenlerini içeren bir raporu ABD'ye yollamıştır. Türkiye'nin durumu yeniden değerlendirilerek yardım başvurusu kabul edilmiştir. 4 Temmuz 1948'de ABD ile imzalanan Ekonomik İşbirliği Anlaşması gereği Türkiye Marshall yardımlarından faydalanmıştır (Aydemir, 2021).

Marshall yardımları kapsamında Türkiye çeşitli içeriklere sahip yardımlar almıştır. Önce hibe adı altında 62 Milyon doların üzerinde maddi destek almıştır. Sonrasında ABD Türkiye'ye 35 yıl vadeli 72 milyon dolar kredi açmıştır. Söz konusu kredinin geri ödemesi 1952 yılında başlamıştır. Ayrıca Türkiye'ye farklı alanlarda teknik destek sağlanmıştır. Marshall Yardımlarının Türkiye üzerinde pek çok etkisi olmuştur. Kısa vadede değerlendirildiğinde hayat kalitesi ve sanayi üretimi artmıştır. Türk ekonomisi canlanmıştır. Ancak uzun vadede değerlendirildiğinde Türkiye ABD'ye borçlanmıştır. Alınan yardımlar verimli kullanılamamıştır. Türk ekonomisi dışa bağımlı olmuştur. Yardımlar sonucunda döviz kurundaki oynaklıklar artmıştır. Bunun sonucu olarak piyasada belirsizlik artmış ve yabancı yatırımcı tedirgin olmuştur. Ayrıca serbest dış ticaret nedeniyle ithalat artmıştır. İthalat artışı yüzünden cari işlemler dengesi bozulmuştur (Şenel Uzunkaya, 2019). Marshall yardımlarının Türk ekonomisini üzerinde geçici bir rahatlama haricinde olumsuz etkilediği söylenebilir.

SONUÇ

CHP, kökleri Millî Mücadele dönemine kadar uzanan Türkiye'nin en eski siyasi partisidir. Türk modernleşme tarihi açısından da önemli bir yere sahiptir. CHP, kurulan yeni devlete modern bir görünüm kazandırmak için pek çok reform hareketi gerçekleştirmiştir. Bu reformlar temelde toplumun sahip olduğu değerlerin yerine yöneticiler tarafından o günün şartlarına daha uygun olduğu düşünülen yeni değerlerin ikame edilmesini içerir. CHP'nin gerçekleştirdiği bu hareketler kimi zaman toplumla arasının açılmasına neden olmuştur. CHP tek parti döneminde kendisine muhalefet edecek bir yapının bulunmaması dolayısıyla programını rahatça uygulayabilme olanağı bulmuştur. Ancak bu durum CHP yönetimine karşı muhalif bir toplum kesiminin oluşması ile sonuçlanmıştır.

Mustafa Kemal Atatürk, zaman zaman CHP'nin rakipsiz bir konumda olmasından kaynaklanan parti içi durağanlık ve dinamizm yoksunluğundan rahatsızlık duymuştur. Bunun en açık örneği Atatürk döneminde iki kez çok partili siyasi hayatın denenmesidir. Özellikle 1930'lu yıllardan itibaren CHP yönetiminin daha otoriter bir hale gelmesiyle bir muhalefet partisine duyulan ihtiyaç daha da hissedilmiştir. Atatürk arkadaşı Fethi Bey'den bir muhalefet partisi kurmasını istemiştir. Atatürk bu yolla partisinin denetlenmesi ve antidemokratik Türkiye algısını kırmak istemiştir. Ancak iki çok partili siyasi hayat denemesi de kısa süreli olmuştur. Kurulan partiler cumhuriyet idaresi ve CHP açısından sorun yaratacağı düşünülerek kapatılmıştır.

1938 yılında Mustafa Kemal Atatürk vefat etmiştir. Boşalan cumhurbaşkanlığı koltuğuna Atatürk'ün yakın çalışma arkadaşı olan ve uzun yıllar başbakanlık görevinde bulunan İsmet İnönü oturmuştur. İnönü'nün cumhurbaşkanlığı dönemi dünya açısından sıkıntılı yıllara tekabül etmiştir. 1939 yılında II. Dünya Savaşı başlamıştır. İnönü Türkiye'yi savaşa dahil etmemiştir. Ancak tek parti yönetiminin bu dönemde hayata geçirdiği uygulamalar halkın CHP'ye karşı duyduğu tepkiyi daha da arttırmıştır. II. Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından dünyada dengeler değişmiştir. ABD'nin ve Sovyetler Birliği'nin liderliğinde iki kutup oluşmuştur. Türkiye oluşan bu yeni dünya düzeninde tercihini ABD'nin başını çektiği Batı Bloğundan yana kullanmıştır. Türkiye çok partili siyasi rejime geçeceğini taahhüt etmiştir.

II. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru CHP'nin meclise getirdiği Çiftçiye Topraklandırma Kanunu parti içerisinden tepkiyle karşılaşmıştır. Parti içi muhalefetin

başını Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan çekmiştir. Bu dört isim CHP'ye karşı eleştirilerini içeren Dörtlü Takriri meclis grubuna vermiştir. Sonrasında yaşanan gelişmelerle CHP'den ayrılmışlardır. CHP'ye muhalefet yürüten bu isimler 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti adında yeni bir parti kurmuştur. Kurulan yeni parti, CHP'nin özellikle din, laiklik, devletin rejimi gibi önemli konularda temelden değil, üslup, tarz ve bu alanlarda toplumla kurulan sağlıklı ilişkiye muhalefet ettiği söylenebilir. Örneğin demokrat parti laikliğin kendisine değil, laikliğin dini baskılayan bir olgu olmasına, ekonomi alanının bütünüyle devlet tarafından tanzim edilmesine, parti-devlet bütünleşmesine dayanan katı otoriter bir sistemde ısrar edilmesine ve parti politikasının Anayasayı'da ihlal edecek bir yapıya bürünmesine muhalefet etmiştir. Parti kurucularının uzun yıllar boyunca CHP içinde hatta yönetiminde görev almaları, bu olgunun anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır.

Demokrat Parti, tek parti dönemi politikalarına tepki gösteren halk tarafından yoğun ilgi görmüştür. Bu bağlamda yeni partinin oy alacağı seçmen kitlesinin parti kurulmadan önce var olduğu söylenebilir. Demokrat Parti, hızlı bir şekilde tüm yurttan örgütlenmiştir. Partinin kurucu kadrosunun CHP içerisinde çıkması iktidar partisine rejimin devamlılığı konusunda bir güven vermiştir. Ancak Demokrat Parti kuruluşundan itibaren artan bir şekilde CHP politikalarına muhalefet etmiştir. Demokrat Parti'nin CHP'yi en çok etkilediği konular; din politikası, örgütlenme yapısı ve ekonomi politikası olmuştur. Çünkü II. Dünya Savaşı döneminde hak ve özgürlükler kısıtlanmış, ekonomik bunalım tüm halkı etkilemiş ve devlet yapılanması oldukça merkeziyetçi bir görünüm kazanmıştır. Bu durum meclise de yansımıştır. II. Dünya Savaşı sonrası mecliste tartışılan temel konuların başında din ve ekonomi politikası gelmektedir.

Tek parti dönemi din politikası temelde din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasını ve dinin sosyal hayattaki etkisinin özel hayatla sınırlı kalmasını içerir. Bu doğrultuda Anadolu'daki İslam anlayışına laiklik prensibi ile ters düşmeyecek yeni bir yorum getirilmeye çalışılmıştır. Cumhuriyet kadroları bu amaç için çeşitli girişimlerde bulunmuşlardır. Sosyal hayatta dinin etkisi azaltılarak dinin yerine bilimin baskın hale getirilmesi hedeflenmiştir. Din alanında amaçlanan bir diğer konu dinin millileştirilmesi olmuştur. Osmanlı Devleti'nin son döneminden beri tartışılan bu konu cumhuriyet idaresi ile hız kazanmıştır. Dinin millileştirilmesi için farklı dini yorumlar incelenmiş, Kur'an-ı Kerim Türkçeye çevrilmiş ve Arapça ezan okunması yasaklanmıştır. Dini eğitim veren kurumlarda İslam dini ve Hz. Muhammed'in manevi özellikleri vurgulanmıştır. Sonrasında

devletin dini eğitim vermeyeceği düşünülerek devletin din eğitimindeki rolü en aza indirilmiştir. Laiklik prensibinin gerçekleşmesi için pek çok inkılap yapılmıştır. Buradan anlaşılacağı üzere laiklik bir anda uygulamaya konan bir prensip olmamıştır. Türkiye’de laiklik uygulamaları devletin din alanına müdahale etmesi şeklinde gerçekleşmiştir.

Demokrat Parti’nin laiklik anlayışı dinin devlet işlerinde herhangi bir etkisinin bulunmaması şeklindedir. Halkın dini yaşamında herhangi bir müdahale ile karşılaşmasına karşı çıkmıştır. Demokrat Parti, tek parti döneminin katı din politikası karşısında daha özgürlükçü bir din politikası vaat etmiştir. Bu durum yeni partinin dindar ve muhafazakâr çevreler tarafından kabul görmesini kolaylaştırmıştır. Demokrat parti CHP’nin din politikasını eleştirmekle birlikte laiklik prensibini rejimin temel bir değeri olarak görmüştür. Demokrat Parti laiklik prensibinin halkın din alanındaki beklentileri de gözeticilerle yeniden yorumlanması gerektiğini savunmuştur. Demokrat Parti, dini milli kültürün bir parçası olarak görmüş ve bu alanda eğitim verilmesine karşı çıkmamıştır.

CHP, çok partili siyasi hayata geçilmesiyle birlikte din ve din eğitimi politikalarını gözden geçirmeye başlamıştır. O dönemde dini eğitim komünizm karşısında bir panzehir olarak da görülmüştür. Demokrat Parti’nin dindar ve muhafazakâr kesimlerden yoğun destek görmesi CHP’de değişimi zorunlu kılmıştır. Dini eğitim verilmesi devletin görevleri arasında sayılmıştır. Millî Eğitim Bakanlığı bünyesinde din eğitimi verecek ve din adamı yetiştirecek kursların açılması kararlaştırılmıştır. Demokrat Parti’nin eleştirdiği Köy Enstitüleri’nin yapılanması ve müfredatı değiştirilmiştir. CHP’nin politikalarındaki en büyük değişiklik 1947 Kurultayı ile olmuştur. Kurultayda laiklik ve devletçilik gibi ilkeler açıkça tartışılmıştır. İsmet İnönü, tek parti döneminin son başbakanı olarak dindar bir kişi olan Şemsettin Günaltay’ı seçmiştir. Günaltay Hükümeti döneminde İlahiyat Fakültesi kurulmuş, tekke ve zaviyeler kapatılması konusunda taviz verilmiş ve din dersi müfredata konmuştur. CHP’nin din politikasında değişikliğe gitmesinin temel nedeni Demokrat Parti’nin bu konu kendisine karşı siyasi bir argüman olarak kullanmasıdır.

Tek parti dönemi boyunca laiklik devletin din alanına müdahale etmesi şeklinde uygulanmıştır. Bu durumda kurucu kadroların pozitivistten etkilenmesi ve Fransız tipi laiklik anlayışına yakın olmaları da etkili olmuştur. Ancak Demokrat Partinin dini özgürlükleri önceleyen ve İngiliz laiklik anlayışına yakın politikaları CHP’de bir söylem değişikliğine neden olmuştur. CHP bu dönemde katı din politikasından vazgeçerek laikliği din ve vicdan özgürlüğü bağlamında ele almıştır. Yine de ifade etmek gerekir ki, DP’nin

dini alandaki söylemleri, CHP'nin bu alandaki politikaları nedeniyle toplumdan oldukça uzaklaşmasını açığa çıkarmış ve fakat din-devlet ilişkilerinde önemli kırılmalar yaşanmasına yol açmamıştır. Bu alandaki değişimlerin din-siyaset ilişkilerinde bir dönüşüme daha fazla karşılık geldiğini ifade etmek mümkündür.

CHP'nin örgütlenmesini Mondros Ateşkes anlaşması sonrası kurulan yerel örgütlere kadar götürmek mümkündür. Sivas Kongresi sonrası yerel direniş örgütleri Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adı altında birleştirilmiştir. Bu cemiyetin örgütleri Halk Fırkası'nın ilk örgütlerini oluşturmuştur. 1927 Büyük Kongresi ile CHP otoriter bir kimlik kazanmıştır. 1931 yılında o güne kadar ayrıntılı bir programa sahip olmayan CHP geniş bir parti programı hazırlamıştır. Ayrıca 1930'lu yıllarda parti-devlet bütünleşmesi sağlanmıştır. Tek parti döneminde CHP örgütleri merkeziyetçi bir yapıdadır. Merkezin aldığı kararlar taşra örgütlerinde aynen uygulanmaktadır. 1931 yılında yaşanan Serbest Cumhuriyet Fırkası denemesi de CHP örgütlerinin zayıflığını açığa çıkarmıştır. Tek parti döneminde CHP teşkilatları rakipsiz olmaları dolayısıyla düzensiz bir görünümdeydi. İsmet İnönü'nün genel başkanlığı döneminde parti örgütlerinde kısmi bir değişim olmuştur. Ancak CHP örgütlerindeki en büyük değişim Demokrat Parti etkisiyle olmuştur.

Demokrat Parti, kuruluşundan itibaren halkın yoğun desteğini görmüştür. Yeni partiye büyük katılım olmuştur. Demokrat Parti kısa sürede pek çok ilde örgütlenmiştir. Halk partinin kendi bölgelerinde örgütlenmesi için talepte bulunmuştur. CHP bu durum karşısında paniğe kapılmış ve örgüt yapılanmasında değişime gitmiştir.

CHP çok partili siyasi hayata geçilmesiyle merkeziyetçi örgütlenme yapısından taviz vermiştir. Bu durumda özellikle Demokrat Parti'nin 1946 seçimlerindeki beklenmedik başarısı etkili olmuştur. Merkeziyetçi örgüt yapılanması dolayısıyla yerel örgütlerin şikayetleri merkeze iletilmesi konusunda sorunlar yaşanmıştır. CHP bu duruma çözüm olarak yerel örgütlerin seçimle işbaşına gelmesi, temsil oranlarının arttırılması ve sorunların yerinde tespit edilmesi vb. uygulamalara yönelmiştir. CHP, Demokrat Parti eleştirilerine konu olan Halkevlerinin yapısını değiştirmiştir. İnönü, Demokrat Parti karşısında daha tarafsız bir cumhurbaşkanı olmaya çalışmıştır. Değişmez genel başkanlık uygulaması İnönü'nün kendi isteği ile kaldırılmıştır. CHP içerisinde çok partili rejimi benimsemeyenler parti yönetiminden uzaklaştırılmıştır. Özetle CHP, Demokrat Parti karşısında parti örgütlerini daha demokratik bir yapıya kavuşturmuştur.

Çok partili siyasi hayata geçiş döneminde CHP kurultayları tek parti dönemine kıyasla büyük bir değişim geçirmiştir. Tek parti döneminde CHP kongreleri Umumi Riyaset Makamının aldığı kararları onaylamaktan öteye gidememiştir. Ancak çok partili siyasi hayata geçilmesiyle CHP kongreleri çok sesli ve geniş katılımlı bir görünüm kazanmıştır. Öncesinde onay merci işlevinde olan CHP kongreleri yeni dönemde partiyi ilgilendiren konularda eleştirilerin yapılabildiği kurultaylara dönüşmüştür.

Demokrat Parti, CHP'yi en çok eleştirdiği konulardan biri de ekonomi politikası olmuştur. CHP, 1923-1929 yılları arasında ekonomide liberal bir politika izlemiştir. Böyle bir politika tercih etmesinde dünyada liberal iktisat politikalarının hâkim olması, İzmir İktisat Kongresi ve Lozan Antlaşmasının yükümlülükleri etkili olmuştur. 1929 Ekonomik Krizi tüm dünyayı etkisi altına almıştır. Böylece dünyada liberal iktisat politikalarına duyulan güven sarsılmıştır. Türkiye, krizden neredeyse hiç etkilenmeyen Sovyetler Birliği'nin ekonomi politikasını inceleyerek devletçi ekonomi anlayışına geçmiştir. Devletçi ekonomi döneminde iki tane kalkınma planı hazırlanmıştır. Ekonomik faaliyetler bu plan doğrultusunda gerçekleşmiştir. 1939 yılında II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Türk ekonomisi olumsuz etkilenmiştir. Savaş dönemindeki Varlık Vergisi ve Toprak Mahsulleri Vergisi gibi olağanüstü uygulamalar halkın CHP yönetimine karşı muhalefeti arttırmıştır.

Demokrat Parti, ekonomide liberalizmi savunmuştur. Ekonomik faaliyetlerin özel sektör öncülüğünde gerçekleştirilmesini temel prensip olarak benimsemiştir. Halka özelleştirme, sendika kurma ve grev gibi hakların verileceğini vaat etmiştir. CHP yönetiminin uyguladığı devletçilik ilkesine karşı çıkmıştır. Demokrat Parti, CHP'nin demiryolu politikasını eleştirmiştir. Devletçi ekonomi modelinin kamu kaynaklarını israf ettiğini belirtmiştir.

II. Dünya Savaşı sonrası Türkiye Batı Bloğunda yer almış ve ekonomisini ona göre şekillendirmiştir. 7 Eylül 1946'da Türk lirasının değeri düşürülmüştür. Türkiye 1947 yılında IMF'ye üye olmuştur. Uluslararası yardım almak için çaba sarf edilmiştir. CHP bu dönemde devletçilik ilkesini daha kısık sesle savunmuştur. Türkiye bu dönemde Truman Doktrini ve Marshall yardımları kapsamında dış yardım almıştır. CHP, 1945-1950 arasında ekonomi politikalarını dönemin şartlarına göre yeniden oluşturmuştur. CHP'nin bu dönemde ekonomi politikasının değişmesinde Demokrat Parti faktörü etkili olmakla birlikte ağırlıklı neden uluslararası konjonktürün değişmesidir.

KAYNAKÇA

- Adıvar, A. A., Feroze, M. R., & Rustow, D. A. (1995). *Türkiye'de İslam ve Laiklik*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Afşar, E. (2019). TÜRK POLİTİK TARİHİNDE DEMOKRAT PARTİ VE 1946 PROGRAMI. *Van Yüzyüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(8), s. 273-295.
- Ahmad, F. (1996). *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*. (A. Fethi, Çev.) İstanbul: Hil Yayınları.
- Ahmad, F. (2009). *Modern Türkiye'nin Oluşumu*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Akalın, G. (2010). *Cumhuriyet Dönemi Ekonomi-Politik Tarihinin Liberal Yorumu*. Ankara: Orion Kitabevi.
- Akandere, O. (2010). 1946 Genel Seçimleri ve Sonuçları Üzerinde İktidar ve Muhalefet Partileri arasında Yapılan Tartışmalar. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 26(76), s. 1-26.
- Akartürk, E. (2008). *Türk Hukukunda Siyasal Parti Yasakları*. İstanbul: Yeditepe Üniversitesi Yayını.
- Akça, S. (2023). DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİ EĞİTİM POLİTİKALARININ RESMİ EĞİTİM RAPORLARINA YANSIMASI. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5(9), s. 377-390.
- Akdeniz, İ. (2019). CHP Parti Müfettişi Şevket Ödül'ün 1936 tarihli Teftiş raporunda Maraş Vilayeti İle İlgili Bazı Tespitler. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(40), s. 208-229.
- Akgül, L. H. (2011). VII. CHP KURULTAYI'NDA DEVLETÇİLİK TARTIŞMALARI VE 1947 CHP PROGRAMI'NDA DEVLETÇİLİK. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 58(1), s. 45-78.
- Akın, F. (2005). 12 TEMMUZ BEYANNAMESİ'NİN TÜRK SİYASİ TARİHİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2), s. 92-119.
- Akın, F., & Bayraktar, S. (2011). Erken Cumhuriyetin İktisadi Kurumlarından Biri : Âli İktisat Meclisi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(29), s. 115-121.
- Aksoy, M. (2019). FRANSA'NIN ÜÇÜNCÜ CUMHURİYET DÖNEMİ İLE TÜRKİYE'NİN TEK PARTİ DÖNEMİNİN LAİKLİK UYGULAMALARI AÇISINDAN MUKAYESESİ. *Yönetim Ekonomi Edebiyat İslami ve Politik Bilimler Dergisi*, 4(2), s. 202-244.
- Aksoy, V. (2018). Halifeliğin Kaldırılması ve Abdülmecid Efendinin Sürgün Edilmesinin İstikbal Gazetesine Yansımaları. *International Journal Of History*, 10(8), s. 1-18.
- Aksu, B. T. (2018). SEKİZİNCİ YÜZYILDAN GÜNÜMÜZE TAKVİMLERİMİZ. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRK LAD)*, 2(1), s. 382-413.

- Aktay, Ç. C., & Şen, H. (2001). Ekonomik Kriz: Nedenler ve Çözüm Önerileri. *Yeni Türkiye, Ekonomik Kriz Özel Sayısı*(42), s. 1225-1230.
- Akter, A. (2018). HALKEVLERİ BÜTÇESİ İÇİN BİR DENEME: GELİR-GİDER TABLOSUNUN TESPİTİ. *Atatürk Yolu Dergisi*, 16(63), s. 1-50.
- Akyüz, K. (1986). Türk Ocakları. *Belleten*, 50(196), s. 201-228.
- Altınok, S., & Çetinkaya, M. (2003). DEVALÜASYON VE TÜRKİYE'DE DEVALÜASYON UYGULAMALARI VE SONUÇLARI. *SELÇUK ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ*(9), s. 47-63.
- Apaydın, C. (2017). Belgeler Işığında Tekke, Zaviye ve Türbelerin Kapatılması Üzerine Bir Değerlendirme. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 16(32), s. 149-171.
- Arı, A. (2002). Tevhidi Tedrisat ve Laik Eğitim. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 22(2), s. 181-192.
- Arıkan, Z. (1999). HALKEVLERİNİN KURULUŞU VE TARİHSEL İŞLEVİ. *Atatürk Yolu Dergisi*, 6(23), s. 261-281.
- Armaoğlu, F. (1997). *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Arslan, M. (2016). 2. Dünya Savaşı ve Türkiye’de Savaş Ekonomisi. *Aydın Toplum ve İnsan Dergisi*, 2(2), s. 1-14.
- Ataay, A. (2011). BİR "İNKILAP" YAPITI OLARAK MEDENİ KANUN. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 45(1), s. 49-58.
- Atatürk, G. (2019). *Nutuk-Söylev* (10. b., Cilt II (1920-1927)). Ankara.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III. (1997). Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Ateş, A. E., & Gökçeler, O. (2019). 12 TEMMUZ BEYANNAMESİNİN GÖLGESİNDE CUMHURBAŞKANI İSMET İNÖNÜ'NÜN YURT GEZİLERİ. *İnsan ve İnsan*, 6(21), s. 477-492.
- Avcı, O. (2021). DOĞUŞ TEORİLERİ, PARTİ TİPOLOJİLERİ VE KURUMSALLAŞMA YAKLAŞIMI AÇISINDAN ADALET PARTİSİ. *Route Education and Social Science Journal*(64), s. 233-245.
- Avcıoğlu, D. (1976). *Türkiye'nin düzeni (Dün-bugün-yarın)*. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Ay, İ. C. (2021). Marshall “Yardımları” : Türkiye’nin Dışa Bağımlılık Sürecine Etkileri. *Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(1), s. 53-64.
- Ayata, A. G. (2010). *CHP (Örgüt ve İdeoloji)*. İstanbul: Gündoğan Yayınları.
- Aydemir, B. (2021). II. Dünya Savaşı Sonrasında (1945-1950) Türkiye'nin İktisadî Durumu ve Sosyal Hayatta Yaşanan Gelişmeler. *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1), s. 73-89.

- Aydın, M. K. (2019). MİLLÎ KORUNMA KANUNUNUN HAYATA GEÇİRİLİŞİ (1940) VE TEK PARTİ DÖNEMİ UYGULAMALARI. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 29(1), s. 413-428.
- Aydın, M. K. (2021). Cumhuriyet Dönemi Ekonomik Buhranlarına Bir Örnek Olarak 7 Eylül Kararları ve Kamuoyuna Yansımaları. *Eğitim ve Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 2(3), s. 150-184.
- Aydın, T. (2019). TEK PARTİ DÖNEMİNDE CHP'NİN TAŞRA ÖRGÜTLERİNDE GÜÇ VE İKTİDAR MÜCADELESİ: MARAŞLI KADIZADE AİLESİ. *Asia Minor Studies*, 7(1), s. 184-200.
- Aydın, Y. E. (2024). Demokrat Parti'nin Doğuş Teorileri ve Tipolojiler Bağlamında Analizi. *Journal of Political Administrative and Local Studies*, 7(1), s. 1-13.
- Aysal, N. (2005). Anadolu da Aydınlanma Hareketinin Doğuşu: Köy Enstitüleri. *Atatürk Yolu Dergisi*, 9(35), s. 267-382.
- Babaoğlu, R. (2017). İNGİLİZ BELGELERİNDE TÜRKİYE'NİN DEMOKRASİYE GEÇİŞ YILLARI: DEMOKRAT PARTİ'NİN KURULUŞU VE 1946 SEÇİMLERİ. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(10), s. 371-402.
- Bakan, S., & Levent, R. (2018). TEK PARTİ DÖNEMİ ALEVİ POLİTİKASI. *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), s. 1-15.
- Balcı, M. (2017). Varlık Vergisi ve Uygulamalarının Demokrat Parti'nin Seçim Çalışmalarında Kullanılması. *THE JOURNAL OF ACADEMIC SOCIAL SCIENCE STUDIES*, 10(63), s. 373-381.
- Baytal, Y. (2020). DEMOKRAT PARTİ'NİN EĞİTİM POLİTİKALARINDA DİN VE DİNİ OKULLAR. *Atatürk Yolu Dergisi*(66), s. 91-122.
- Berber, Ş. G. (2012). Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Sivil Hükümet Darbesi: CHP'de 35'ler Vakası. *Gazi Akademik Bakış*, 6(11), s. 131-150.
- Bilecik, S. (2016). Eğitime Siyasi ve İdeolojik Yaklaşımlar Bağlamında Köy Enstitüleri ve İmam Hatip Okulları. *Mütefekkir*, 3(6), s. 329-347.
- Bilgin, B. (1996). Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve Din Eğitimi. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 12(35), s. 527-535.
- Birlik, G. K. (2010). Celal Bayar'ın Başbakanlığı İsmet İnönü'den Devralması ve Bunun Siyasi Müsteşarlık Üzerine Etkisi. *Atatürk Yolu Dergisi*, 12(46), s. 255-293.
- Boratav, K. (2012). *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Boyacıoğlu, R. (1996). TARİHİ AÇIDAN ŞEYHÜLİSLAMLİK, ŞER'İYE VE EVKAF VEKALETİ. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*(1), s. 161-171.
- Buçukcu, Ö. (2020). MUHAFAZAKÂR BİR MİLLÎ "İKTİSATÇI": CELÂL BAYAR. *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, 16(59), s. 70-94.

- Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçler, Demokrat Parti'nin Kuruluşundan İktidara Kadar Politik Konuşmalar (1946-1950). (1999). (Ö. Şahingiray, Derleyici) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Cem, İ. (2021). *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- CHF Program ve Nizamnamesi. (1931). Ankara: TBMM Matbaası.
- CHP Program ve Tüzüğü. (1947). Ankara.
- Coşar, N. (2005). DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİ MALİYE POLİTİKASI. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 60(01), s. 29-58.
- Çakırbaş, A. (2022). Demokrat Parti'nin Milletvekili Seçimlerinde Kullandığı Propaganda Çalışmaları ve Propaganda Araçları. *XVIII. Türk Tarih Kongresi. IX*, s. 21-45. Ankara: TTK Yayınları.
- Çakmak, F. (2017, Eylül). ÇOK PARTİLİ SİYASİ HAYATA GEÇİŞ SÜRECİNDE CHP KURULTAY GÖRÜŞMELERİ VE MÜFETTİŞ RAPORLARINA GÖRE PARTİ TEŞKİLATININ KARŞILAŞTIĞI SORUNLAR (1945-1950). *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 17(34), s. 319-348.
- Çalık, Ü. (2012). Demokrat Parti Dönemi İktisat Politikalarına Yeni Bir Yaklaşım. *Liberal Düşünce Dergisi*(65), s. 187-196.
- Çam, E. (1968). Parti Sistemleri ve Seçim Tekniği. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 27(3-4), s. 209-224.
- Çevik, A. (2022). Türkiye'de Siyasi Partiler Arası Rekabette Din-Devlet İlişkilerine Dair Tartışmalar: Millet Partisi Örneği. *İnsan ve İnsan*, 9(34), s. 29-43.
- Çevik, A., & Dinçer, F. (2018). Cumhuriyet Halk Partisi'nin Değişen Din Siyaseti: 1947 Kurultayı. *Journal of Turkish Studies*, 13(23), s. 25-36.
- Çiçek, Ö. (2019). İttihat ve Terakki Partisi: Tarihsel ve Kuramsal Bir Değerlendirme. *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(2), s. 107-123.
- Çiftçi, A. (2018). Tek Parti İktidari Döneminde Çok Partili Siyasal Hayata Alternatif Katılım Modelleri. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 9(24), s. 308-329.
- Çınar, Ö. (2016). SİYASAL YAŞAMIMIZDA SERBEST CUMHURİYET FIRKASI. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(10), s. 207-209.
- Çorbacı, O. K., & Özkan, H. (2023). Köy Enstitülerinde Din Eğitimi; Analitik Bir İnceleme ve Değişim Dinamiklerinin İrdelenmesi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(2), s. 449-472.
- Dağ, M., & Irk, O. (2012). Türkiye'de ve İngiltere'de Siyasal Partilerin Ortaya Çıkışı. *Hukuk ve İktisat araştırmaları Dergisi*, 4(2), s. 41-49.

- Değirmenci, S. (2023). İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye Ekonomisi: Politikalar, Yaklaşımlar ve Sonuçlar. *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(2), s. 181-204.
- Demirci, P. (2021). 1946 ve 1950 Seçimleri: Siyaset, Bürokrasi, Propaganda ve Demokrasiye Geçiş Eğilimleri. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 9(1), s. 119-142.
- Demirel, A. (2003). *Birinci Mecil'te Muhalefet İkinci Grup*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Demirel, A. (2014). *Tek Partinin İktidarı, Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Demokrat Parti Belgeleri. (1988). Tarih ve Toplum, 9(53), s. 8-9.
- Demokrat Parti Programı. (1946). Ankara.
- Deniz, M. (2021). TEK PARTİLİ DÖNEMDE DİN EĞİTİMİ. *Doğu Anadolu Sosyal Bilimlerde Eğilimler Dergisi*, 5(1), s. 50-71.
- Dokuyan, D. (2021). TEKKELERİN KAPATILMASI VE TASFİYE SÜRECİ 1925-1938. *Türk Kültürü ve Hacı Bayram Veli Araştırma Dergisi 1925-1938*(98), s. 217-244.
- Duman, D. (2013). 1929 Dünya Ekonomi Krizi Ve Ulusal Ekonomiye Güçlendirme Mücadelesinde Kadınlar. *Journal of Turkish Studies*, 8(5), s. 211-224.
- Duman, D. (2015). 1950 SEÇİMLERİ ÖNCESİNDE CUMHURİYET HALK PARTİSİNİN POLİTİK BİR MANEVRASI OLARAK İMAM HATİP KURSLARI. *Belgi Dergisi*(10), s. 1343-1360.
- Duman, Ö. (2017). Tek Parti Döneminde CHP'de Bir Parti İçi Demokrasi "Denemesi": 1939 Seçimleri ve İkinci Seçmenlerle "İstişare". *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi - CTAD*, 13(26), s. 208-235.
- Dursun, T. (2002). *Tek Parti Dönemindeki Cumhuriyet Halk Partisi Büyük Kurultayları*. Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı.
- Duverger, M. (1974). *Siyasi Partiler*. (E. Özbudun, Çev.) İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Dündar, S., & Taylan, Ö. (2017). İKİ LAİKLİK MODELİ VE CUMHURİYET HALK PARTİSİ (CHP). *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(14), s. 236-245.
- Düstur Üçüncü Tertip. (1931). *11 Ağustos 1339-19 Teşrinievvel 1340, Cilt V*. İstanbul: Necmi İstikbal Matbaası.
- Eğilmez, M. (2019). *Değişim sürecinde Türkiye: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Sosyo-Ekonomik Bir Değerlendirme* (16 b.). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Emrence, C. (2006). *99 Günlük Muhalefet Serbest Cumhuriyet Fırkası*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Eraslan, C. (1998). TÜRKİYE'DE ÇOK PARTİLİ SİYASİ HAYATIN KURULMASINDA BİR DÖNÜM NOKTASI: 12 TEMMUZ 1947 BEYANNAMESİ. *Atatürk Yolu Dergisi*, 6(22), s. 141-157.
- Erbatu, O. (2021). Şemsettin Günaltay Hükümeti'nin Kurulma Süreci. *Journal Of social, Humanities and Administrative Sciences*, 7(39), s. 837-845.
- Erdal, İ. (2017). TÜRK MODERNLEŞME SÜRECİNDE; İTTİHAT VE TERAKKİ'DEN DEMOKRAT PARTİYE SİYASAL PARTİ PROGRAMLARINDA LAİKLİK ANLAYIŞI. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(49), s. 97-107.
- Erdem, Ç. (2017). Pratikte ve Teoride Siyasi Partiler ve Parti Sistemleri. Ü. Özdağ (Dü.) içinde, *21. Yüzyılda Prens Siyaset ve Devlet Yönetimi* (s. 251-252). Ankara: Kripto Yayınları.
- Erdoğan, C. (2017). TEK PARTİ İKTİDARI DÖNEMİNDE (1923-1950) CUMHURİYET HALK PARTİSİNİN İDEOLOJİK DEĞİŞİM VE DÖNÜŞÜM SÜRECİNİN ÇÖZÜMLENMESİ. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(51), s. 270-279.
- Erdoğan, H. (2020). Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Ekseninde Türkiye Cumhuriyeti'nin Kalkınma Politikası ve Tarımsal Üretim. *Journal of Universal History Studies*, 3, s. 252-268.
- Eren, A. (2012). *Türkiye Ekonomisi* (5 b.). Bursa: Ekin Yayınevi.
- Erimli, B. (2022). İlk Meclis'te Gruplar Arası Rekabet ve Partileşme Meselesi. *İnsan ve İnsan*, 9(34), s. 13-28.
- Eroğlu, Ö. (2008). *Türkiye Ekonomisi*. Isparta: Bilim Kitabevi.
- Eroğul, C. (2013). *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Ertan, T. F. (2013). LOZAN KONFERANSI'NDA TÜRKİYE'Yİ TEMSİL SORUNU. *Atatürk Yolu Dergisi*, 14(53), s. 61-76.
- Eşiyok, B. (2009). SANAYİ PLANLARINDAN 1947 TÜRKİYE İKTİSADİ KALKINMA PLANI'NA: BİR DÖNÜŞÜMÜN KISA BİR ÖYKÜSÜ. *Memleket Siyaset Yönetim*(11), s. 86-131.
- Ezer, F. (2010). 1929 DÜNYA EKONOMİK KRİZİ'NİN TÜRKİYE'YE ETKİLERİ. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(1), s. 427-442.
- Ezer, F. (2019). DEMOKRAT PARTİNİN KURULUŞU VE MUHALEFET YILLARINDA CHP İLE SİYASİ MÜCADELESİ (1946-1950). *1. ULUSLARARASI BEYDAĞI SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER KONGRESİ*. Malatya.
- Göktürk, G. (2016). THE EMERGENCE OF POLITICAL PARTIES: THE SOCIAL AND HISTORICAL ORIGINS. *Istanbul Journal of Sociological Studies*(54), s. 245-273.

- Göndürü, D. S. (2020). 1930 YILI SONLARINDA CUMHURİYET HALK FIRKASI TAŞRA TEŞKİLATI: HEYET RAPORLARI ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME. *Atatürk Yolu Dergisi*(66), s. 123-152.
- Gülcan, O. (2015). LAİKLİK İLKESİ KAPSAMINDA GERÇEKLEŞTİRİLEN TÜRK DEVRİMLERİ HAKKINDA FRANSIZ AYDINLARININ DEĞERLENDİRMELERİ. *Atatürk Yolu Dergisi*, 15(57), s. 17-36.
- Gülsünler, M., & Ertürk, H. (2012). DEMOKRAT PARTİ'NİN 1946 - 1950 YILLARI ARASINDAKİ HALKLA İLİŞKİLER STRATEJİLERİ. *Selçuk İletişim*, 7(3), s. 90-99.
- Güneş, İ. (1987). Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden Halk Fırkası'na Geçiş. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 3(8), s. 427-442.
- Gürsoy, Ş., & Çapcıoğlu, F. (2006). Türk Din Eğitimi Deneyiminin Oluşum Süreci ve Günümüz Türkiye'sinde Din Eğitime Bir Bakış. *Dini Araştırmalar*, 9(25), s. 99-107.
- Güven, A. (2023). Türkiye’de Hilafet ve Tarihi Arka Planı. *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*(13), s. 243-263.
- Hakyemez, C. (2014). Tekke ve Zaviyeler Kanunu Çerçevesinde Alevilik Bektaşilik. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13(25), s. 161-174.
- Hatipoğlu, A. (2012). *CHP'nin İdeolojik Dönüşümü Kemalizmden Sosyal Demokrasiye*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Haytoğlu, E. (1997). TÜRKİYE'DE DOMAKRATİKLEŞME SÜRECİ VE 1945'TE ÇOK PARTİLİ SİYASİ HAYATA GEÇİŞİN NEDENLERİ (1908-1945). *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3(3), s. 48-56.
- Heywood, A. (2014). *Siyaset*. Ankara: Liberte Yayınları.
- İdem, T. (2022). SEÇİM KANUNLARI VE UYGULAMALAR ÜZERİNDEN 1946 VE 1950 SEÇİMLERİNE BAKIŞ. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 12(3), s. 1372-1389.
- İhtiyaroğlu, U. (2022). SİYASİ PARTİLERİN YASAMA ve YÜRÜTME ORGANLARI ÜZERİNDEKİ ETKİNLİĞİ. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(43), s. 23-43.
- İnaç, H., Erdoğan, S., & Güner, Ü. (2007). Siyasal Partilerin Ortaya Çıkışını Hazırlayan Sosyo-Politik Nedenler. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*(13).
- İnan, A. (2020). *İzmir İktisat Kongresi* (4 b.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İnönü'nün Söylev ve Demeçleri I T.B.M. Meclisinde ve CHP Kurultaylarında (1919-1946). (1946). İstanbul: Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları: 2.
- Kabasakal, M. (1991). *Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi 1908-1960*. İstanbul : Tekin Yayınevi.

- Kale, M. (1999). Harf Devrimi. *Erdem*, 11(33), s. 811-831.
- Kapani, M. (2017). *Politika Bilimine giriş*. Ankara: BB101 Yayınları.
- Kaplan, İ. (1999). *Türkiye'de Milli eğitim İdeolojisi ve Siyasal Toplumsallaşma Üzerindeki Etkisi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kara, H. (2017). TEK PARTİ DÖNEMİ DİN POLİTİKASI (1923-1946). *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(19), s. 111-136.
- Kara, İ. (2019). *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslâm* (Cilt 1). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kara, İ. (2021). *Şeyhefendinin Rüyasındaki Türkiye*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kara, İ. (2024). *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslâm* (Cilt 2). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kara, N. N. (2023). Lozan Konferansı Sürecinde Milli Ekonominin Tesisine Yönelik Kritik Bir Kongre: Türkiye İktisat Kongresi. *Tarih ve Günce*(13), s. 205-218.
- Karabulut, K., & Akyol, H. (2017). TÜRK TARIMININ GELİŞİMİ, SORUNLARI VE UYGULANAN POLİTİKALAR ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA (1839-1950). *Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi*, 6(11), s. 70-84.
- Karakurt, G. (2016). Siyasi Partilerin Doğuş Teorileri, Parti Tipolojileri ve Kurumsallaşmaları Bağlamında Milliyetçi Hareket Partisi Üzerine Bir Değerlendirme. *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, 2(1), s. 41-50.
- Karpat, K. H. (2019). *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kaştan, Y. (2006). Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Partili Dönemden Çok Partili Döneme Geçişte CHP'nin Yönetim Anlayışındaki Gelişmeler (1938-1950). *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(1), s. 123-138.
- Kaştan, Y. (2017). Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Siyasal Partileşme. *Osmanlı Medeniyeti Araştırma Dergisi*, 3(5), s. 89-97.
- Kaştan, Y. (2017). Tek Parti İktidarı Döneminde (1923-1950) Cumhuriyet Halk Partisi'nin Örgütlenme Yapısının ve Yönetim Anlayışının Çözümlemesi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(52), s. 366-379.
- Kazgan, G. (2013). *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kepenek, Y., & Yentürk, N. (2001). *Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Keskin, Y. (2014). The Democracy Rhetoric of Democrat Party. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü dergisi*, 5(1), s. 107-130.
- Keyder, Ç. (1993). *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

- Kılıç, M. (2012). TEK PARTİ DÖNEMİNDE MİLLİYETÇİLİK VE CHP'NİN YEDİNCİ BÜYÜK KURULTAYI. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 12(24), s. 189-202.
- Kınalı, G. (2017). Çok Partili Sisteme Geçişin Sancılı Kesitlerinden Biri: 1947 Yılı Bütçe Görüşmeleri. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, 15(23), s. 183-220.
- Kızıltan, Y. (2006). I.Meşrutiyetin İlanı ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı. *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 26(1), s. 251-272.
- Koç, İ. C. (2000). İZMİR İKTİSAT KONGRESİ'NİN TÜRK EKONOMİSİNİN OLUŞUMUNA ETKİLERİ. *Atatürk Dergisi*, 3(1), s. 145-167.
- Koçak, C. (1987). Siyasal Tarih (1923-1950). M. Tunçay, C. Koçak, H. Özdemir, K. Boratav, S. Hilav, M. Katoğlu, A. Ödekan, & S. Akşin (Dü.) içinde, *Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye, 1908-1980*. Cem Yayınevi.
- Koçak, C. (2007). *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945) Dönemin iç ve dış politikası üzerine bir araştırma* (Cilt 2). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koçak, C. (2015). *Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)* (Cilt IV). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koçak, C. (2017). *Demokrat Parti Karşısında CHP Bir Muhalefetin Analizi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kopar, M. (2016). Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Basın İktidar Mücadelesi. *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 40(1), s. 117-135.
- Malkoç, E. (2010). Bir Aydınlanma Projesi Halkevlerinin Tasfiye Süreci. *Türkoloji Kültürü*, 3(6), s. 5-17.
- Mercan, M. S. (2019). TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN İLK YILLARINDA GÜMRÜK FAALİYETLERİ. *Journal of Institute of Economic Development and Social Researches*, 5(16), s. 1-20.
- Metintaş, M. Y., & Kayıran, M. (2008). REFİK SAYDAM HÜKÜMETLERİ DÖNEMİNDE TÜRKİYE'NİN EKONOMİ POLİTİKASI (1939-1942). *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(2), s. 155-184.
- Metintaş, M. Y., & Kayıran, M. (2016). 1929 DÜNYA EKONOMİK KRİZİNİN TÜRK TARIMINA ETKİLERİ ve 1931 BİRİNCİ TÜRKİYE ZİRAAT KONGRESİ. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(23), s. 33-82.
- Murat, T., & Özmen, N. (2018). Hilafetin Kaldırılmasının Türk Basınına Yansımaları. *Journal of Turkish Studies*, 13(8), s. 137-160.
- Ortaylı, İ. (2012). *Yakın Tarihin Gerçekleri*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Önder, T. (2019). Türkiye'de Parti Sistemi: Tarihsel Bir Analiz. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(3), s. 511-534.

- Öz, E. (2022). Demokrat Parti'nin Kuruluşu ve İzmir'de Teşkilatlanma Süreci (7 Haziran 1946-9 Eylül 1946). *JOEEP: Journal of Emerging Economies and Policy*, 7(2), s. 539-554.
- Özalper, M. (2014). Bir Muhalefet Partisinin İlgaı: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), s. 117-136.
- Özcan, H., & Yanık, M. (2014). *Siyasi Partiler Hukuku* (3 b.). İstanbul: Derya Yayınevi.
- Özçelik, M. H. (2011). 1938-1960 YILLARI ARASINDA ATATÜRK DEVRİMLERİNE KARŞI FAALİYETLER. *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi*, 3(10), s. 93-114.
- Özçelik, Ö., & Tuncer, G. (2007). Atatürk Dönemi Ekonomi Politikaları. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(1), s. 253-266.
- Özdağ, Ü. (1991). *Ordu Siyaset İlişkisi*. Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Özdemir, E. (2013). Amerikan Belgelerine Göre Türkiye'de Demokrasili Yıllara Geçişte İnanç Hürriyetinde Yaşanan Gelişmeler. *Tarihin Peşinde*(10), s. 63-82.
- Özdemir, N. (2013). Cumhuriyet döneminde Türkiye'de Yol Vergisi. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 32(53), s. 213-248.
- Özdemir, Y., & Aktaş, E. (2011). HALKEVLERİ (1932'den 1951'e). *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*(45), s. 235-262.
- Özel, S. (2002). Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomisi. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*(2), s. 235-248.
- Özenç, B. (2019). TÜRKİYE'NİN DEMOKRATİKLEŞME SÜRECİNDE BİR DÖNÜM NOKTASI OLARAK 1946 SEÇİMLERİ. *Türk-Alman Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1(1), s. 71-92.
- Özerkmen, N. (2003). Geçmişten Günümüze Türkiye'de Anayasa ve Yasalarda Sendikal Hakların Düzenlenmesi ve Getirilen Kısıtlamalar. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 43(1), s. 239-257.
- Özkorkut, N. Ü. (2023). TÜRKİYE'DE LAİKLİK İLKESİNİN KABUL SÜRECİ VE ÇOK PARTİLİ DÖNEME GEÇİŞLE DEĞİŞEN LAİKLİK ANLAYIŞI. *Adalet Dergisi*(71), s. 161-198.
- Özsoy Boyunsuz, Ş. (2016). Siyasi Parti Sistemlerine Göre Başkanlık Rejiminin Türleri. *Amme İdaresi Dergisi*, 49(3), s. 1-40.
- Öztürkci, A. (2020). Şemsettin Günaltay Hükümeti'nin Programı ve Tarihsel Misyonu. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(23), s. 409-434.
- Pamuk, Ş. (2012). *Türkiye'nin 200 yıllık İktisadi Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Payashlı, V. (2014). Tek Parti İktidarı'ndan Doğmuş Bir Denetim Organı: Müstakil Grup (1939-1946). *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 14(28), s. 175-197.

- Paysalioğlu, A. T. (1964). *Siyasi Partner*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları.
- Pazar, M. (2001). *Demokratik Eğitimde Bir Anıt Kurum Köy Enstitüleri*. Ankara: Güldiken Yayınları.
- Polat, S., & Yaylı, H. (2020). Türkiye'nin Çok Partili Hayata Geçiş Yıllarında Demiryolu Politikaları. *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 6(2), s. 150-167.
- Polatoğlu, M. (2017). İKİNCİ BEŞ YILLIK SANAYİ PLANI (1938-1942). *Atatürk Dergisi*, 6(1), s. 55-87.
- Rakkır, R. (2014). TÜRKİYE'NİN DEMOKRASİYE GEÇİŞ SÜRECİ VE LAİKLİK ANLAYIŞININ DEĞİŞMESİNDE BİR DÖNÜM NOKTASI CHP'NİN YEDİNCİ OLAĞAN KURULTAYI. *Turkish Studies*, 9(2), s. 53-65.
- Sağlam, D. (1976). *Türkiye Ekonomisi*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Sakaoğlu, N. (1992). *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Salep, M. (2020). Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde CHP'nin Siyasal Politikası Üzerine Bir Değerlendirme (1938-1950). *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 9(2), s. 1092-1126.
- Salimoğlu, M. (2020). Cumhuriyet Halk Partisi'nin Yedinci Kurultayı ve din politikası. *NOSYON: Uluslararası Toplum ve Kültür Çalışmaları Dergisi*(4), s. 57-75.
- Sancaktar, C. (2012). TÜRKİYE'DE ÇOK PARTİLİ REKABETÇİ SİYASETİN DOĞUŞU: SİYASAL DEĞİŞİMİN İÇ VE DIŞ DİNAMİKLERİ. *Bilge Strateji*, 4(7), s. 31-64.
- Saraç, B. (1994). Şükrü Saraçoğlu (1887-1953). *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 9(1), s. 391-405.
- Sarıçoban, G. (2020). Atatürk Döneminde 1923-1929 Türkiye Ekonomisi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(44), s. 222-236.
- Sartori, G. (2005). *Parties and Party Systems: A Farework for Analysis*. Colchester, UK: ECPR Press.
- Savcı, B. (1965). 1965 Milletvekilleri Seçimleri Üzerine Bir Analiz. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 20(4), s. 177-218.
- Schattschneider, E. E. (1984). İki Parti Sistemi. 5(1). (B. Kar, Çev.) Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi.
- Siyasi Partiler Kanunu. (1983, Nisan 22). *Resmi Gazete*, 22(18027), 290.
- Soyak, A. (2003). Türkiye'de İktisadi Planlama : DPT'ye İhtiyaç Var Mı? *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 4(2), s. 167-182.
- Şahin, E., & Tunç, B. (2016). Demokrat Parti'nin Kuruluş Süreci ve DP-CHP Siyasi Mücadelesi. *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (SKAD)*, 1(2), s. 31-69.

- Şahin, H. (2020). *Türkiye Ekonomisi*. Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Şenel Uzunkaya, S. (2019). İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Türkiye Ekonomisi ve Marshall Planının Ekonomiye Etkileri. *Ekonomi İşletme ve Maliye Araştırmaları Dergisi*, 1(3), s. 176-185.
- Şener, S. (2004). İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’de Tarım Politikası Arayışları. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7, s. 73-92.
- Şener, T., & Eren, N. Ü. (2022). TÜRKİYE'DE SEÇİM SİSTEMLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME. *TÜRKAV Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2), s. 45-68.
- Şeyhanlıoğlu, H. (2012). 12 TEMMUZ BEYANNAMESİ'NİN SİYASAL ETKİLERİ ve ÖNEMİ SİYASAL HAYATIMIZDA ÇATIŞMA ÇÖZÜMÜNE BİR BAŞARI ÖRNEĞİ. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(16), s. 77-100.
- Şimşek, E. (2011). ATATÜRK'ÜN DİN EĞİTİMİ İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*(45), s. 219-233.
- Şimşek, O. (2016). Türkiye’nin Planlama ile Tanışması: Devletçilik Dönemi Üzerine Bir İnceleme. *Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), s. 1-21.
- Takım, A., & Arslan, R. (2012). İktisat Politikalarında Zorunlu Borçlanmadan Zorunlu Tasarrufa : Varlık Vergisi Tartışmaları. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(2), s. 217-237.
- Tavukçuoğlu, M. (1996). Cumhuriyet Döneminde Din Derslerinin İlkokul Programlarındaki Yeri. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(6), s. 147-167.
- Tayhani, İ. (2009). Türkiye Cumhuriyeti'nin Temeli: Laiklik. *Atatürk Yolu dergisi*, 11(43), s. 517-529.
- Taylan, Ö. (2021). 1946 GENEL SEÇİMLERİNİN DEMOKRASİ BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ. *Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, 4(1), s. 62-74.
- Teke, C. (2021). II. Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin İaşe Tedbirleri: İhtikârla Mücadele. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 8(1), s. 179-197.
- Teke, C. (2023). Adnan Menderes (Ertekin)'in Teftiş Raporuna Göre İçel Parti Teşkilatı. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, s. 366-375.
- Teziç, E. (1976). *100 Soruda Siyasal Partiler*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Tokgöz, E. (2018). *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2018)*. Ankara: İmaj Yayınevi.
- Topçu, Y. (2020). LUTHERİZMVE TÜRK DİN REFORMU. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tarih Dergisi*, 3(1), s. 45-65.
- Tunaya, T. Z. (1988). *Türkiye'de Siyasal Partiler* (Cilt I). Hürriyet Vakfı Yayınları.

- Tuncer, E. (2021). *Cumhuriyet Halk Partisi Parti Programları (1923-1976)*. Ankara : TESAV Yayınları.
- Tunçay, M. (1981). *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*. Ankara: Yurt Yayınları.
- Turan, M. (2019). Türk-Fransız İlişkileri Örneğinde Parti-Devlet Beraberliği Konusunun İncelenmesi (1923-1939). *History Studies*, 11(6), s. 2189-2205.
- Turhan, M. (1983). Parleментар Hükümet ve “İki Parti Sistemi”. *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1(1), s. 151-155.
- Türker, H. (2022). ANADOLU VE RUMELİ MÜDAFAA-İ HUKUK CEMİYETİ HALK FIRKASINA EVRİLİRKEN SALİHLİ MÜDAFA-İ HUKUK CEMİYETİ'NİN KURULUŞU (1923). *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 22(44), s. 245-285.
- Türkmen, İ. (2022). Hilafet Makamının Meşruiyetinin Sorgulanması: Tepkiler-Destekler. *TÜRKAV Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(3), s. 51-100.
- Türküne, M. (1994). *Modernleşme Laiklik ve Demokrasi*. Ark Yayınevi.
- Türköz, E. N. (2021). Demokrat Parti Erken Dönemi Din-Siyaset İlişkisi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(4), s. 1067-1084.
- Ulusoy, İ. (2017). Atatürk Dönemi İktisadi Kalkınma Modeli (1923-1938). *Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(2), s. 111-124.
- Unat, K. (2011, Ağustos 1). Cumhuriyet Halk Partisi'nde Nevi Şahsına Münhasır Bir Muhalif Grup: Otuzbeşler. *Atatürk yolu Dergisi*, 12(48), s. 839-867.
- Uran, H. (2017). *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Uyar, H. (1998). *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*. İstanbul: Boyut Yayın Grubu.
- Uzun, C. D. (2020). Hâkim Parti Sistemi ve Adalet ve Kalkınma Partisi İktidarı. *Hâkim Parti Sistemi ve Adalet ve*, 5(1), s. 3429-3451.
- Uzun, H. (2012). İktidarını Sürdürmek İsteyen Bir Partinin Kimlik Arayışı: Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1947 Olağan Kurultayı. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 12(25), s. 101-139.
- Uzun, H. (2013). Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1946 Olağanüstü Kurultayı. *Çağdaş Türkiye araştırmaları Dergisi*, 13(26), s. 139-161.
- Ünlü Soylu, P., & Yaktı, Ö. (2012). Devletçiliğe Yönelmede Bir Köşe Taşı: Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı. *History Studies*, 1(Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı Özel Sayı), s. 365-379.
- Vural, İ. Y. (2008). Atatürk Dönemi Maliye Politikaları: Liberal İktisattan Karma Ekonomiye. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(20), s. 77-114.

- Yaktı, Ö., & Ünlü Soylu, P. (2011). İktisadî Kalkınma Yolunda Öncü Bir Danışma Organı: Âlî İktisat Meclisi. *Atatürk Yolu Dergisi*, 12(47), s. 677-700.
- Yanık, M. (2003). Parti Sistemleri ve Türkiye Uygulamaları. *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 7(1-2), s. 271-282.
- Yapıcı, H. (2023). *Tek Parti Dönemi Ekonomi Politikaları ve Milli Burjuvazi*. İstanbul : Çizgi Kitabevi.
- Yardımcı, M. E., & Kutlutürk, D. (2019). İkinci Dünya Savaşında Türkiye'nin Ekonomik Kısıtları. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(37), s. 47-67.
- Yaşa, M. (1980). *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: Akbank Yayınları.
- Yavuz, E. (2021). 1929 DÜNYA EKONOMİK BUHRANININ TÜRKİYE'YE VE DİĞER ÜLKELERE OLAN ETKİSİNİN İSTATİSTİK ANALİZİ. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(2), s. 377-390.
- Yenal, O. (2013). *Cumhuriyet'in İktisat Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yıldırım, C. (2015). 1923-1946 Döneminde Türkiye'de Uygulanan İktisat Politikalarının Kuşatıcı ve Dışlayıcı Kurumlar Çerçevesinde Analizi. *Liberal Düşünce Dergisi*, 80, s. 85-111.
- Yılmaz, E. (2010). 1946 SEÇİMLERİNDE ÖNE ÇIKAN BAZI HUSUSLAR. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 1(1), s. 177-188.
- Yılmaz, N., Doğan, K., & İnankul, H. (2013). TEK PARTİ İKTİDARI DÖNEMİNDE (1923-1946) BÜROKRASI VE SİYASET İLİŞKİSİNİN WEBERYAN DEĞERLENDİRMESİ. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 27(3), s. 263-284.
- Zariç, S. (2021). II. Meşrutiyet Dönemi Muhalif Partilerinden Ahrar Fırkası ile Hürriyet ve İtilaf Fırkasının İdeolojik Açidan Karşılaştırılması. *INTERNATIONAL SOCIAL MENTALITY AND RESEARCHER THINKERS JOURNAL*, 7(52), s. 3109-3118.
- Zengin, Z. S. (2002). Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun Hazırlanmasından Sonraki İlk Dönemde Uygulanışı ve Din Eğitimi. *Dini Araştırmalar*, 5(13), s. 81-106.
- Zürcher, E. J. (2020). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.